

РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

В ЧЕСТ НА

проф. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

2002

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

ДОКЛАДИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ
ОТ ПЕТИТЕ МУЗЕЙНИ ЧЕТЕНИЯ
НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЮБИЛЕЕН СБОРНИК

ДОКЛАДИ И НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ
ОТ ПЕТИТЕ МУЗЕЙНИ ЧЕТЕНИЯ
НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО
посветени
на 70 - годишнината
на проф. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ
17 май 2001 г.

РЕГИОНАЛЕН
ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Съставители:

- © Ст.н.с. д-р Христо Харитонов
- © Н.с. д-р Хитко Вачев
- © Галя Чоухаджиева

Редактор: Христо Харитонов

Коректор: Екатерина Тодорова

Предпечатна подготовка и

компютърен дизайн: инж. Радка Тодорова

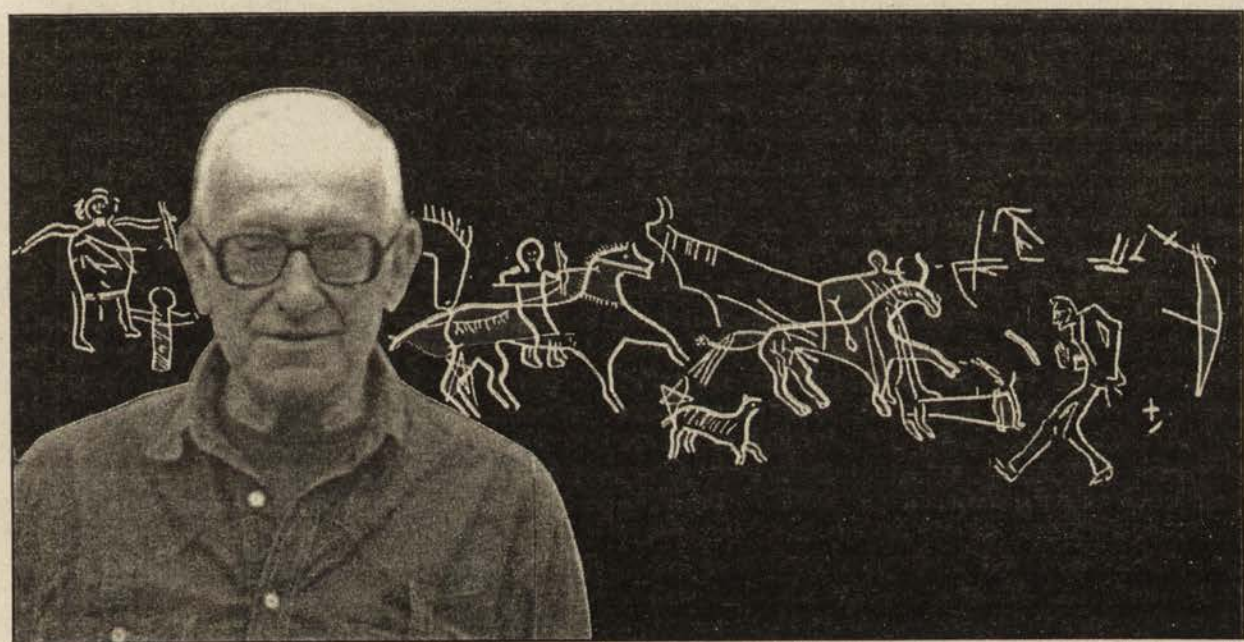
Печат „АБАГАР“ АД - Велико Търново

© Регионален исторически музей - Велико Търново

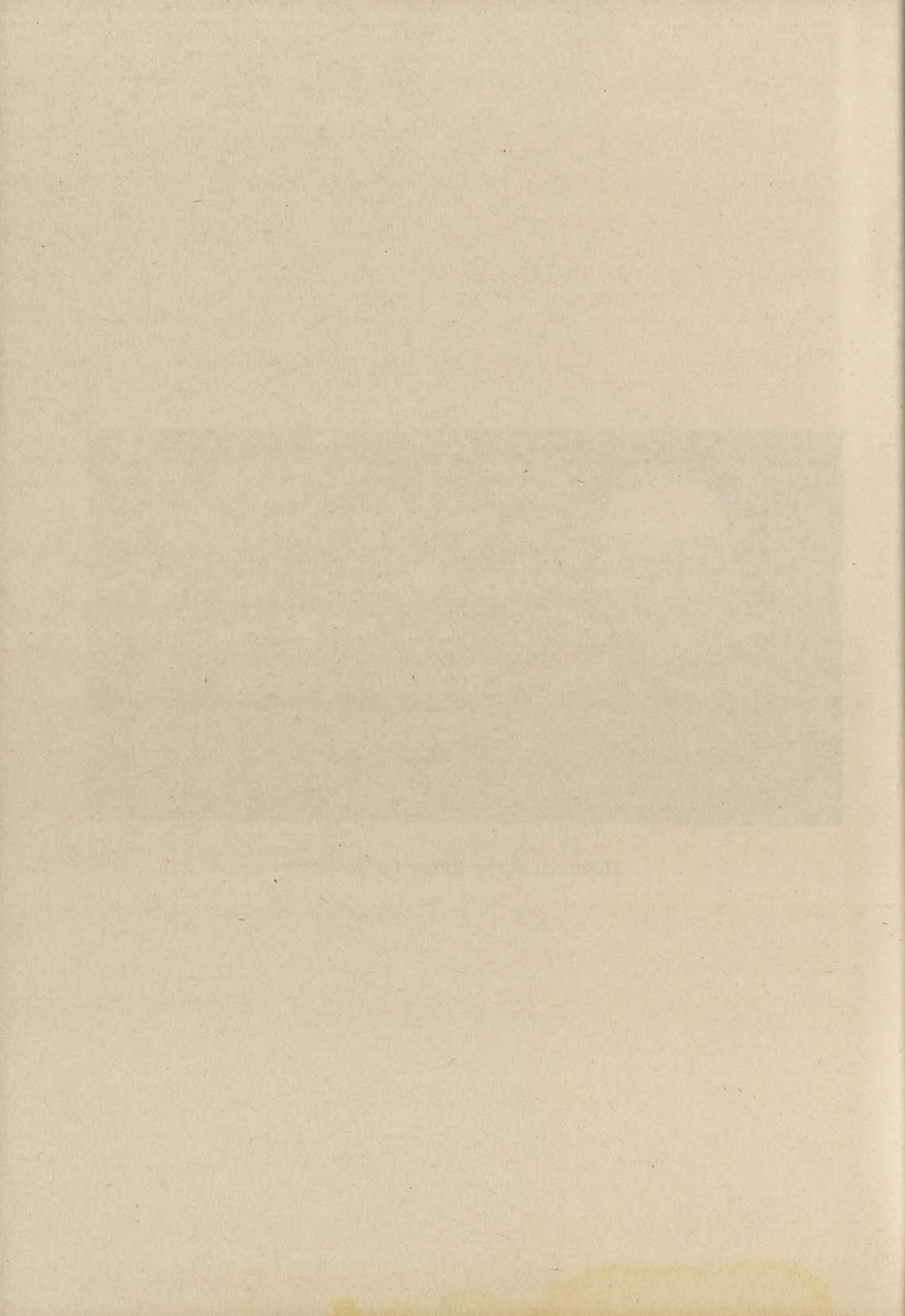
© Авторски колектив

ISBN 954-427-485-5

Велико Търново
2002

Проф. д. ист. н. Димитър Овчаров

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР		9
Павел Георгиев	Слово за проф. д.ист.н. Димитър Овчаров (По случай неговата 70-годишнина).....	11
Георги Гинев, Ангел Конаклиев	Проф. д.ист.н. Димитър Овчаров в Търговище.....	15
Недко Еленски	Стратиграфският профил на неолитното селище Самоводене, Великотърновско, от археологическите проучвания през 2000 година.....	17
Стефан Чохаджиев, Недко Еленски	Нови проучвания на селищната могила край село Хотница, Великотърновска област през 2000 г. (Предварително съобщение).....	27
Вълка Илчева	Тракийският културен пласт на Царевец - Обект №13 във Велико Търново.....	33
Иванка Дончева	Култът към Атина в Никополис ад Иструм и неговата територия.....	39
Евгени Дерменджиев	Северозападната порта на ранновизантийската крепост на хълма Царевец във Велико Търново.....	47
Кина Койчева	Рисунка - графит върху кост от ранновизантийската епоха.....	53
Рашо Рашев	Преслав в периода на покръстването.....	59
Стойчо Бонев	Портици в Преславския дворец.....	63
Теофил Теофилов	Предположение за ритуалната същност на Златната цар Симеонова църква във Велики Преслав.....	67
Константин Тотев	Процесиен кръст от дворците в Преслав.....	71
Иван Йорданов	Византийски военно-административни учреждения в Созопол през IX век (Според данните на сфрагистиката).....	77
Валентин Плетньов	Части от два ранносредновековни колана от североизточна България.....	83
Павел Георгиев	Асеновци в Плиска.....	87
Павлина Владкова	Предмети от кост и рог от Царевец.....	93
Милена Станчева	За един вид декорация върху обработената кост.....	107
Мирко Робов	Църква №2 и проблемът за хронологията на църковното строителство в източното подножие на Трапезица.....	113

Мария Долмова	Жилищното строителство в крепостта Трапезица.....	121
Йордан Алексиев	Разкопките на Моско Москов през 1906 г. в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и гробът на цар Иван Асен II.....	125
Пламен Павлов	Архиепископ Сава Неманич, цар Иван Асен II и българо-сръбската църковна връзка през XIII-XIV век.....	131
Диана Косева-Тотева	Стенописни фрагменти, открити при последните разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново.....	139
Константин Дочев	Плащания със сребърни слитъци - пари в българската държава през XIV век.....	149
Николай Овчаров	Тертеровци, погребани в Сръбското царство през XIV век.....	159
Иван Чокоев	Реконструкция на епитрахил от епископската гробница в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в град Кърджали (Наблюдения при консервацията).....	169
Тимур Бобровский, Елена Воронцова	Монашеские кожаные изделия из раскопок киевских пещер (Предварительное сообщение).....	179
Хитко Вачев	За подхода при изследване на църковното строителство и архитектура от ранните векове на османското владичество.....	187
Христо Харитонов, Тянка Минчева	Два печата на Българския революционен централен комитет.....	191
Васил Мутафов	Непубликувани надписи върху камък, оброчни плочи и кръстове от Еленско.....	195
Галя Чоухаджиева	Историята на историите (За възможностите на биографичния подход в теренната фолклористика).....	201
ПРИЛОЖЕНИЕ	Азбучен списък на авторите в „Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров“.....	207

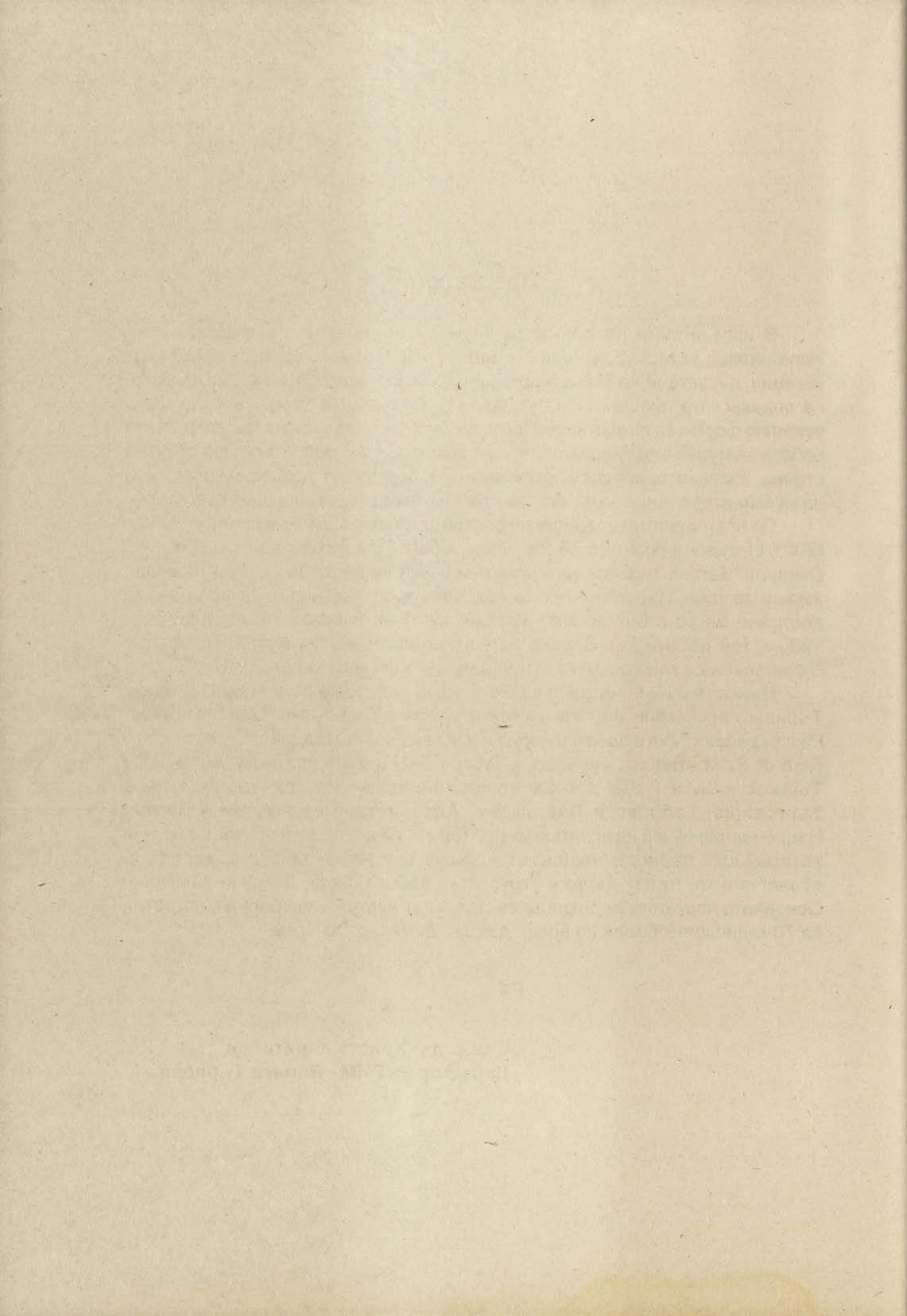
Предговор

В изпълнение на плана за научноизследователската работа на Регионалния исторически музей - Велико Търново ежегодно се провеждат четения, посветени на Международния ден на музеите (18 май) и Празника на славянската писменост и българската култура (24 май). Те се оказаха успешна форма за представяне на резултатите от научноизследователската работа на музейните специалисти, както и подобаващ повод за изява от тяхна страна. Именно този успех предизвика необходимостта от преминаването на музейните четения на по-висока степен, каквато е научната конференция.

По благоприятно стечение на обстоятелствата Петите музейни четения (2001 г.) съвпаднаха със 70-годишния юбилей на проф. д.ист.н. Димитър Овчаров. Затова те бяха организирани в негова чест. Две главни причини имаше за това. Първата, че като археолог проф. Димитър Овчаров заема достойно място в българската наука и култура. Втората, че от 1956 г. до 1960 г. той работи във Великотърновския исторически музей. Професор Овчаров е наш колега и учител и ние му дължим уважението.

Петите музейни четения на Регионалния исторически музей - Велико Търново, посветени на този конкретен юбилей, събраха 42 докладчици. Разпределени бяха в едно пленарно и две секционни заседания. Участниците бяха от РИМ - Велико Търново, АИМ при БАН и филиалите му във Велико Търново и Шумен, ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“, Историческите музеи в Търговище, Габрово и Павликени, Археологическия музей - Варна, Националния музей на архитектурата. Темите на докладите обхващат всички исторически периоди. Акцентът е върху средновековната археология, областта в която най-дълго и резултатно работи проф. Димитър Овчаров. Основната част от тези доклади съставляват настоящия сборник, посветен на 70-годишния юбилей на проф. д.ист.н. Димитър Овчаров.

Ст.н.с. д-р Христо Харитонов
Директор на РИМ - Велико Търново

СЛОВО ЗА ПРОФ. Д. ИСТ. Н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (По случай неговата 70-годишнина)

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ

(Шумен)

Началото на творческия път на един български учен през втората половина на XX век е може би едно от най-тривиалните за описание неща. Липсва следването в европейски университети, както през първата половина на века или дълги пътешествия и романтични откривателства, както при много изследователи от XIX в.

Не прави изключение в това отношение и ранната биография на нашия юбиляр. Образованието в Софийската мъжка гимназия, следването в Университета, дори назначаването му в Окръжния исторически музей – Велико Търново през 1956 г. не дават белег на изключителност, не загатват пред външния наблюдател, че това е началото на една богата и истински творческа кариера на учен. Но, разбира се, не така са изглеждали и сигурно и сега не изглеждат нещата за самия Димитър Овчаров. За младия 20–25-годишен амбициозен софиянец това е време на натрупване на знания, житейски и професионален опит, в което несъмнено важна роля играят неговите професори: археологът проф. Д. П. Димитров или историкът-медиевист проф. Ал. Бурмов. Сигурно не без значение е и студентската среда, в която личат имената на не една значима днес фигура в археологията, историята, обществено-политическите изяви...

Професионалният път на Димитър Овчаров започва тук, във Велико Търново. Не зная обстоятелствата, но едва ли е случайно, като познавам добре обмислените му стъпки по-късно. Тук той формира своето професионално отношение към археологическите материали, главно като музейни експонати. За четири години се изгражда като вещ музейен специалист. Закономерно следващите 8 години са посветени изключително на практическата музейология, но на ново място и в нова роля – директор на Историческия музей в Търговище. И тук, както и в Търново, Овчаров има за близък сътрудник колежката от студентските години и житейска спътница Мария Овчарова.

Опитът и непосредствената задача да се организира, почти от нищото, цялостна музейна експозиция привлича около него първите сътрудници: етнографът Ив. Якимов, археологът Г. Гинев и други.

Осемте години в Търговище са не само музейна работа. Димитър Овчаров организира и провежда първите си разкопки: спасителни или редовни, определя интереса си към ранновизантийското крепостно строителство. Следват и публикации в научните списания, пресата. Битността му на водещ музейен деятел слага траен отпечатък върху тематиката на това творчество. То е в изключително широки хронологически граници: от праисторията до новото време. Тогава именно нашият юбиляр се утвърждава като специалист с поглед върху цялостния културно-исторически процес, като изследовател с неспокоен и вълнуващ се непрестанно дух на търсач на историческата истина. Професор Овчаров и до днес пази по детски непосредствения възторг от откритието, от находката. Емоцията става почти неизменен спътник в изследователския му почерк отрано. Става дума обаче за емоционален аспект в житейско-философското или художественото осмисляне на археологическите и историческите факти. Оттогава в писмените или устни изяви на археолога Димитър Овчаров изследователският проблем е винаги в широка, занимаваща много хора, рамка. Още в първите си трудове Овчаров школува своите качества на вещ анализатор, с подчертан интерес към детайла в находката, изображението или паметника. Години по-късно натрупаният научен опит го изправя и пред предизвикателствата на друг подход: синтезата на данни и факти в определен кръг паметници и явления – фортификационни съоръжения, рисунки-графити и други. През 1968 г. Димитър Овчаров започва работа като научен сътрудник в Централния Военноисторически музей в София, където оглавява работна група по изследването на

укрепителни съоръжения. Периодът до 1974 г. е време на съзряване като археолог на терена и като кабинетен учен. Интересите му в областта на ранновизантийската фортификация постепенно се канализират, вземат връх над „малките форми“ и в резултат на това е подготвена и успешно защитена кандидатската теза „Ранновизантийската укрепителна система по нашите земи V-VII в.“ (1974 г.). По това време Димитър Овчаров започва теренни изследвания и върху възлови пунктове от фортификацията на Велики Преслав, както и цялостни наблюдения върху ранносредновековната българска укрепителна система. Обобщение на неговите наблюдения върху крепостното строителство в двете съседни, но своеобразни епохи е монографията „Византийски и български крепости V-X в.“, излязла през 1982 г. В това изследване именно се формират възгледите на Овчаров върху най-дискуссионните и до днес теми в българската археология: за континуитета и приемствеността или за античното наследство в българската ранносредновековна култура, на които години по-късно посвещава незагубили значения си и досега теоретични разработки.

„Институционалното“ преминаване на Димитър Овчаров в лоното на средновековната археология става през 1974 г., когато е избран за старши научен сътрудник в Археологическия институт и музей при БАН, на който остана верен до предстоящото си пенсиониране през тази година. Квалификацията му като водещ специалист по проблемите на фортификационните съоръжения го извежда начело на проблемна група по разкриване на крепостните стени на Плиска и Преслав. Интересът му към спецификата на ранновизантийската култура обаче не е стихнал и съвместно с М. Ваклинова издава „Паметници на ранновизантийското изкуство в България“ (1978 г.). Но както е характерно за жадния му за новости дух, той се насочва и задълго остава в плен на нова тема. Още през 1971 г. при разкриване на сектора „Чупката“ от вътрешната крепостна стена на Преслав Овчаров е спокоен от шанса да открие „галерия“ от рисунки - графити, с които започва страстно да се занимава. Разкрити са и нови паметници на този вид ранносредновековно изкуство и изследователят си поставя задачата да ги изучи, като посочи техните художествени качества и стойности на нов източник в изучаването на прабългарската и старобългарската култура. Тези предимно скромни по своята художественост графити възбуждат у Овчаров едно много ярко чувство - любовта към изобразителното в нашето историческо наследство. Тази обич е грижливо подхранвана в семейството,

в приятелския кръг, и проф. Овчаров, без съмнение, е дълбоко пристрастен в това отношение. В резултат на първите му изследвания излиза книгата „Български средновековни рисунки-графити“ (1982), както и десетки статии или студии върху колекции или тематични групи изображения. През 80-те години той обобщава своите наблюдения, представи и защити докторска дисертация на тема: „Средновековните рисунки-графити от българските земи - извор за историята и материалната и духовна култура“.

Изводите на юбилея за прабългарските корени и народностния характер на графитите-рисунки го свързаха трайно с проблемите на прабългарската религия и духовност. Всички ние знаем колко трудна и рискована е тази тематика, и колкото и оспорвани да са заключенията на автора по един или друг въпрос, никой не ще отрече заслугата му в обобщаването на археологическите източници: ефективни или потенциални, за изучаване на редица страни от прабългарската религиозна система. Излязлата през 1997 г. негова книга „Прабългарската религия. Произход и същност“ е истински наръчник за различни специалисти. Като автор с неутолима енергия и свежи идеи Овчаров продължава да работи в тази област и ние искрено се надяваме, че той ще премине към следващия етап на обобщаване и внимателна съпоставка с други видове източници, за да се получи още по-обективизирана картина за духовните представи на населението от Първото българско царство.

Повече от 25 години Д. Овчаров оглавява колектив, който съсредоточи силите си към разкриване на централни сектори от дворцовия град във Велики Преслав. Най-прекият резултат е разкопаването на Дворцовата базилика и архитектурен ансамбъл от различни по характер сгради и съоръжения, част от които съвместно с Ж. Аладжов и Н. Овчаров издаде в книгата „Големият царски дворец във Велики Преслав: т.1. Преславската патриаршия през X в.“ (1991 г.). Окончателната характеристика на този изключително важен ансамбъл ще дойде след обнародването и на другите разкрити сектори, тъй като Велики Преслав е плод на уникално съчетание на традиционното и новаторското в градоустройството и архитектурата. Убеден съм, че рационализмът и действеността в натурата на Овчаров и оглавявания от него колектив ще се справят с този не лесен проблем.

Важна страна в творческия портрет на проф. Димитър Овчаров е свободата на интерпретацията. Поради това той често излиза от строгата рамка на „академичния“ подход и се стреми да „съживи“

своите или чужди наблюдения и изводи. Хипотезата, която мнозина „сериозни“ изследователи усърдно избягват, за него е допълнително средство за постигане на истински важната за всеки археолог цел: възстановяване на историческата действителност достатъчно конкретно и живо. Ярка демонстрация на това научно верую е книгата „Човек дори и добре да живее“ (1992 г.), в която авторът се стреми да събере и представи по увлекателен начин всички версии на любопитния за много хора въпрос за гробовете на българските средновековни владетели. В разряда на по-ранните научни популяризации е и очеркът за Плиска в излязлата в съавторство с Т. Тотев и Ат. Попов книга „Стари български столици“ (1980 г.). Общественият интерес е нещо, което Димитър Овчаров умее да цени и да задоволява с перо или слово. По тази причина той е автор на стотици популярни материали, сценарист и консултант на игрални и т.в. филми, събеседник в радиопредавания и интервюта... Той е може би най-умелият разказвач на археологически теми, така че приемливо звучи определението „журналист“ на нашата наука. Впрочем това е характерно за не един археолог от втората половина на току-що отминалия век.

Проф. Димитър Овчаров има и още едно изкушение в сферата на научните си занимания. Това е дискусията, към която се отнася галовно, както впрочем към всичко, което животът или археологията му предлагат. Затова може би тези две сфери в собственото му житие са в удивителна хармония. Примерите за изяви в сферата на научния спор в творчеството му са не един. За Овчаров дискусията е начин за отстояване на позиции, но и средство да покаже и популяризира своите виждания.

Като водещ учен в редица важни области на ранносредновековната археология, Димитър Овчаров е автор на забележителна по обем и обхват научна продукция: 7 монографии, над 260 публикации в медиевистиката и други 216 в сферата на останалите исторически епохи. Тези сухи цифри наистина измерват творческата активност на юбиляря, но далече не са единственият показател за нея. Публикациите са само една от ролите на учения. Знайно е, че той е един от най-изявените организатори на научни форуми, като например провежданите напоследък ежегодно Летни научни срещи във Варна, за които издаде пет интересни по тематика и заредени с интелектуална енергия сборници. Димитър Овчаров има и заслуженото признание на грижовен редактор на различни

научни издания като сп. Археология, на което беше повече от 10 години главен редактор, възстановения от него Годишник на Националния археологически музей, сб. Добруджа и много други. Стотици са сигурно младите или известни вече автори, получили добронамерената му и принципиална подкрепа в своите печатни изяви. Към това следва да добавя и десетките рецензии, ръководството на повече от десетина аспиранти (докторанти) и т.н.

Административната работа е една друга област, на която професор Димитър Овчаров е посветил немалко време и сили и към която закономерно се е стремил. Научен секретар, завеждащ Секцията по средновековна археология, директор на Археологическия музей и дори партиен секретар на АИМ - това е поредицата от ръководни длъжности, които е заемал след завръщането си в София.

Преподавателската дейност е желана възможност за изява на нашия юбиляр пред младите хора, особено през последните десетина години, когато възможностите за това се умножиха. Още преди това е хонорован асистент и преподавател по обща археология в Софийския университет, след това професор в Славянския университет, а днес и в Новия български университет - София.

Седемдесет години жизнен път за един човек са немалко време, но за учен с деен характер като професор Димитър Овчаров те са само атестат за пълна зрелост, особено ако пресметнем, че най-малко 45 от тях са посветени изключително на археологията. Затова и пожеланията за дълголетие от колегията и всички, които го познават и ценят, нямат нищо общо с куртоазната любезност. Те са изражение не само на надежда, но и на убеденост за предстоящи успехи, белязани със знака на мъдростта. Натрупаният опит и равностметката на годините труд и постоянство са гаранция за реалността на подобно очакване. В редица свои работи проф. Овчаров изрази привързаността си към Кръга, като древен символ за космическа пълнота и съвършенство. „Кръгът“ на творческия потенциал на Димитър Овчаров, макар и много обхванат, още не е запълнен и е затворен само като метафизичен идеал. Предстои му да го насища с идеи намерения. А може би и да го превърне в Сфера. Да му кажем, че очакваме всичко това с нетърпение.

На многая, многая лета, професоре!

Велико Търново, 17 май 2001 г.

За юбиларя:

Чолов, П. Български историци, С., 1981, 298-299.
Аладжов, Ж. Димитър Савов Овчаров на 65 години и 40 години творческа дейност. - Археология,

1996, 2-3, 95-97 (с подбрана библиография по средновековна археология).

ПРОФ. Д. ИСТ.Н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ В ТЪРГОВИЩЕ

ГЕОРГИ ГИНЕВ
АНГЕЛ КОНАКЛИЕВ
(Търговище)

През 1959 г. в резултат на новото административно-териториално деление на страната град Търговище е определен за окръжен център. Ръководителите на окръга решават в града да се създаде Окръжен музей, като за целта отпускат две щатни бройки. Дотогава в Търговище съществува музейна сбирка с постоянна изложба, разположена в Хаджи Ангеловата къща. Сбирката е дело на местни любители-историци и краеведи, които започват събирателска работа на обществени начала още през 1951 г.

Да заемат първите две щатни бройки и да започнат работа професионално като специалисти, завършили висше историческо образование и с опит в музейното дело, са поканени семейство Мария и Димитър Овчарови. Това не е случайно. Мария е местен човек - родена и живяла в с. Давидово, близо до Търговище. Д. Овчаров е не само неин съпруг, но един от родовете му корени е от гр. Омуртаг. Сега, от дистанцията на годините, без всякакви резерви можем спокойно да кажем, че тогавашните ръководители на окръга не са се излъгали в избора си.

Семейство Овчарови започва работа в музея през м. януари 1960 г. Той като директор, тя като единствен уредник. Млади, амбициозни, работливи, те си поставят задача да започнат интензивно проучване на окръга - Овчаров като археолог, Мария като историк. Във всекидневната практика това добре замислено профилиране през първите години не винаги се получава - налага се Овчаров да се занимава и с чисто историческа тематика, а Мария да ръководи археологически разкопки. Проучването не е самоцел. То трябва да доведе до изграждането на нова музейна експозиция. Наред с това е необходимо да се решават и редица административни въпроси, които не търпят отлагане. Дейността на музея трябва да се разшири, да се създадат нови отдели, да се осигури сграда за бъдещата експозиция. Естествено, че всичко това е задължение главно на директора.

Строителството на язовир „Ястребино“ налага още през лятото на 1960 г. новоназначеният

директор на музея да започне спасителни археологически разкопки на две надгробни тракийски могили, застрашени от унищожаване. Това са първите самостоятелни разкопки на Овчаров. Той се справя отлично със задачата, а и късметът му се оказва добър. В едната могила открива рядък тип тракийско погребение - в долиум. Прави и интересни, с научна стойност стратиграфски наблюдения. В другата могила открива гробница, зидана от ломени камъни. Тя се състои от две несвързани помежду си кошеровидни камери с фалшиво засводяване. Двете гробни съоръжения са от края на IV в. пр. Хр.

През същата 1960 и следващата 1961 г. Д. Овчаров провежда сондажни разкопки на крепост до с. Долна Кабда. Разкрива портата, фланкирана от две петогълни кули, част от крепостната стена и основите на сграда вътре в крепостта. Проучването показва, че крепостта е ранновизантийска, строена в края на V или началото на VI в. През IX-X в. върху нейните рушевини съществува българско селище. Проблематиката на обекта явно допада на Овчаров и насочва научните му интереси в тази област.

Близо до Търговище се намират останките на друга такава крепост, наречена „Крумово кале“. Тя става основният и най-важен за него обект, докато е в Търговище. През 1962 г. Овчаров разкопава една еднокорабна и едноапсидна църква, намираща се вън от крепостта, но близо до нея. На следващата година прави първия сондаж на крепостта, а системното ѝ проучване започва от 1964 г. и продължава до 1972 г. Разкрива портата, фланкирана от две кули, голяма част от крепостната стена и протейхизмата, вътре в крепостта - трикорабна базилика и караулно помещение. Проучването показва, че обектът е многослоен. Първият, най-ранен пласт е от ранновизантийската епоха - V-VI в. Върху него са останките от неукрепено старобългарско селище от IX-X в. Най-горният пласт е от времето на Втората българска държава - XII-XIV в. Научните резултати от разкопките на двете крепости стоят в основата на защитената по-късно

кандидатска дисертация на Д. Овчаров.

Макар че има трайни научни интереси в областта на ранновизантийската и ранносредновековната българска археология, различни обстоятелства налагат на Д. Овчаров като единствен археолог в музея да провежда разкопки и на обекти от други епхи.

През 1963 г. във връзка със строителството на нефтена база край жп гара Търговище той прави сондажно проучване на некропол. Разкрива три гроба: два с извършени в тях погребения чрез трупоишгаряне и един - чрез трупополагане. Гробовете са от римската епоха - II-III в.

През 1965 г. изкопни работи край с. Лиляк налагат да се проведат спасителни разкопки. Овчаров разкопава осем гроба. Погребенията в тях са извършени по традиционния християнски обичай. Бедният гробен инвентар ги датира към X-XII в.

Същата година при селскостопански работи в землището на с. Могилец са открити основи на стар градеж. Овчаров прави на мястото сондаж, а през 1967 г. започва редовни разкопки. Основите са на вила рустика с почти квадратен план. Състои се от 11 жилищни и стопански помещения, разположени около вътрешен двор. Вилата е съществувала от края на II до към средата на III в.

Една случайно открита мраморна скулптурна глава на мъж от землището на с. Люблен е повод през есента на 1967 г. Овчаров да започне разкопки на мястото на намирането. Тук той открива хероон на местен лекар-тракиец. Хероонът се състои от светилище, свещен двор и надгробна могила, в която са погребани лекарят и неговата жена. Отнася се към II-III в. Това е първият и единствен дотогава цялостно разкопан и проучен хероон в българските земи. Откритият комбиниран сребърен хирургически инструмент на лекаря няма аналог в България.

Освен гореспоменатите обекти за пълнота на изложението ще трябва да бъдат посочени още триограничени по мащаб сондажни разкопки: на селищна могила до Търговище и на некропол от каменно-медната епоха при с. Лиляк (1961 г.) и на пещи за строителна керамика при с. Кraleво (1962 г.). Научната етика и точността изискват да се отбележи, че те са правени от Мария Овчарова.

От горепосоченото се вижда, че от 1960 до 1968 г., когато Д. Овчаров е директор на музея в Търговище, той работи интензивно за археологическото проучване на тогавашния Търговишки окръг. Трябва с удовлетворение да посочим, че не само прави археологически разкопки, но че всички обекти са своевременно

проучени и публикувани. В сп. „Археология“, „Музеи и паметници на културата“ и др. научни издания са отпечатани 17 негови заглавия, посветени на цели обекти или на отделни находки от окръга. В същото време Овчаров прави научните си достижения достъпни и за неспециалисти. В местния вестник „Знаме на комунизма“ публикува 36 статии, в които популярно разказва не само за направените от него открития, но и за различни събития и дати от местната история.

Археологическите разкопки и проучвания са само един аспект от работата на Д. Овчаров в Търговище. Като директор той отделя много време и внимание на укрепването на музея като учреждение, на разширяване и усъвършенстване работата на неговите специалисти. Помага с идеи, съвети и лично участие. Усилената събирателска и проучвателска работа в областта на възрожденската, нова и най-нова история на окръга скоро дава първите си резултати. На 2 юни 1961 г. в с. Ястребино е открита първата изложба, дело на окръжния музей. През м. декември 1963 г. са открити експозициите на отделите „Възраждане и националноосвободителни борби“, „История на капитализма и работническото революционно движение“ и „Художествен“ (названията са по тогавашната терминология).

На проведено във Видин през есента на 1965 г. национално съвещание за обсъждане дейността на музеите в страната експозицията на музея в Търговище е посочена като една от най-добрите. Това безспорно е оценка и за работата на директора на музея.

През м. юли 1966 г. във възрожденската Хаджи Ангелова къща е открита експозицията на отдел „Етнография“.

Дейността на Д. Овчаров в Търговище не се ограничава само в рамките на научната и административната му работа като директор. Той е и активен общественик. Неговата висока култура и интелигентност не остават незабелязани от местните окръжни и градски ръководители. Те го ценят, искат мнението му по различни въпроси от духовния живот в окръга и се съобразяват с него.

За съжаление на търговишките музейни работници през 1968 г. Овчаров напусна музея и постъпи на работа в Националния военно-исторически музей - София. Той обаче никога не скъса връзките си с Търговище. Беше и е наш добър консултант, към когото много пъти сме се обръщали за съвет и винаги сме го получавали. Надяваме се доброто ни сътрудничество да продължи и в бъдеще.

СТРАТИГРАФСКИЯТ ПРОФИЛ НА НЕОЛИТНОТО СЕЛИЩЕ САМОВОДЕНЕ, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО, ОТ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ ПРЕЗ 2000 ГОДИНА

НЕДКО ЕЛЕНСКИ

(Велико Търново)

През юни 2000 г. се проведеха спасителни археологически проучвания на селищната могила в с. Самоводене. Те бяха предизвикани от ремонта, който се извършваше на пътя гр. Велико Търново-гр. Русе в отсечката - автобусна спирка с. Самоводене - железопътен прелез като дължината на трасето е 430 м. Целта на ремонтните работи е подмяна на пътната настилка и прокопаване на колектор с отводнителни канали. В началото на трасето след премахване на дренажа и при започване прокопаването на канала се установи, че се нарушава културен пласт, който се проследява по цялата дължина на участъка. Тази констатация предизвика и нуждата от спешни археологически разкопки. Във връзка с препятствията, които срещнахме при проучването на трасето и ограниченият срок, можем да разграничим два аспекта в нашата работа. Първият е за участъка, който успяхме да изолираме от строителните работи. Тук проследяването и проучването на културните напластявания се извършиха, без да се нарушават методическите изисквания за археологически разкопки. Другият аспект се отнася до зачистване и документиране на профила в частта където не се извършиха проучвания и изкопаването на колектора се извърши чрез машини.

Целта на настоящото изследване не е да се съобщят предварителните резултати от разкопките, а да се изложат новите моменти, които се наблюдават в развитието на неолитното селище. Те най-добре са илюстрирани в новия профил на селището и с неговото разчитане може да се проследи вертикалното и хоризонтално развитие през различните културни етапи.

Още при строежа на стария път е бил унищожен културен пласт с предполагаема дебелина около 0,60 м/0,80 м, което лишава последния пласт от реалната му дебелина. В самото начало от трасето в сек. 430 започва вкопаване с дължина 16,50 м, дължина в основата - 14,30 м и с достигната дълбочина - 1 м (Обр. 1-д). Вкопаването е с наклон

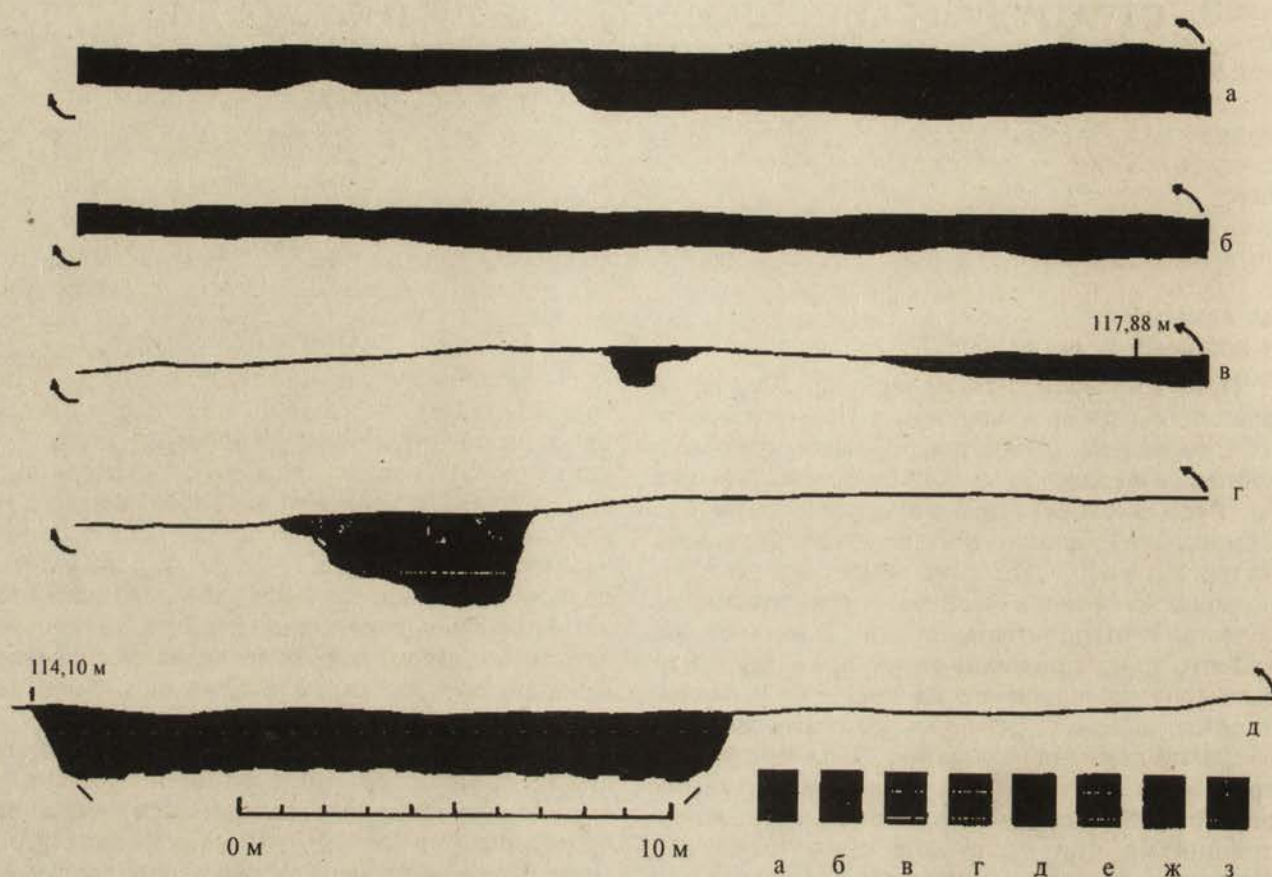
45°, а отложенията в него имат черен цвят. За реалната дълбочина и форма на вкопаването може само да се предполага. Характеристиката и структурата на пласта се свързват с последния етап от развитието на селището, като това се подкрепя и от находките. Причините за това вкопаване според нас могат да бъдат две. Първата, че това е било дере и при последното и най-голямо разширение на селището е запълнено. Втората, че това е изкуствено изкопан ров. За последното основание може да се види в двата еднакви склона на вкопаването, които имат един и същи наклон и равна повърхност. Хомогенността на културния пласт предполага една едновременност и преднамереност на запълването, което според нас противоречи на запълването на един естествен овраг. Ако беше такъв по склоновете му трябваше, да има прослойки, които да илюстрират продължителната му еволюция на запълване. Липсата на устие, което трябва да се влее в река Янтра също подлага на съмнение съществуването на дере. След това културният пласт прекъсва 40 м, но това се дължи на унищоженията при прокарането на пътя.

В сек. 395 се разкрива яма с дължина - 6,20 м и дълбочина - 2 м (Обр. 1-г). Тя се състои от три пласта, като първият е черно-кафяв, тъмносив със зелен оттенък и жълто-кафяв. Отново следва 30 м прекъсване, в което е унищожен горният културен пласт.

В сек. 365 се разкрива нова яма (Обр. 1-в) с размери: дължина - 4 м и дълбочина - 1 м, като в нея се наблюдават два пласта. Първият е черен, а вторият е тъмносив със зелен оттенък. Двете ями според нас може би представляват вкопани жилища, които разкриват разширението в периферията на селището.

След 5 м прекъсване се появява културен пласт. От сек. 360 до сек. 315 (Обр. 1-а, б, в) се разкриват напластявания с дебелина между 0,60 м и 0,80 м, които имат черен цвят.

От сек. 315 до сек. 230 се разграничават два

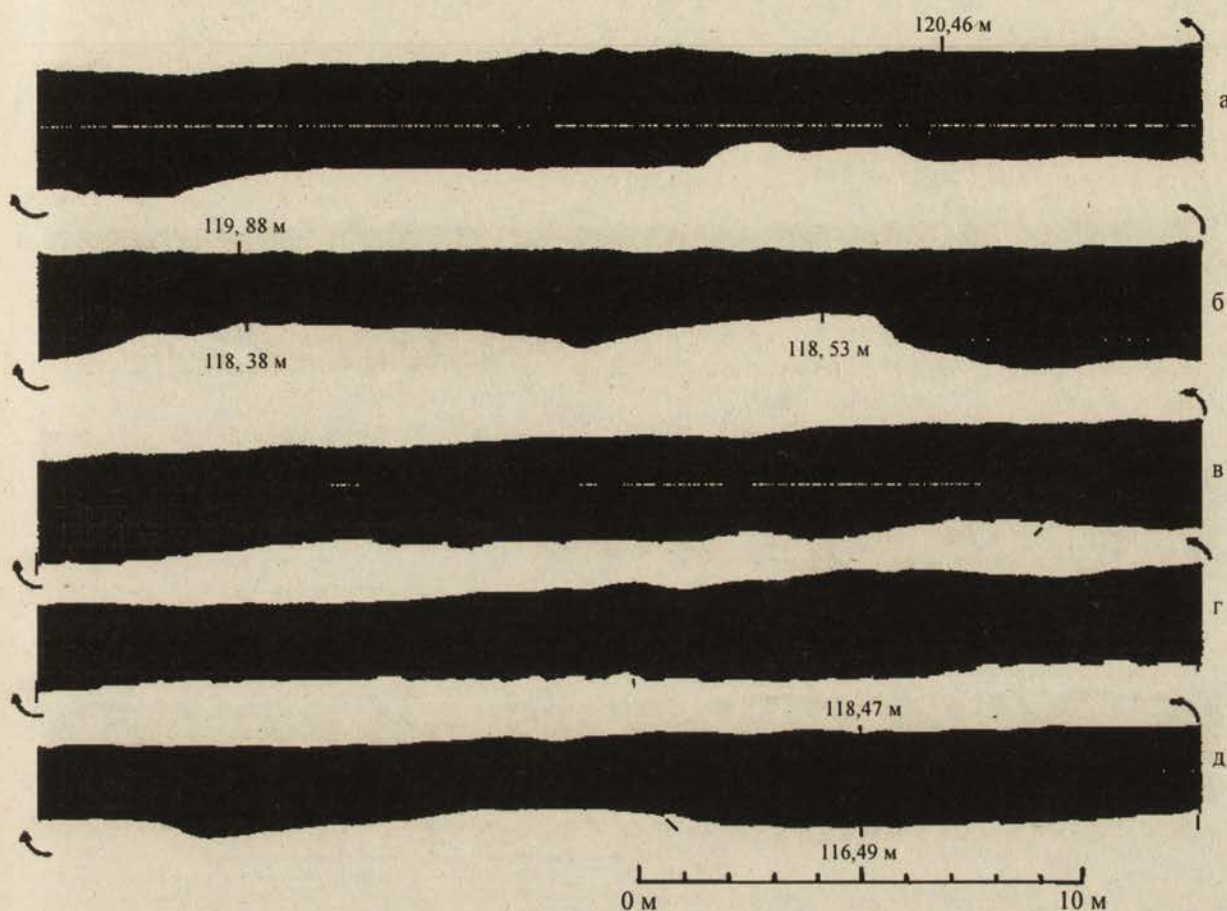
Обр.1. Стратиграфския профил на неолитното селище Самоводене. От сек.290 до сек. 320-а; от сек.320 до сек. 345-б; от сек.345 до сек. 380-в; от сек.380 до сек. 405-г и от сек. 405 до сек.430. Черен пласт-а, черно-кафяв пласт-б, тъмносив пласт-в, тъмносив със зелен оттенък пласт-г, светлокафяв пласт-д, жълто-кафяв пласт-е, черно-сив пласт-ж, пещи-з.

пласта (Обр.2-в, г, д и Обр.1-а). Гърният е черен, който запазва своята дебелина-0,60 м/0,80 м и новият пласт е тъмносив със зелен оттенък. Той не е напълно изчерпан, а регистрираната дебелината е между 0,80 м-1,20 м. В сек. 260 се разкрива опожарено жилище, което подсказва, че във втория пласт могат да се разграничат два хоризонта. Максималната дебелина на отложенията е 2,20 м.

От сек.230 до сек. 205 се разграничават три основни пласта (Обр.2-б, в). Горният е с черен цвят и с дебелина варираща между 0,60м и 1м. Следващият пласт е светлокафяв и с дебелина между 0,40м-0,70м. Долният пласт е тъмносив със зелен оттенък и с дебелина между 0,60м-0,80м. Този пласт има прекъсване в сек. 220, след което отново се появява (Обр.2-б). Дебелината на целия културен пласт в тези сектори варира от 1,30м до 2,30м.

От сек. 205 до сек. 130 се разграничават два основни пласта (Обр.3-в, г и Обр.2-а, б). Горният е с черен цвят и с дебелина между 0,60м и 1,10м. Долният пласт е тъмносив със зелен оттенък, а дебелината е между 1,30 и 1,80м. В него са регистрирани пет основи на пещи, които имат по 3 или 4 преправки (Обр.3-г и Обр.2-а). Дебелината на целия културен пласт в тези сектори варира от 2 м до 2,90 м, а там където е максималната дълбочина, не е достигната стерилната основа (Обр.3-в, г).

От сек. 130 до сек. 115 се разграничават три основни пласта (Обр.3-в). Горният пласт е черен, а дебелината му е между 0,60м и 1,20м. Следващият е със светлокафяв цвят и дебелина между 0,20 м и 0,60 м. Долният пласт е тъмносив със зелен оттенък, а дебелината е между 0,20 м и 1 м. Максималната дебелина на културния пласт в

Обр.2. Стратиграфският профил на неолитното селище Самоводене. От сек. 165 до сек. 190-а; от сек. 190 до сек. 215-б; от сек. 215 до сек. 240-в; от сек. 240 до сек. 265-г и от сек. 265 до сек. 290-д.

този участък е 2,30 м.

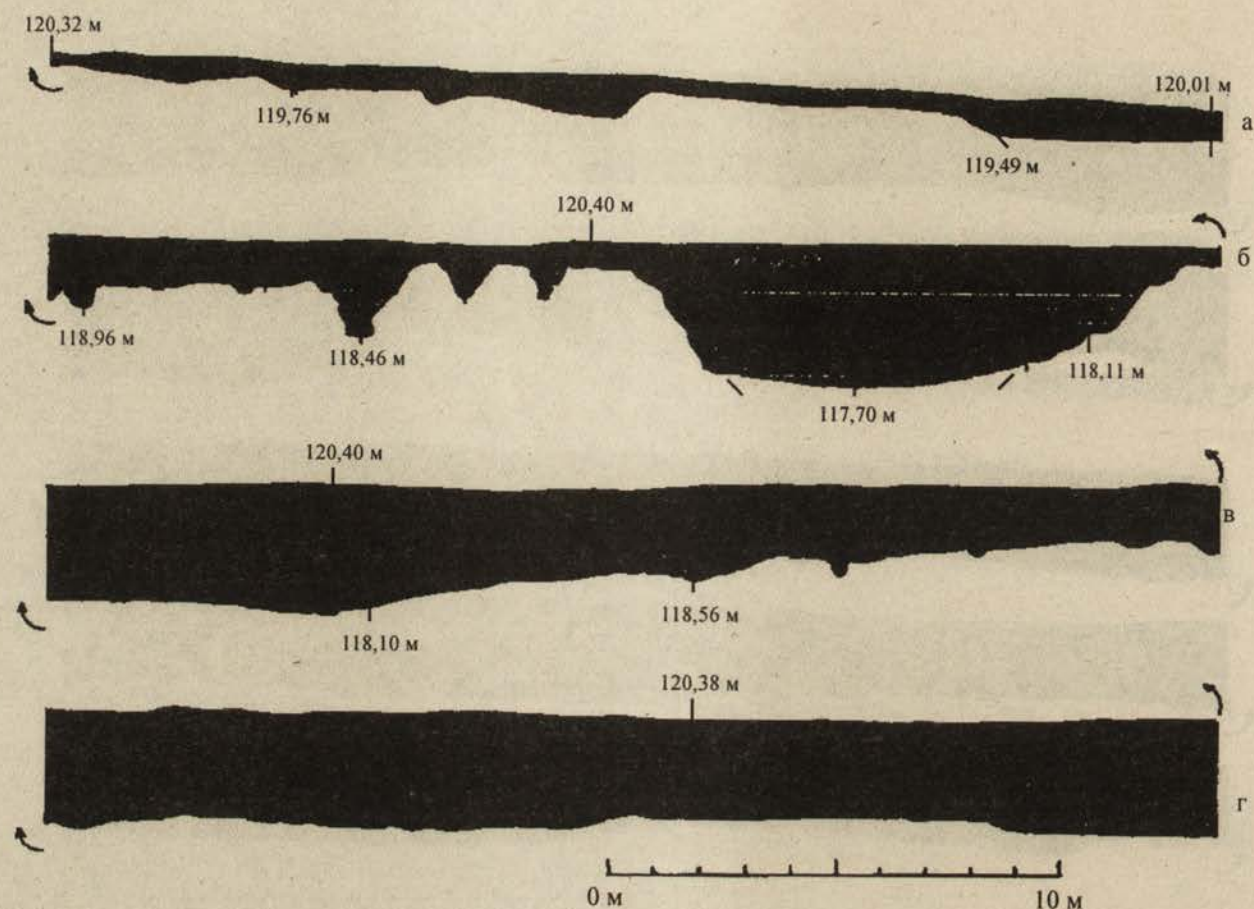
От сек. 115 до сек. 105 се разграничават три основни пласта (Обр.3-б, в). Горният пласт е черен, който не заема цялата дължина на участъка и е с дебелина 0,60 м. Следващият е черно-кафяв, като в някои участъци става горен пласт, а дебелината е между 0,50 м и 1 м. Долният пласт е тъмносив със зелен оттенък, а дебелината е между 0,20 м и 0,50 м. Максималната дебелина на натрупванията е 1,40 м.

В сек. 105 се разграничават три основни пласта (Обр.3-б). Горният пласт е черно-кафяв, а дебелината му е 0,20 м. Следващият е тъмносив със зелен оттенък и не заема цялата дължина на сектора. Неговата дебелина е между 0,20 м и 0,40 м. Долният пласт е жълто-кафяв и е регистриран във вкопани обекти. Дебелината му варира от 0,70 м до 1,60 м. Максималната дебелина на отложенията е 2,10 м.

От сек. 100 до сек. 85 се разграничават пет

основни пласта, като тук не е достигната стерилната основа (Обр.3-б). Горният пласт е черен, а дебелината е между 0,15 м и 0,60 м. Вторият е тъмносив със зелен оттенък и дебелина между 0,40 м и 1,30 м. Следващият е тъмносив с дебелина между 0,20 м и 1,50 м. Този пласт не е напълно изчерпан. Четвъртият има сиво-кафяв цвят, а дебелината е между 0,40 м и 0,60 м. Последният пласт е жълто-кафяв и дебелина между 0,30 м и 0,50 м, като не е напълно изчерпан. Максималната дебелина на натрупванията е 2,70 м. В тези сектори се разкрива вкопаване с максимална ширина 12,50 м, на което не е достигната максималната дълбочина. Резултатите от проучването подсказват, че по всяка вероятност представлява вкопано жилище.

От сек. 85 до сек. 60 се разграничават два основни пласта (Обр.3-а). Горният е с черен цвят и с дебелина от 0,20 м. Вторият е тъмносив със зелен оттенък, като дебелината е между 0,20 м и 0,60 м.

Обр.3. Стратиграфският профил на неолитното селище Самоводене. От сек.60 до сек. 85-а; от сек.85 до сек. 110-б; от сек.110 до сек. 140-в; от сек.140 до сек. 165-г.

Максималната дебелина на отложенията е 0,80 м. Трябва да се отбележи, че между 65 м и 60 м не е достигнато до стерилна основа.

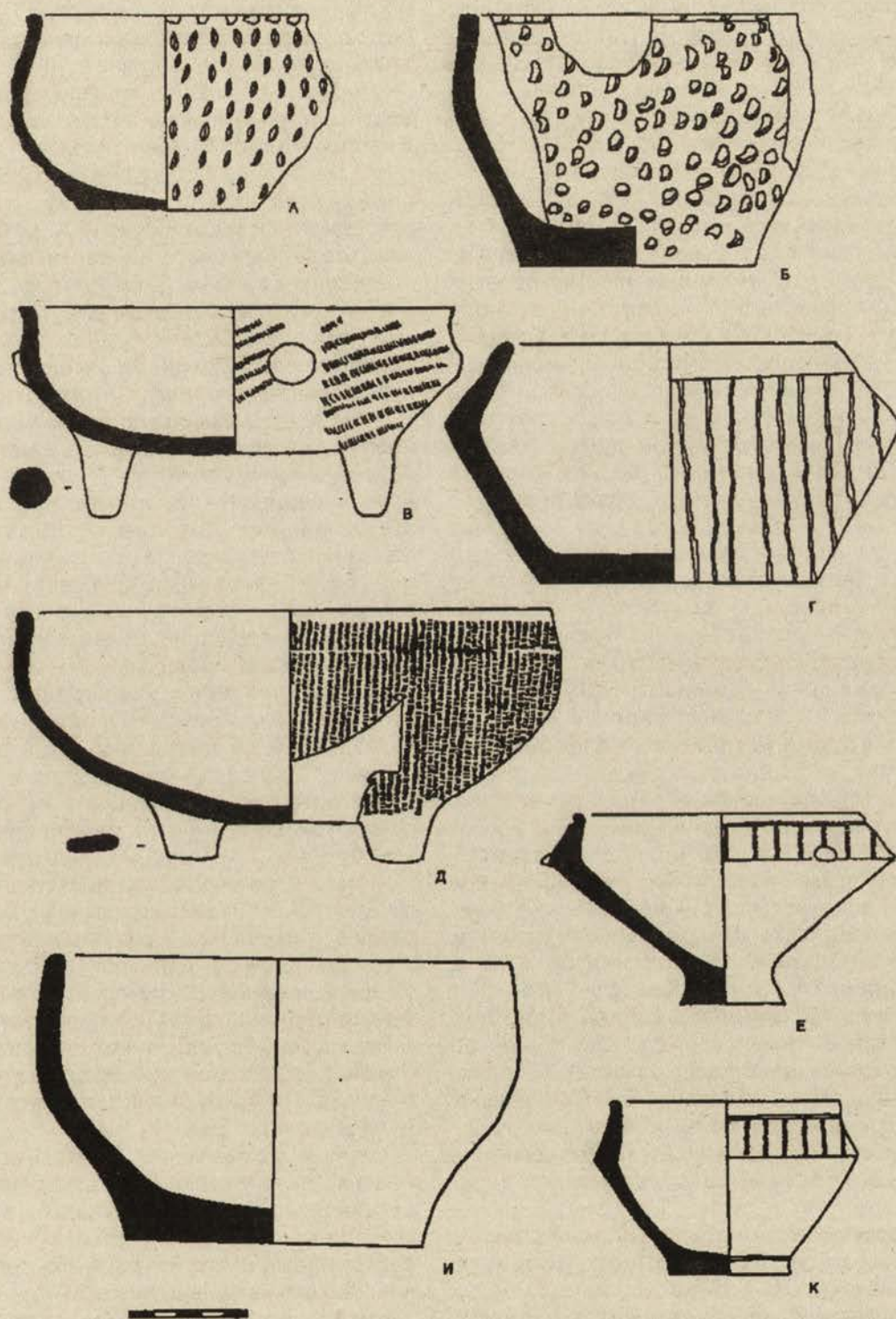
След илюстрирането на целият профил се вижда, че се разграничават седем основни пласта: черен, черно-кафяв, тъмносив, тъмносив със зелен оттенък, сиво-кафяв, светлокафяв и жълто-кафяв. В някои от участъците културните напластявания не са напълно изчерпани. Според нас това не променя и не влияе на фактите, които формират представата за развитието на селището. Идентифицирането на отделните пластовете ще се направи на база, която е получена от резултатите на проучвания участък.

Най-горният черен пласт, към който принадлежи и унищоженият при прокарването на пътя пласт е свързан с финалния етап от развитието на селището. В този пласт могат да се разграничат два хоризонта, които са документирани с две пещи в сек. 125 и сек. 120. Според нас тези два хоризонта

от този етап могат да се видят от сек. 120 до сек. 355. Другата крайна точка се определя също от основа на пещ в сек. 355, която принадлежи на първия хоризонт. В останалите части от трасето където е регистриран този пласт, ние смятаме, че това са останки от последния хоризонт, които са унищожени от строителната дейност. В този пласт преобладават биконични форми със силно изтеглен към устието среден ръб (Обр.4-г, е, к). Украсата е предимно в горната част на съда като тя се състои от широки вертикални канелюри или врязани орнаменти. Върху по-грубите съдове е барботинна с провлачвания от пръсти. Този пласт може да се отнесе към фаза Самоводене B₂-C¹. Според нас тси намира аналогии в Караново IV в Тракия², Усое I³ и Копривец⁴.

Черно-сивият пласт в сек.120 (Обр.3-в) трябва да се свърже с разглеждания по-горе пласт.

Третият пласт е черно-кафяв и е регистриран само в сек.115 и сек.110, който има най-горната

Обр.4. Керамични съдове от фаза Самоводене B₂ и B₁ (а, б, в, д, и) и от фаза Самоводене B₂-C-(г, е, к).

стратиграфска позиция в този участък. Като цяло аналогии се виждат във фаза Самоводене В₂⁶. Според нас той се синхронизира с Караново III-IV в Тракия, с Усое I в Североизточна България.

Следващият пласт е светлокафявият, но той не се проследява по цялото трасе на профила. Ние го регистрираме от сек. 230 до сек. 205 и от сек. 130 до сек. 115. Той съдържа горели и негорели мазилки. Според нас е свързан културно със следващия пласт. Той е тъмносив със зелен оттенък и започва от 315 м до 60 м. В него се забелязват пепелни прослойки, независимо от неговата хомогенност. Макар че в един голям участък не е напълно изчерпан, неговата дебелина в проучените участъци е между 1,50 м-1,80 м. Това предполага, че и в недопроучените участъци не може да се очаква много по-дебели натрупвания. Между сек. 180 и сек. 145 са регистрирани пет пещи (**Обр.3-г** и **Обр.2-а**), които разделят на две пласта, а това се прави и от горялото жилище в сек. 260. За това най-малко може да се приеме съществуването на два хоризонта. Разглеждайки цялостното развитие на този пласт в профила, се вижда, че вероятно светлокафявият пласт е свързан с първия хоризонт от тъмносивия със зелен оттенък. Това се потвърждава и от еднаквите в културен и хронологичен аспект материали и находки. Керамичните форми, които се разкриват, са с черна, тъмнокафява, излъскана или полирана повърхност. Те са купи, паници или кани, разположени върху четири крачета, а някои имат и дръжки с гъбовиден израстък (**Обр.4-в, д** и **Обр.5-а, в, д**). Украсата се състои от широки и тесни канелюри (**Обр.4-в, д** и **Обр.5-а, в**), които обхващат цялата повърхност или част от нея. Другата разпространена украса е импресото (**Обр.4-а, б**) и барботинната с провлачвания от пръсти. Твърде условно е определянето на този пласт, като се вземе под внимание ограниченията, които поставя процентът на сигнификативния материал. Като цяло аналогии се виждат във фази Самоводене В₂ и Самоводене В₁⁶ и на този етап ние ще го разглеждаме общо. Според нас той има добри аналогии с Караново III-IV и Караново III в Тракия⁷ и Градешница-Луканово дървс⁸.

Предпоследният тъмносив пласт е регистриран в сек.100 и сек.95 (**Обр.3-б**). Неговата характеристика е близка с предходното напластяване, а също и керамичният материал подкрепя тази близост (**Обр.4-и** и **Обр.5-г**). Керамичните форми, които се разкрива, са с черна, тъмнокафява, излъскана или полирана повърхност. Тук също се срещат купи, паници или кани, разположени върху четири крачета, като някои имат

и дръжки с пръчковиден израстък. Предполагаме, че се отнася към фаза Самоводене В₁⁹ и вероятното му синхронизиране с Караново III¹⁰.

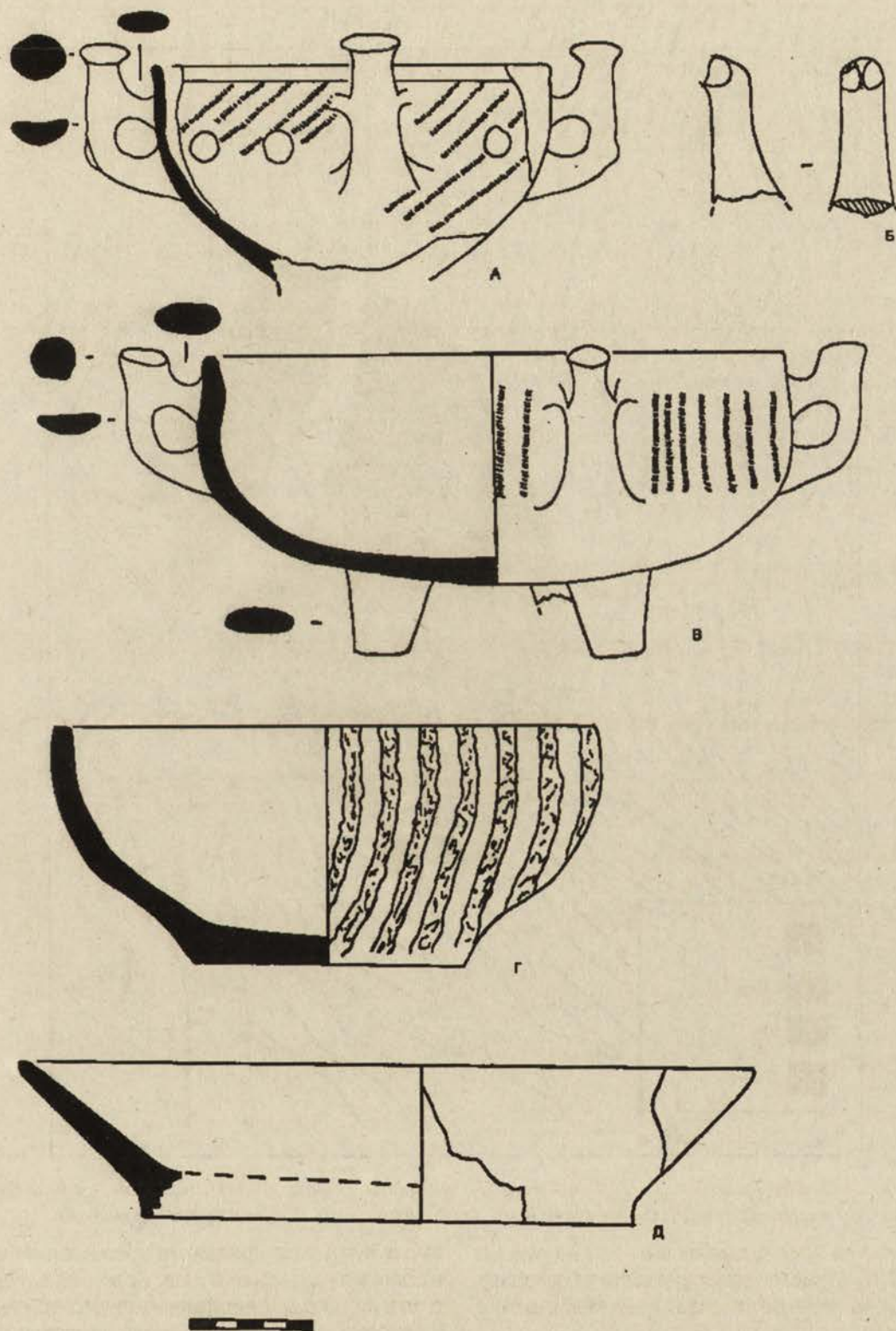
Последният пласт е жълто-кафявият, който е проучен в три вкопани обекта от сек. 105 (**Обр.3-б**) и частично в сек. 100. Материалите от него са много фрагментирани и с ограничено количество. С голяма предпазливост отнасяме този пласт към преходната фаза Самоводене А-В₁. Основание за това дава наличието на вертикални дръжки с елипсовидно сечение, а към тях може да се прибави и една антропоморфна фигурка (**Обр.5-б**).

Трябва да отбележим, че по-точното културно определяне и синхронизиране ще се извърши при публикуването на пълните резултати от разкопките.

Новите проучванията промениха представите за неолитното селище Самоводене. Смятаните досега 60 декара максимална площ¹¹ вече не отговарят на новите реалности. Знаейки, че от предишните проучвания има резултати, които разкриват едно максимално разширение с ориентация изток-запад от 315 м¹². Сега когато се прибавят и новите 430 м, даващи разширението в посока север-юг, а към тях трябва да се прибавят още минималните 120 м, които се явяват продължение в северна посока. Това допълнително разширение е частично проучено при спасителни разкопки¹³, а също така в тази посока се развива и второто неолитно „селище“¹⁴. След тези проучвания и наблюдения вероятната площ на селището е около 160-180 декара (**Обр.6-в**). Тя е достигната през последния етап от развитието му фаза Самоводене В₂-С. През този период се наблюдава изместване в западна посока и придобива характера на откритите терасни селища. Разрушена е и укрепителната система.

Пластът свързан с фазите Самоводене В₁ и В₂, разкрива, че селището се измества в южна посока и вероятната площ, която заема, е около 100-120 декара (**Обр.6-б**). Дебелината на напластяванията показват, че това е за един продължителен период от време. По всяка вероятност през този етап е изграден южният ров.

Селището е възникнало на малка площ¹⁵ върху първа и висока незаливна тераса в близост до брега на река Янтра и вероятно е около 6 декара (**Обр.6-а**). Всички проучвания досега¹⁶ не променят местоположението на ранното селище. Първоначалните натрупвания в тази ограничена площ са имали вероятно могилен характер, но с постепенното разрастване и натрупване тази компактност се е загубила. Тази площ е ограничена от укрепителна система, която в по-късния период е премахната¹⁷. За да се стигне в един момент натрупванията да се изравнят с втората по-висока

Обр.5. Керамични съдове от фаза Самоводене B_2 и B_1 - (а, в, г, д) и антропоморфна фигурка от фаза Самоводене $A-B_1$ -б.

Обр.6. Площта на неолитното селище Самоводене през различните му фази. Фаза Самоводене А и фаза Самоводене А-В₁-а; фаза Самоводене В₁ и фаза Самоводене В₂-б; фаза Самоводене В₂-С-в и проучвана площ-г.

тераса, което се наблюдава от сек. 130 до сек. 60 (Обр.3-а, б, в). Регистрираните находки от по-ранен период (виж по-горе) не показват трайно обитаване в тази част.

В заключение трябва да кажем, че неолитното селище Самоводене с новите разкопки още повече издига своята значимост като фактор, който влияе

върху културното развитие през неолитната епоха в басейна на Долния Дунав. Силната укрепителна система, площ и продължителното обитаване без прекъсване на селищен живот, показват, че то има специфичен статут, който може да се разглежда в икономически, политически и културен аспект.

БЕЛЕЖКИ

¹ Станев, П. Неслитна селищна могила Самоводене-резултати от досегашните проучвания.-Известия на исторически музей Велико Търново, XII, 1997, 50 и 52.

² Nikolov, V. Die neolithische Keramik. In: Hiller S. und Nikolov V. Karanovo. Die Ausgrabungen im südsektor 1984-1992, I, 1997, Taf. 2,3,4, Salzburg-Sofia; **Николов, В.** Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. -Керамичните комплекси Караново II-III, III, III-IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. София, 1998, 207 и 214.

³ Тодорова, Х., Вайсов, И. Новокаменната епоха в България, София, 1993, Рис. 126.

⁴ Попов, В. Периодизация и хронология на неолитните и халколитни култури от поречието на р. Русенски Лом. Русе, 1996, Обр. 38 и Обр. 39.

⁵ Станев, П. Неолитна селищна могила 49-50.

⁶ Пак там 49-50.

⁷ Nikolov, V. Die neolithische Keramik Taf. 6, 8, 10, 13; **Николов, В.** Проучвания върху неолитната керамика 207 и 214, Таб. 7, 12, 14, 15.

⁸ **Николов, В.** Периодизация на неолитните култури в Северна България-от Янтра до Тимок.-Известия на музеите в Северозападна България, 18, 1992, обр. 8 и обр.9.

⁹ Станев, П. Неолитна селищна могила с. 49 и обр. 15.

¹⁰ Nikolov, V. Die neolithische Keramik Taf. 10-12 и Taf. 54-2, 3.

¹¹ Станев, П. Неолитна селищна могила с. 38.

¹² Пак там с. 38.

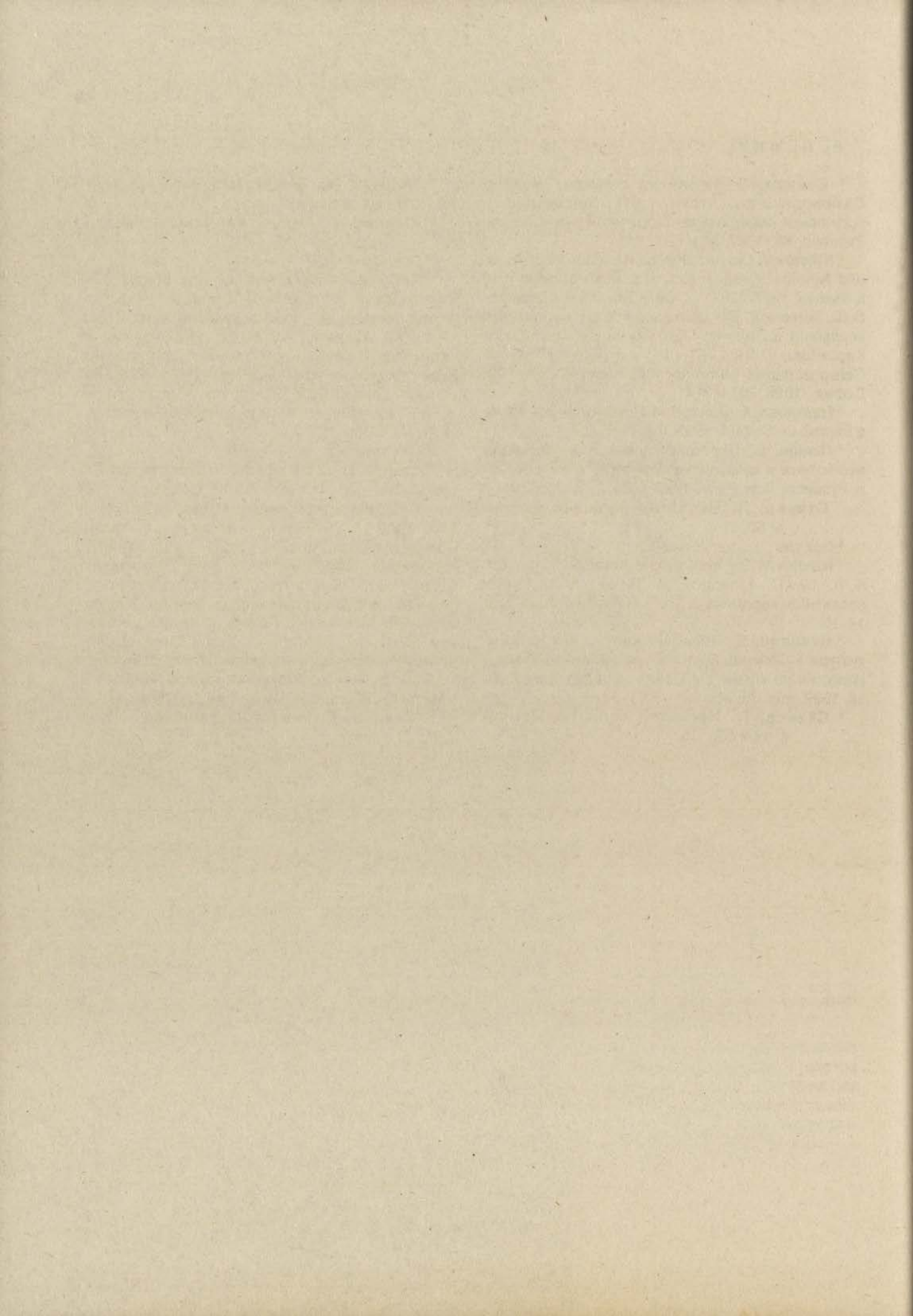
¹³ **П. Станев.** Проучвания на селищната могила Самоводене, Великотърновски окръг.-Археологически открития и разкопки през 1984г., XXX НКА, Сливен, 1985, 26; Проучвания на неолитната селищната могила Самоводене, Великотърновски окръг.-АОР през 1985г., XXXI НКА, Велико Търново, 1986, 21.

¹⁴ Станев, П. Неолитна селищна могила с. 39.

¹⁵ Пак там с. 38.

¹⁶ **Станев, П.** Стратиграфия и периодизация на неолитните обекти и култури по басейна на река Янтра.-Годишник на музеите от Северна България, VIII, 1982, 1-15; Неолитна селищна могила Самоводене-резултати от досегашните проучвания.-ИИМВТ, XII, 1997, 38-57; **Чохаджиев, С., Еленски, Н.** Спасителни разкопки на неолитната селищна могила в с. Самоводене, Великотърновско, през 1999г. Отчет пред Археологическия институт при БАН за 2000г., София; **Еленски, Н.** Археологически проучвания на селищната могила в с. Самоводене, Великотърновско, през 2000г.-АОР през 1999-2000г., XL НАК, София, 2001, 18-21.

¹⁷ Станев, П. Неолитна селищна могила с. 40.

НОВИ ПРОУЧВАНИЯ НА СЕЛИЩНАТА МОГИЛА КРАЙ СЕЛО ХОТНИЦА, ВЕЛИКОТЪРНОВСКА ОБЛАСТ ПРЕЗ 2000 Г. (Предварително съобщение)

СТЕФАН ЧОХАДЖИЕВ
НЕДКО ЕЛЕНСКИ
(Велико Търново)

Избрахме тази тема, имайки предвид, че едни от първите теренни проучвания на проф. Овчаров (проведени точно преди 40 години - 1961 г.) са на праисторически обект (некропола до с. Лиляч, Търговишко) - от времето на енеолита. Тази епоха и тематика са ни твърде близки и ни се ще пожелаемията ни за здраве към юбилея да го върнат към онези млади години, когато все още не е бил изкушен от проблемите на Средновековието и успешно е оставил следа в праисторическите проучвания.

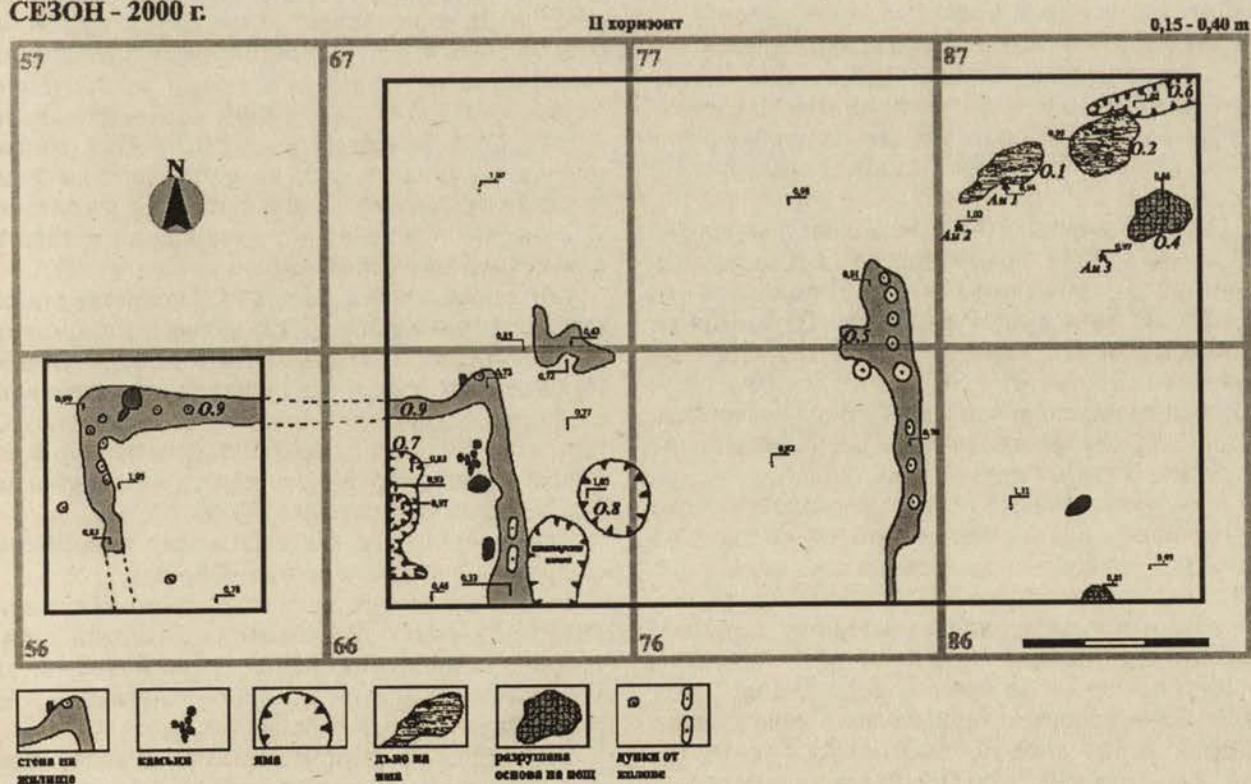
Почти по същото време Н. Ангелов вече е проучвал селищната могила край с. Хотница и е публикувал първите резултати¹.

След повече от 40-годишно прекъсване изследванията на тази могила бяха подновени².

Проучван бе II строителен хоризонт на площ от 175 кв.м по линиите на квадрати 56-86 и 67-87 на дълбочина от 0,10 до 0,40 м (Обр.1).

Разкопани бяха части от три неопожарени жилища. Те са имали колово-плетена конструкция, измазана с глина. Планът им е почти квадратен - с

СЕЛИЩНА МОГИЛА С. ХОТНИЦА СЕЗОН - 2000 г.

Обр. 1. Проучвана площ през 2000 г.

Обр. 2. Архитектурен детайл – неколнократно обмазан с глина ъглов кол.

размери 7/7 м. Стените им са със запазена височина от 0,05 до 0,32 м. Ширината на стените е между 0,30 - 0,50 м. Дупките от колове сочат, че стените са изградени от кръгли или цепени (правоъгълни) колове с приблизителна ширина 0,15-0,18 м, поставяни на разстояние 0,50-0,60 м един от друг. Частично опалени архитектурни детайли показват технологичната последователност на измазване на стените - първо - за основа е бил нанасян пет-сантиметров пласт глина с обилни растителни примеси, а после още четири пласта, всеки от които по-тънък от долния - съответно 4, 3, 2 и 1 см (Обр.2).

Открити бяха и малки части от две разрушени основи на пещи. Те са изградени от дребни речни камъни, покрити с глинена замазка с дебелина 2-3 см.

Палеоботаническите изследвания³ показват, че откритите видове са характерни за този период. Най-често срещаните видове пшеници са еднозърнестата и двузърнестата. Трябва да се отбележи ранната поява на просото, характерно за повечето селища от РБЕ, което доказва, че в Хотница то е било въведено в култура значително по-рано. Събирателството се потвърждава от откритите костилки от дрян и жълъди.

Каменните сечива са представени изключително от теслички и длета с малки размери - с дължина до 5 см и правоъгълно напречно сечение (Обр.3: 1-3). Открити бяха около 300 артефакта от кремък. От кост и рог са изработвани шила, гладилки, копачки, харпуни и др. (Обр.3: 4-7).

Като прешлени за вретено вероятно са били използвани пробити стени от керамични съдове (Обр.3: 9,10) с тегло съответно 4 и 16 гр. Керамичното манисто от Обр.3: 8 е с диаметър на дупката около 3 мм и има хоризонтална връзана линия.

Открити бяха и няколко аморфни, силно корозирали, фрагменти от медни предмети. В насипа от иманярския изкоп⁴, бе намерено напълно запазено медно сечиво (клин?). То е с размери 11,2/2/1,7 см (Обр.3: 11). Работната му част е заоблена - има елипсовидно, а тилната - квадратно напречно сечение. Типологически е най-близко до типа ТД - 4 по Черних⁵. Подобен клин е открит в гроб №7 от Голямо Делчево⁶.

Керамиката е предимно фрагментирана. Преобладава релефната украса - релефна лента с ямички; провлачвания с пръсти; барботинна; хоризонтални редове от прищипвания (Обр.4: 11); надрасквания, очертаващи спираловидни ленти (Обр.4: 12, 13); набождания с остър инструмент, имащ триъгълно или кръгло сечение (Обр.4: 6, 8, 9); набождания с нокът; хоризонтални редове с отпечатъци ст мида (Обр.4: 7); връзана и инкрустирана с бяла боя украса (Обр.4: 10), както и разнообразни комбинации между тях. Рисуването с графит (Обр. 4: 1, 2) и бяла боя (Обр.4: 4, 5) е в значително по-малко количество.

Специално внимание трябва да се отдели на малко съдче, открито в жилище №1 (Обр.4: 3). Височината му е 6 см, а отворът - 5,5 мм. Малките размери и тесният му отвор поставят въпроса за неговата функционалност. Измерването показва, че обемът му е 40 мл. Малкият обем и трудното (на капки) изливане на течността сочат, че съдчето е било използвано за съхраняване на ценни течности - лекарства или опии, приготвяни в малко количество, а изливането им е трябвало да бъде лесно контролирано. Подобно съдче е открито от М. Кънчев в късноенеолитно жилище от могилата край с. Съдиево, Сливенско⁷.

Антропоморфната пластика е представена от изправени жени (Обр.5: 10), понякога с връзана украса. Открити са и фрагменти от седящи (Обр.5: 11) жени, върху гърба и седалището на които личат следи от моделирано с тялото столче (кресло). С портретни черти на лицето е главата от Обр.5: 8. Всички антропоморфни фигурки са характерни за късноенеолитния комплекс КГК VI.

Единично, засега, е схематичното животинско изображение (глава с рога) от Обр.5: 9.

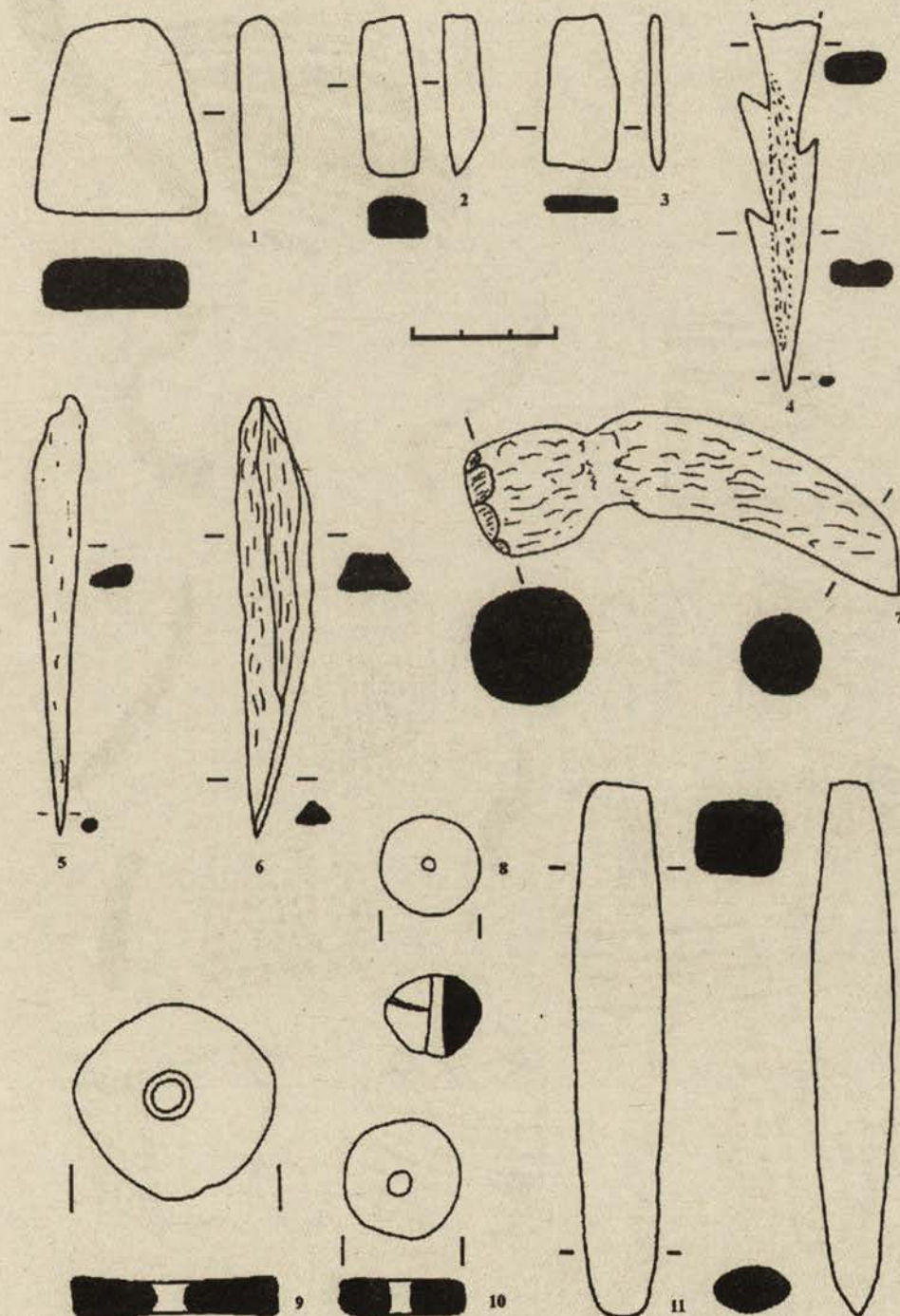
Открит бе костен ашик със загладени стени (Обр.5: 6) - явно приготвен за хазартни игри. Подобно обработени ашици са ни известни от множество енеолитни селища - Слатино, Русе, Варна, Радинград, Долнослав и др.

От групата на накитите внимание заслужава едно седефено манисто (Обр.5: 5). Тс е кръгло, с диаметър 12,5 мм и дебелина - 2 мм. В центъра му има едностранно пробита конична дупка с диаметри

- 2 и 2,5 мм. Рядко срещан е костен амулет (?), изработен от пробита и изпилена тилна част животинска фаланга (Обр.5: 7). Особено ефективна е огърлицата от керамични маниста (Обр.5: 4). Тя е открита в кв. 87 - близо до една разрушена основа на пещ. Състои се от 420 маниста. Всяко манисто

е с форма на шайба с дебелина 1-2 мм и диаметър - 3 мм. Диаметърът на дупката е 1 мм. Всички тези размери отново поставят въпроси, свързани с технологичните възможности на енеолитното общество.

Разбира се, най-много проблеми поставят

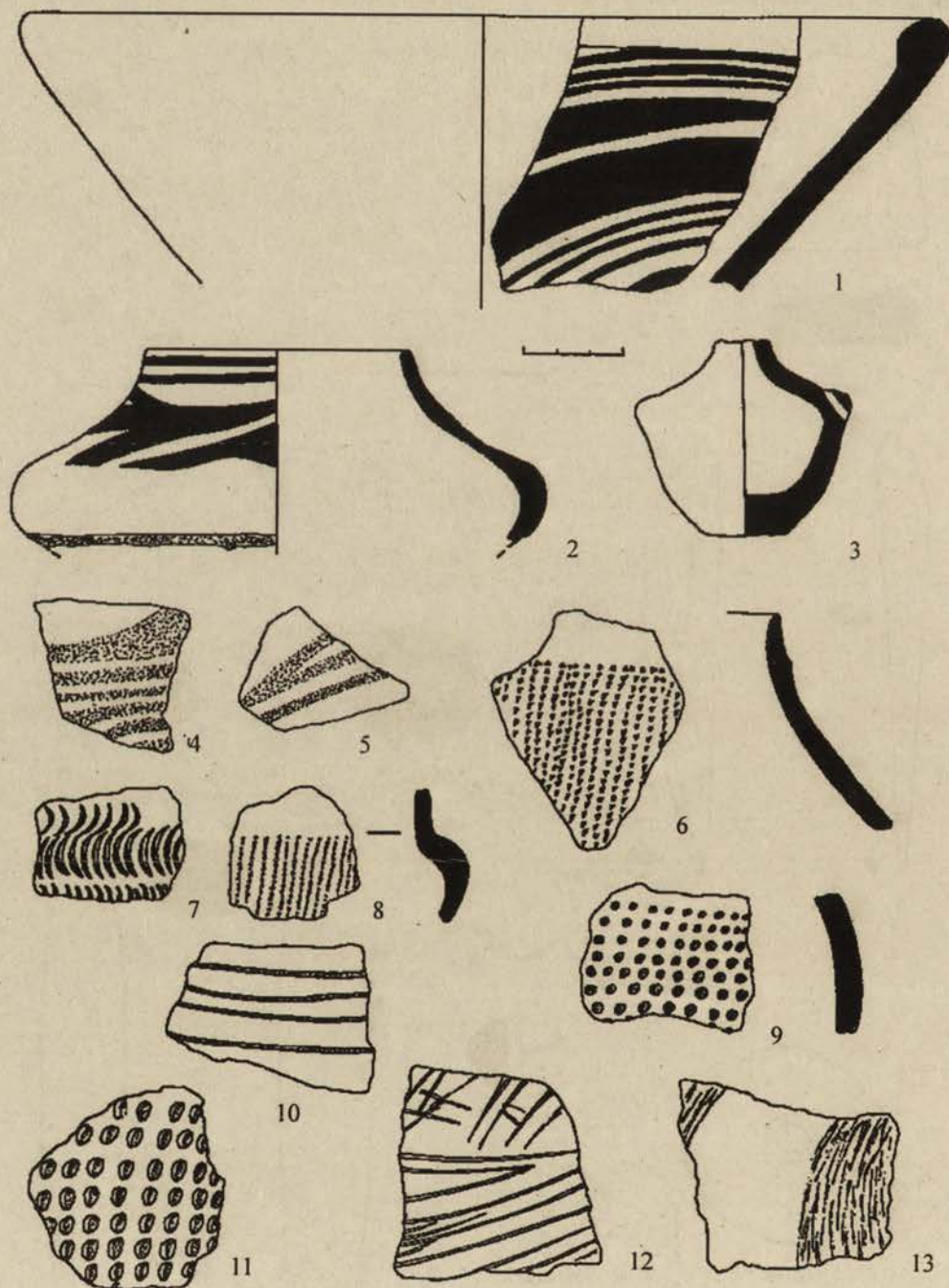

Обр. 3. Оръдия на труда: 1-3 - от камък; 4-7 - от кост и рог; 8-10 - от глина; 11 - от мед.

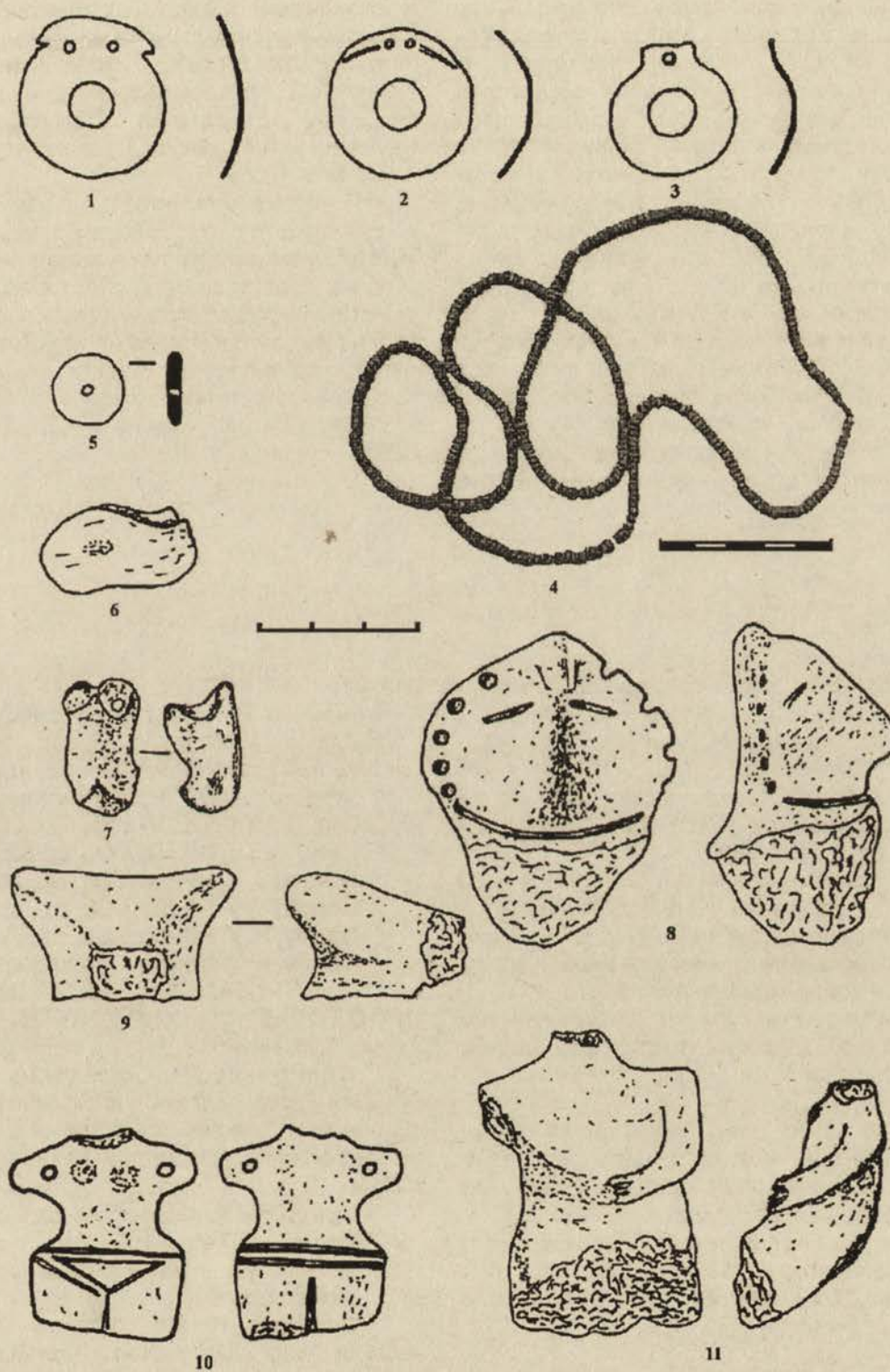
откритите в същия квадрат и близо до огърлицата 3 златни пластини (Обр.5: 1-3). Бъдещите проучвания ще изяснят основния въпрос с тяхното откриване - принадлежат ли на т.нар.

„златно съкровище от Хотница“, или са самостоятелни находки?

Какво представляват новооткритите пластини? - и трите са изработени от един лист злато с

Обр. 4. Керамика: 1, 2 – фрагменти с графитна украса; 3 – керамично съдче; 4, 5 – фрагменти с бяло рисувана украса; 6-9 – фрагменти с набодена украса; 10 – фрагмент с врязана украса; 11 – фрагмент, украсен с прищипвания; 12, 13 – фрагменти с надраскана украса.

Обр. 5. Предмети, свързани с духовния живот: 1-3 – златни пластини; 4 – огърлица от керамични манисти; 5 – седефено манисто; 6 – ашик; 7 – костен амулет; 8 – глава от антропоморфна фигура; 9 – глава от зооморфна фигура; 10, 11 – женски антропоморфни фигури.

дебелина 0,6-0,8 мм; имат приблизително еднакъв диаметър; еднакви размери на дупките и тегло - съответно 3,2 / 3,5 / 4 грама; изпъкналата им повърхност е полирана, а вътрешната - матова. Дупчиците, изобразяващи „очите“, са пробивани отвътре навън с твърд инструмент (пробой?), а не чрез провъртане, след което неравните краища на дупчиците са били причуквани и изравнявани с повърхността на пластината. Обратно на малките дупчици, големите са пробивани в обратна посока - отвън навътре. Първите две (Обр.5: 1,2) имат сходства с пластините от Хотница, открити от Н. Ангелов⁸; Варненския енеолитен некропол - гробове №№ 3⁹, 36¹⁰, 54¹¹, 97¹²; некропола на селищната могила Сава, Варненско¹³, а третата (Обр.5: 3) - в гроб 108¹⁴ и Софрониево, Врачанско¹⁵. Множество аналогии се откриват и в колективна находка от Гърция¹⁶, която за съжаление е с неизвестно

местонамиране. Подобни пластини отдавна са известни и от територията на Румъния, Украйна и Унгария¹⁷. Тук трябва да отбележим наличието на подобни по форма, но изработени от кост и камък пластини, открити в Голямо Делчево¹⁸ и Самоводене¹⁹ (от неслита), както и на керамичните амулети от Драма²⁰.

Изброените множество сходства от територията на Балканите във формата, размерите и теглото на новооткритите пластини категорично ни насочват към стандартизацията в тяхното производство. Тя пък от своя страна поставя отново проблемите за добива на злато, мястото на изработка, начина на разпространение, еквивалентите им и много други, за решаването на част от които, се надяваме, че с бъдещите си проучвания в Хотница ще имаме малък принсс.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ангелов, Н. Селищна могила при с. Хотница. - В: Сборник изследвания в чест на акад. Дечев. С., 1958, 389 - 403; Ангелов, Н. Златното съкровище от Хотница. - Археология, 1959, 1-2, 38 - 46. Ангелов, Н. Работилница за плоски костни идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. - Археология, 1961, 2, 34-38.

² Там бе проведена лятната археологическа практика по праистория на студентите от специалността „археология“ във ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий“. Използваме случая още веднъж да им благодарим за добре свършената работа.

³ Палеоботаническите изследвания са извършени от д-р Цв. Попова, на която благодарим сърдечно за любезно предоставените ни предварителни резултати.

⁴ Няколко дни след привършване на проучванията, върху моилата, непосредствено южно от проучвания от нас сектор, е направен иманярски изкоп на площ от около 70 кв.м.

⁵ Черних, Е. Горное дело и металургия в древнейшей Болгарии. С., 1978, с. 103.

⁶ Тодорова, Х. и колектив. Селищната могила при Голямо Делчево. (= РП -V), С., 1975, с. 228, Табл. 116 - 1.

⁷ Ivanov, I., V. Nikolov. Katalog. - In: Das erste Gold der Menschheit. Die älteste Zivilisation in Europa. Verlag: Karl Schillinger, Freiburg i. Br., 1986,

abb. 81).

⁸ Ангелов, Н. Златното съкровище от Хотница. - Археология, 1959, 1-2, с. 40, обр. 20.

⁹ Ivanov, I., V. Nikolov. Op. cit., abb. 152.

¹⁰ Иванов, И., М. Аврамова. Варненски некропол. С., 1997, с. 38, обр. 5.

¹¹ Ivanov, I., V. Nikolov. Op. cit., abb. 297.

¹² Ivanov, I., V. Nikolov. Op. cit., abb. 303.

¹³ Ivanov, I., V. Nikolov. Op. cit., abb. 280.

¹⁴ Ivanov, I., V. Nikolov. Op. cit., abb. 304.

¹⁵ Ivanov, I., V. Nikolov. Op. cit., abb. 287.

¹⁶ ΚΟΣΜΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΑΣ Ο ΝΕΟΛΙΘΙΚΟΣ ΘΗΣΑΥΡΟΣ, Αθήνα, 1998, № 3-61.

¹⁷ Dumitrescu, H. Connections between the Cucuteni-Tripolie cultural complex and the neighbouring eneolithic cultures in the light of the utilization of golden pendants. - Dacia, N.S. V, 1961, 69 - 93 и цит. там лит.

¹⁸ Тодорова, Х. и колектив. Цит. съч., Таблс 96 - 8; Табло 97 - 2; Табло 105 - 2.

¹⁹ Непубликувани материали от проучванията на Н. Еленски през 2000 г.

²⁰ Bertemes, F. und I. Krastev. Die bulgarsch-deutsche Ausgrabung in Drama, Bez. Burgas - Katalog. - In: Macht, Herrschaft und Gold, Saarbrücken, 1988, Abb. 208 - 1.

ТРАКИЙСКИЯТ КУЛТУРЕН ПЛАСТ НА ЦАРЕВЕЦ - ОБЕКТ №13 ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ВЪЛКА ИЛЧЕВА

(Велико Търново)

Обект 13 на хълма Царевец във Велико Търново обхваща ивица от северозападния склон, заключена между крепостната стена, обект №12, главната алея, водеща от Главния вход за Лобната скала и самата Лобна скала. Разположен е в квадрати в секторите III, IV, VI, VIII, IX и X¹. Както навсякъде по хълма, тракийската епоха е представена в най-долния пласт от стратиграфското разположение на културните пластове на Царевец². И тук са засвидетелствувани, основно с керамика три периода от развитието на тракийската култура. Най-ранните материали се отнасят към късната бронзова епоха. Керамиката от това време е най-многобройна. Ранната желязна епоха е представена с единични фрагменти, докато от късната желязна епоха има повече керамика. Подобна тенденция се очерта и на обект №8 на хълма Царевец³. Изглежда, че в този сектор от западния склон по-интензивен живот е имало през късната бронзова и късната желязна епоха.

Тракийският културен пласт започва непосредствено под разрушенията на сградите от ранновизантийския период и достига до нивото на скалата. В тази част на хълма той започва на дълбочина 2,40 - 2,60 м и достига до 3,60 - 3,90 м. Дебелината на пласта е от 0,80 - 1,60 м. Обикновено основите на сградите от ранновизантийския град са вкопани в него, тъй като често пъти достигат до нивото на скалата. Това е и причината за неговото силно разрушаване. Трудността при проучването му произтичаше и от това, че разкритите сгради от средновековната и ранновизантийската епоха трябваше да бъдат запазени, поради което той се проучваше в много стеснени участъци и на голяма дълбочина. Това беше и причината да не могат да бъдат ясно разграничени отделни жилищни хоризонти, както и ясно очертани трите представени периода на тракийската култура. Керамиката се намираше смесена и нейното определяне беше извършено на базата на типологически сходства с керамиката от други добре проучени и датирани обекти.

В тази част на хълма не бяха разграничени жилища, части от тях или отделни съоръжения. Наличието на тракийския пласт се изразяваше в достигането на масленочерна зърнеста пръст, наситена с фрагменти от глинени съдове. Прави впечатление, че квадратите, разположени непосредствено до крепостната стена, а това ще рече съвсем близо до скалния венец, са по-наситени с керамика, отколкото източните квадрати. Така например доста керамика беше намерена в квадрати X₁, X₆, IX₁₀, IX₁₅, VI₃, VI₉, VI₁₃, VI₁₀, VI₁₁, IV₁₆, III₂₅ и II₁₀.

Керамика от късната бронзова епоха.

Керамиката от този период е изработена на ръка. Разделя се на две основни групи - фина и груба. От фината керамика се разграничават два вида в зависимост от прибавените примеси към глинено то тесто, а именно:

Ф₁ - тестото представлява пречистена глина, без примеси.

Ф₂ - глинено то тесто съдържа дребен пясък.

От грубата керамика се разграничават също два вида:

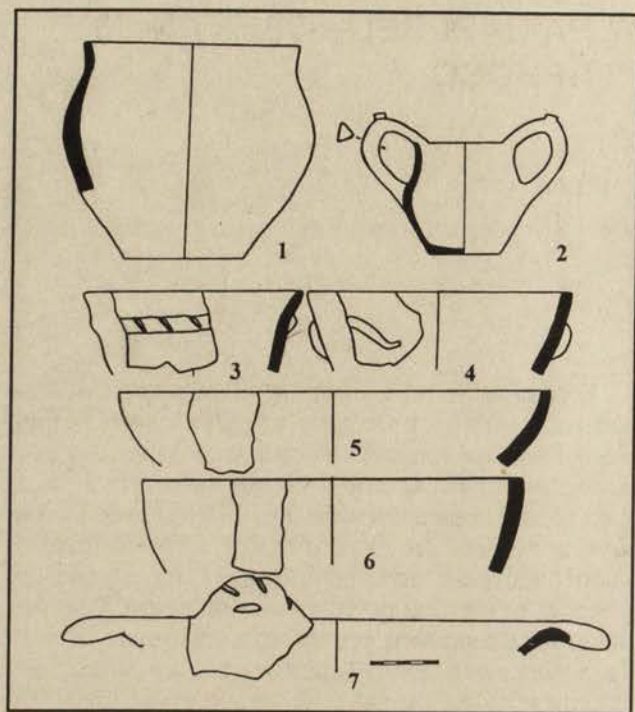
Г₁ - глинено то тесто съдържа едрозърнест пясък,

Г₂ - глинено то тесто съдържа шамот (счукани на ситно глинени съдове).

Основната част на съдовете спадат към категорията на фината керамика с примеси от дребнозърнест пясък в глинено то тесто. Следват тези от грубата керамика също с примеси от пясък, но едрозърнест. Малко фрагменти от съдове се срещат с примеси от шамот в тестото. Преобладава кафяво-черният и черният цвят, следван от сиво-черния и бежовия. Най-често повърхността на съдовете е загладена, следват тези с шликвана повърхност. С по-малко фрагменти и в равни количества се срещат съдове с полирана и груба повърхност.

Налице са следните форми съдове:

- паници с прав ръб на устието, с полусферично тяло (Табло I / 4, 5, 6).

Табло I. Царевец - 13. Глинени съдове от късната бронзова епоха.

- паници с леко завит навътре ръб на устието, полусферично тяло (Табло II / 4, 5, 6, III / 2).

- паници с есовиден профил на тялото, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата (Табло III / 1), или диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата (Табло II / 3, 7, I / 7).

- паници с камбановидна форма (Табло I / 3).

- гърнета с профилиран навън, удебелен ръб на устието, къса цилиндрична шия, вретеновидно тяло. Снабдени с една или две вертикални дръжки, излизащи от основата на шията, завършващи малко под най-издутата част на тялото (Табло II / 1).

- гърнета с прав ръб на устието, къса цилиндрична шия, вретеновидно тяло (Табло I / 1).

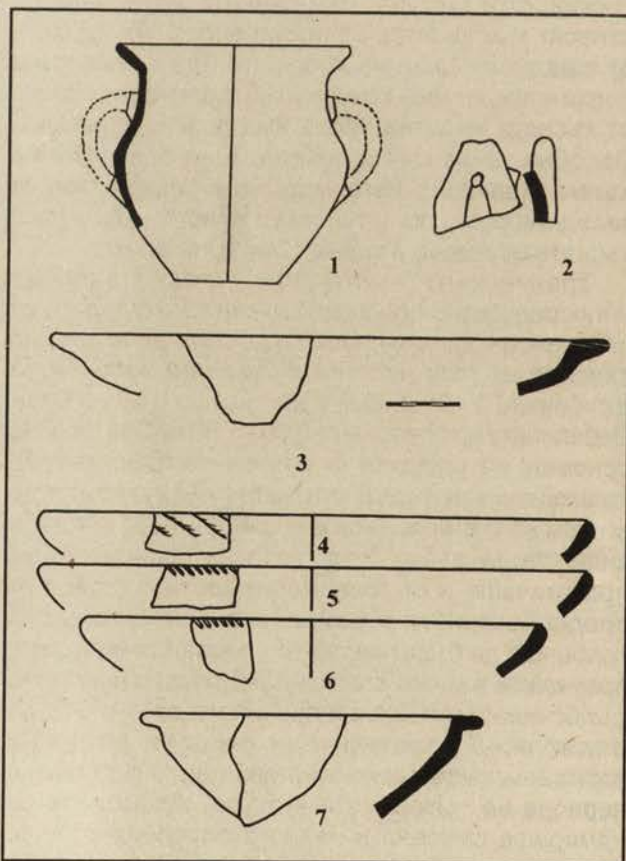
- съдчета с леко извит навън ръб на устието, есовиден профил на тялото, при което диаметърът на устието е по-малък от диаметъра на средата, равно отрязано дъно. Снабдени са с две симетрично разположени високи вертикални дръжки с израстък, които започват от устието, издигат се над него и завършват в най-издутата част на тялото (Табло I / 2).

- плитки съдчета с прав ръб на устието, леко конично тяло (обърнат пресечен конус), равно отрязано дъно (Табло III / 3).

При археологическите разкопки беше намерено голямо количество дръжки, с които били снабдени

съдовете. Те биват вертикални и хоризонтални. От вертикалните дръжки най-често срещани са тези, които се издигат високо над устието, имат плоска външна част, триъгълно сечение, разширени са в основата си и постепенно се стесняват нагоре (Табло III / 25). Характерни са пъпки и израстъци в най-високата част на тези дръжки (Табло I / 2, III / 13, 14, 15, 22, 24). Останалата част от съдовете са снабдени с вертикални дръжки с правоъгълно, кръгло, елипсовидно, неправилно елипсовидно, ромбовидно сечение с гладка лицева повърхност или с широк канелюр по средата (Табло III / 5, 7, 10-24). Хоризонталните дръжки се срещат по големите дебелостенни съдове. Това са езичести дръжки най-често с правоъгълно сечение (Табло III / 5). Някои купи са снабдени с хоризонтални дръжки, поставени на периферияния ръб (Табло III / 7). Друга част от съдовете са снабдени с чучурки (Табло III / 8). Дъната са равно отрязани или снабдени с ниско конкавно столче.

Съдовете от къснобронзовия пласт на обект 13

Табло II. Царевец - 13. Форми на глинени съдове от късната бронзова епоха.

Табло III. Царевец - 13. Фрагменти от глинени съдове - 4, 6 - букел керамика от ранната желязна епоха; 1-3, 5, 7-27. Фрагменти от глинени съдове от късната бронзова епоха.

обикновено са без украса. Последната се среща като изолирано явление. Намират се единични фрагменти с врязана украса от хоризонтални успоредни линии, триъгълници, запълнени с мрежест орнамент. Устията на някои паници са украсени с торквиране. Това са коси успоредни канелюри, разположени с ляв или десен наклон по ръба на устието. Този орнамент е най-често срещан при паници със завит навътре ръб на устието (Табло II / 4, 5, 6) и по-рядко при тези с извит навън ръб. По-рядко, обикновено при дебелостенните съдове, се среща украса от насечки по ръба на устието. При някои паници са характерни широки канелюри под ръба на устието, съчетани с коси канелюри по тялото. Общо взето канелираният орнамент се среща твърде рядко като украса и е нанесен по тялото на съдовете. Често канелюрата се среща и при дръжките. В този случай тя е оформена като единична канелюра по средата на дръжката (Табло III / 10) или като множество плитки вертикални канелюри (Табло III / 12).

/ 12). Характерна украса върху високите дръжки на чаши и кани са израстъците или пъпки в най-високата им част. Някои съдове съдържат украса от хоризонтални релефни ръбове, прекъснати с ямички (Табло I / 3).

По форма и украса глинени съдове от къснобронзовия пласт на хълма Царевец намират паралели с керамиката от късната бронзова епоха от Деветашката пещера⁴, с материалите от праисторическото селище от късната бронзова и ранната желязна епоха „Овчарица 2“ в района на Марица-Изток⁵, с керамиката от култура Тей IV и V⁶, характерна за територията на Румъния, чиито край румънските изследователи отнасят към XIII век пр. Хр.

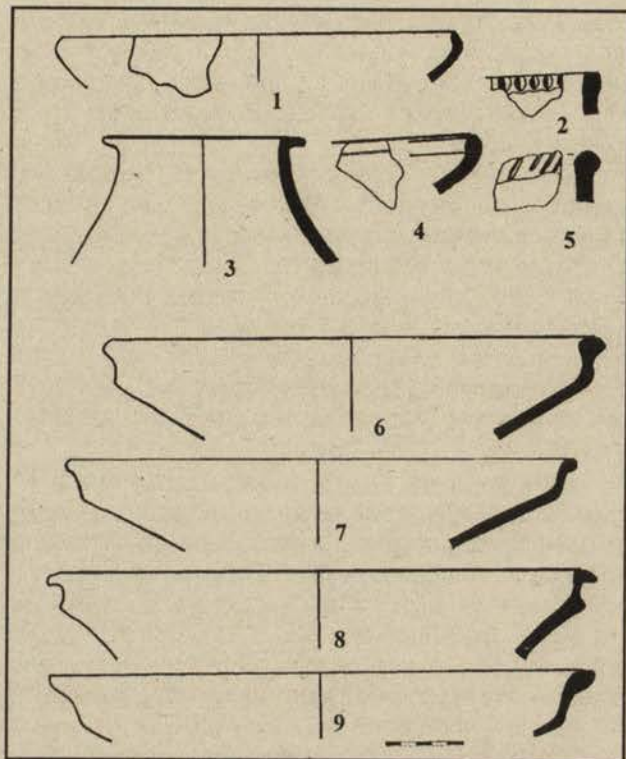
Ранножелязна епоха. Между керамиката от късната бронзова и ранната желязна епоха не може да се прекара рязка граница. Забелязва се плавно преливане, както впрочем и на други места у нас от едната епоха в другата. В тази част на хълма керамиката халщатски тип се среща в твърде ограничено количество като единични екземпляри. Намерените фрагменти имат характерния наситен черен цвят. Срещат се фрагменти букел керамика (Табло III / 4, 6), фрагменти, орнаментирани с кръгчета с тангенти, които синхронизират керамиката от обекта с тази от пласта Троя VII б₂⁷, Пшеничево⁸ и др.

Късна желязна епоха. Керамиката от това време се разделя на 2 групи. Към първата група спадат съдове от фина глина, изработена на грънчарско колело. Това е познатата ни сива тракийска керамика. Втората група обхваща съдове, изработени на ръка. Това са дебелостенни урнообразни съдове, използвани най-често за съхранение на зърнени храни и течности.

Сива тракийска керамика. За първи път грънчарското колело е въведено у нас през втората половина на VI век пр. Хр.⁹. Това дава възможност за изработването на фини тънкостенни съдове местно занаятчийско производство с най-разнообразни форми, които в общи линии имитират формите на гръцката керамика. Изработени са от добре пречистена глина, без примеси. След изпичането си са придобили характерния за този период сив цвят и по-рядко сиво-черен. Повърхността им е загладена, в някои случаи полирана. Срещат се следните форми на глинени съдове:

- паници със завит навътре ръб на устието, полусферично тяло. При някои от тях ръбът на устието е удебелен (Табло IV / 1, 4).

- паници с профилиран навън ръб на устието, есовиден профил на тялото, при което диаметърът

Табло IV. Царевец - 13. Фрагменти от глинени съдове, изработени на грънчарско колело от късната желязна епоха.

на устието е по-голям от диаметъра на средата (Табло IV / 6, 7, 8, 9). Част от тях са снабдени с израстъци на ръба на устието и езичести дръжки. Подобни на тях срещаме сред керамиката от Севтополис¹⁰.

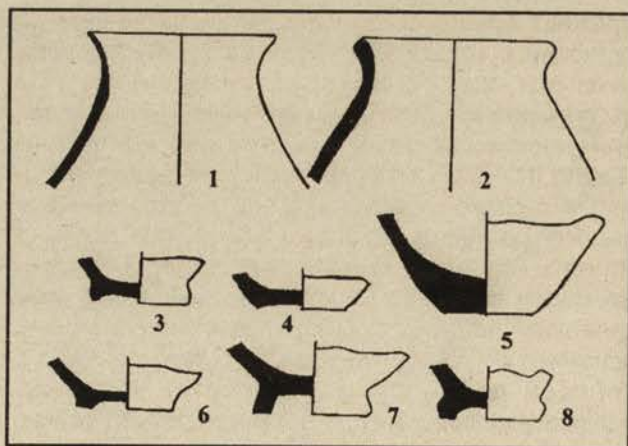
- съдове с тясно гърло, с извит навън ръб на устието, с висока конична шия (Табло V / 1, 2, IV / 3). При някои от тях ръбът на устието е удебелен, а при други - профилиран навън.

Голяма част от съдовете били снабдени с разнообразни вертикални и хоризонтални дръжки. От вертикалните дръжки се срещат такива с кръгло, неправилно елипсоидно сечение с гладка или канелирана външна повърхност. По-малък е броя на витите дръжки с кръгло сечение. Вертикалните дръжки могат да бъдат с правоъгълно или елипсоидно сечение, с гладка повърхност, с два или няколко плитки или дълбоки канелюра или с изпъкнал ръб по средата. Обикновено при каните дръжките се издигат над устието, с което се продължава една стара традиция от късната бронзова епоха. Към вертикалните дръжки се отнася и една висока дръжка, направена от слепването на две дръжки с кръгло сечение, при което се е получила дръжка с двойно кръгло

сечение. Част от паниците били снабдени с хоризонтални дръжки, получени обикновено чрез надебеляване и разширяване на ръба на устието. Хоризонтални дръжки с кръгло сечение се срещат и върху дълбоките съдове.

Дъната на съдовете от сивата тракийска керамика са равно отрязани или съдържат столче - ниско, високо или сложно профилирано. Съдовете обикновено са без украса. Тя се среща като изолирано явление. Естетическият ефект на този вид съдове се е получавал обикновено чрез тяхната форма. Най-често срещана е канелираната украса, състояща се от плитки или по-дълбоки канелюри, нанесени под устията на паниците или като широка канелюра по вертикалните дръжки. Среща се и врязаната украса, с която най-често се отделя шията от тялото на съда. Понякога тази врязана украса от концентрични успоредни линии се среща в съчетание с хоризонтална зигзагообразна линия, със снопчета успоредни вертикални линии или с врязани успоредни прекъснати хоризонтални чертички. При някои от съдовете шията е отделена от тялото с успоредни коси насечки. С подобни насечки е украсен понякога и ръбът на устието на някои съдове.

Съдове, изработени на ръка. Наред със съдовете от фина глина, изработени на грънчарско колело, през късната желязна епоха продължава производството на глинени съдове на ръка. По този начин били изработвани големите дебелостенни съдове, използвани за съхранение на зърнени храни и някои по-малки съдчета. Те са изготвяни от глина с примеси от значително количество пясък и натрошени глинени съдове. След изпичането си те са придобили сиво-черен опушен, кафяво-черен или бежов цвят. Срещат се следните типове съдове:

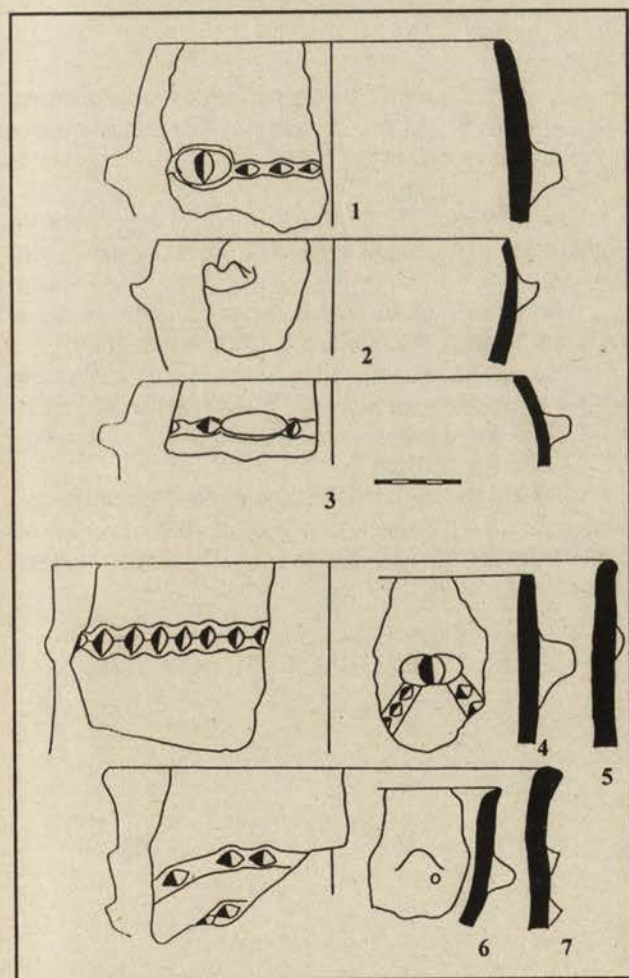
Табло V. Фрагменти от глинени съдове от късната желязна епоха, изработени на грънчарско колело.

- урнообразни съдове с бъчвовидна форма, снабдени с езичести дръжки и релефен ръб, прекъснат с ямички (Табло VI / 2).

- съдове със завит навътре ръб на устието, сферично тяло, снабдени с езичести дръжки и релефни ръбове, прекъснати с ямички (Табло VI / 1, 3).

- урнообразни съдове с извит навън ръб на устието, есвиден профил на тялото, при което диаметърът на устието е по-голям от диаметъра на средата. Снабдени са с езичести дръжки и релефни ръбове, прекъснати с ямички (Табло VI / 6, 7).

- урнообразни съдове с цилиндрична форма, снабдени с езичести дръжки и релефни ръбове, прекъснати с ямички (Табло VI / 4, 5).

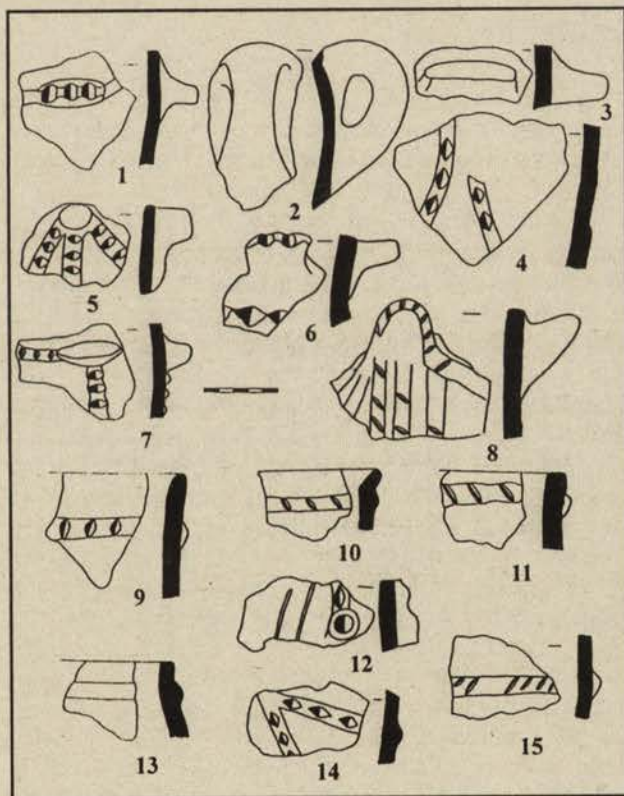

Табло VI. Форми на глинени съдове, изработени на ръка от късната бронзова епоха.

Съдовете от късната желязна епоха, изработени на ръка, най-често са снабдени с вертикални и

езичести дръжки, които се срещат в разнообразна форма (Табло VII). Най-често срещани са обикновените езичести дръжки без украса. Част от дръжките съдържат насечки или един или два канелюра по средата. По-малък е броят на дръжките с правоъгълно сечение, които могат да бъдат без украса или имат хоризонтален релефен ръб по средата. Срещат се още и дръжки с кръгло сечение, някои от които са украсени с кръгли ямички.

Съдовете от късната желязна епоха, изработени на ръка, много често са орнаментирани. Най-характерна е релефната украса, състояща се от релефни ръбове, прекъснати с ямички (Табло VI и VII). Релефните ръбове могат да бъдат поставени хоризонтално, вертикално, дъговидно, под ъгъл и

Табло VII. Фрагменти от глинени съдове от късната желязна епоха, изработени на ръка.

пр. Нанесени са малко под ръба на устието или по тялото на съдовете. Релефната украса от ръбове, прекъснати с ямички, се среща в най-разнообразни варианти, често пъти в съчетание с езичести дръжки и пъпки. Ямичките по релефния ръб са кръгли или елипсовидни, по-тесни, по-широки или коси. Върху някои от урнообразните съдове се среща и вдлъбната украса от ямички, нанесени под ръба на

устieto. Макар и рядко се среща и украса от насечки по ръба на устieto при някои от съдовете.

Приема се, че периодът на късната желязна епоха у нас съвпада с латенската епоха в Централна Европа, която се датира от V век пр. Хр. до установяването на римското владичество по нашите земи - I век. В границите на това време се отнася и пластът от късната желязна епоха на обект № 13 на хълма Царевец. Глинените съдове намират паралели сред керамиката от Севтополис ¹¹, Перник ¹², Деветашката пещера ¹³ и др.

И така, тракийската култура на обект Царевец -

13 е представена в най-долния културен пласт от стратиграфското разположение на пластове на хълма Царевец. Лежи непосредствено под разрушенията на ранновизантийския пласт, над нивото на скалата. Жилища, пещи и други съоръжения не са разкрити. Керамиката се намира смесена и се отнася към късната бронзова, ранната желязна и късната желязна епоха. В по-големи количества е намерена керамика от първата и последната епоха, докато ранната желязна епоха е представена съвсем слабо.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Разкопки през 1971 и 1972 година под ръководството на Йордан Алексиев. Заместник ръководители на обекта са Вълка Илчева и Марко Цочев.

² Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждането на Двореца. Царевград Търнов. т. I, С. 1972, 259-270; Djambov, I., Dolmova-Loukanovska, M. L'agglomeration thrace sur la colline Carevec à Veliko Tarnovo. Pulpudeva, 3, S. 1980, 193-198; Slavcev, P. Die trakische Kultur des mittelalterlichen Tarnovo. Pulpudeva, 2, S. 1978, 337-350.

³ Илчева, В. Тракийският културен пласт от Царевец - обект № 8 във Велико Търново, под печат.

⁴ Миков, В., Джамбазов, Н. Деветашката пещера. С. 1960. 121-180.

⁵ Кънчева-Русева, Т. Праисторическо селище

от късната бронзова епоха и ранната желязна епоха "Овчарица 2". Марица изток. Археологически проучвания, т. I, 1991, 71-82.

⁶ Leahu, V. Cultura Tei.

⁷ Димитров, Д. П. Троя VII б₂ и балканските тракийски и мизийски племена. Археология, 1968, 4, 1-15.

⁸ Чичикова, М. Керамиката от старата желязна епоха в Тракия. Археология, 1968, 4, 15-27.

⁹ Чичикова, М. Антична керамика. I. Тракийска керамика. Севтополис, 1, С. 1984, 18-65.

¹⁰ Пак там, 18-65.

¹¹ Пак там, 18-65.

¹² Чангова, Й. с кол. Тракийското селище от I хил. пр. н. е. Перник, I, С. 1981, 52-104.

¹³ Миков, В., Джамбазов, Н. Деветашката пещера, С. 1960, 121-180.

КУЛТЪТ КЪМ АТИНА В НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ И НЕГОВАТА ТЕРИТОРИЯ

ИВАНКА ДОНЧЕВА

(Велико Търново)

В тракийските земи култът към Атина е сравнително слабо разпространен, но в Никополис ад Иструм той се е радвал на значителна почит и е бил един от официалните култове в града. Това се потвърждава преди всичко от епиграфските и нумизматичните данни, които са особено кате-горични в това отношение. Трябва да се има предвид обаче, че в Никополис ад Иструм този култ е проникнал предимно във връзка с култа към Капитолийската троица, който от своя страна е бил тясно свързан с императорския култ. Преки носители на култа са многобройните източни заселници в града, които са наложили почитането му в неговия малоазийски аспект.

Важно свидетелство за почитането на култа към Атина в Никополис ад Иструм е на първо място фактът, че една от филите на града е носела името на богинята - *φυλὴ Ἀθηνᾶϊς*¹. Макар и косвено, Атина е свързана и с името на още една фила в града - *φυλὴ Καπιτωλείνη*², посветена на Капитолийската троица, част от която е и богинята на мъдростта. За сега са известни имената на три от филите на града³, наречени съответно на Атина, Аполон и Капитолийската троица (според Т. Иванов - на Зевс Капитолийски). Обикновено филите носят имената на божества, почитани като покровители на града, и в случая имената на две от известните ни фили, както и няколкото посветителни надписа от града⁴ показват, че главен култ в Никополис ад Иструм е бил този към Капитолийската троица. Фактът, че не са открити самостоятелни посвещения към Атина, показва, че в града тя се е почитала предимно във връзка с Капитолийската троица, а от там и с императорския култ. Приема се, че Атина е въплъщавала светлината на разума на императора, докато Зевс е свързан с личността на императора, а Хера - с тази на императрицата⁵.

Все пак за съществуването на самостоятелен култ към Атина освен името на филата, носеща името ѝ, говорят и многобройните монети с нейно изображение и най-вече автономните монети,

носещи на аверса си вместо изображението на императора - бюст на Атина с шлем на главата, в профил надясно⁶ (Обр.1). Монетите на почти всички

Обр.1. Монета на Никополис ад Иструм с изображение на Атина върху аверса.

римски императори от Антонин Пий (138-161) до Гордиан III (238-244) включително, които са секли монети в Никополис ад Иструм, носят изображение на Атина. Иконографията на изображенията на Атина върху монетите от Никополис ад Иструм е аналогична на основните иконографски типове на богинята в статуарната и релефната култова пластика⁷. Най-многобройни са изображенията, представящи богинята в иконографския тип Атина Промакос - права, въоръжена с копие и щит⁸. Много често около копието, което държи богинята, се увива змия⁹. Следващият по честота на изображенията иконографски тип е този на Атина Полиа, при който богинята е изобразена с фиала над разпален жертвеник¹⁰. Този иконографски тип изтъква Атина като покровителка на града, като с фиала по принцип се изобразяват предимно божествата, почитани като върховни покровители. Към такъв аспект на култа насочват и изображенията на богинята, седнала на трон¹¹ - на трон се изобразяват само божествата-върховни покровители. В случая седяща на трон Атина държи в едната си ръка статуетка на крилата богиня на победата Нике, което я свързва с иконографския

тип на Атина Никефорос. Като интересни иконографски особености на монетните изображения на Атина от Никополис ад Иструм могат да се посочат случаите, в които щитът на богинята е опрян върху шлем на земята¹² или когато до нея е изобразено маслинено дърво, около което се увива змия¹³. Изобразяването на богинята до маслиненото дърво, което е един от нейните атрибути и е вързано с основния мит за Атина - спора ѝ с Посейдон кой да владее Атика, както и представянето ѝ с клонче в ръка вместо копие¹⁴, насочва към иконографския тип на Атина Карпофорос и говори за почитането ѝ в незасвидетелствания от други паметници от нашите земи аспект на богиня, даряваща плодородие. Този аспект като цяло е характерен за божествата върховни покровители, понеже те се почитат и като божества-закрилници и на природата, което още веднъж изтъква Атина като богиня-покровителка и закрилница на Никополис ад Иструм.

Всички тези многобройни монетни изображения на Атина категорично свидетелстват, че нейният култ е бил един от официалните култове, почитани в Никополис ад Иструм. Нейното самостоятелно почитане би трябвало да се свърже преди всичко с главния култ на града - култът към Капитолийската троица, който се е почитал в специален храм, какъвто със сигурност е съществувал в Никополис ад Иструм. В този храм, който е бил главен за града, по всяка вероятност се е почитал и култът към императора.

Към монументалната пластична украса на главния за Никополис ад Иструм храм на Капитолийската троица по всяка вероятност е принадлежал релефният фриз (Обр.2) с изображения на Зевс, Хера, Атина, Хермес и Херакъл¹⁵, открит при с. Русаля, Търновско, но най-вероятно произхождащ от Никополис ад Иструм. На фриза може би са били изобразени и другите олимпийски божества, но тъй като част от него липсва, съхранили са се (по реда, в който са изобразени) само фигурите на Хермес, Хера, Зевс, Атина и Херакъл. Атина е изобразена между баща си Зевс и героя, на когото най-много е помагала при изпълняването на подвизите му - Херакъл. Със същите тези божества Атина е изобразявана при въвеждането на Херакъл на Олимп. При изобразяването на апотеоза на Херакъл героя винаги е съпровождан от божествените водачи Атина и Хермес¹⁶. Може би и на този релеф е бил изобразен именно апотеозът на Херакъл, макар че не е изключено, както приема проф. Зл. Гочева, този фриз по-скоро да е свързан с култа към Капитолийската троица¹⁷, чийто храм най-вероятно

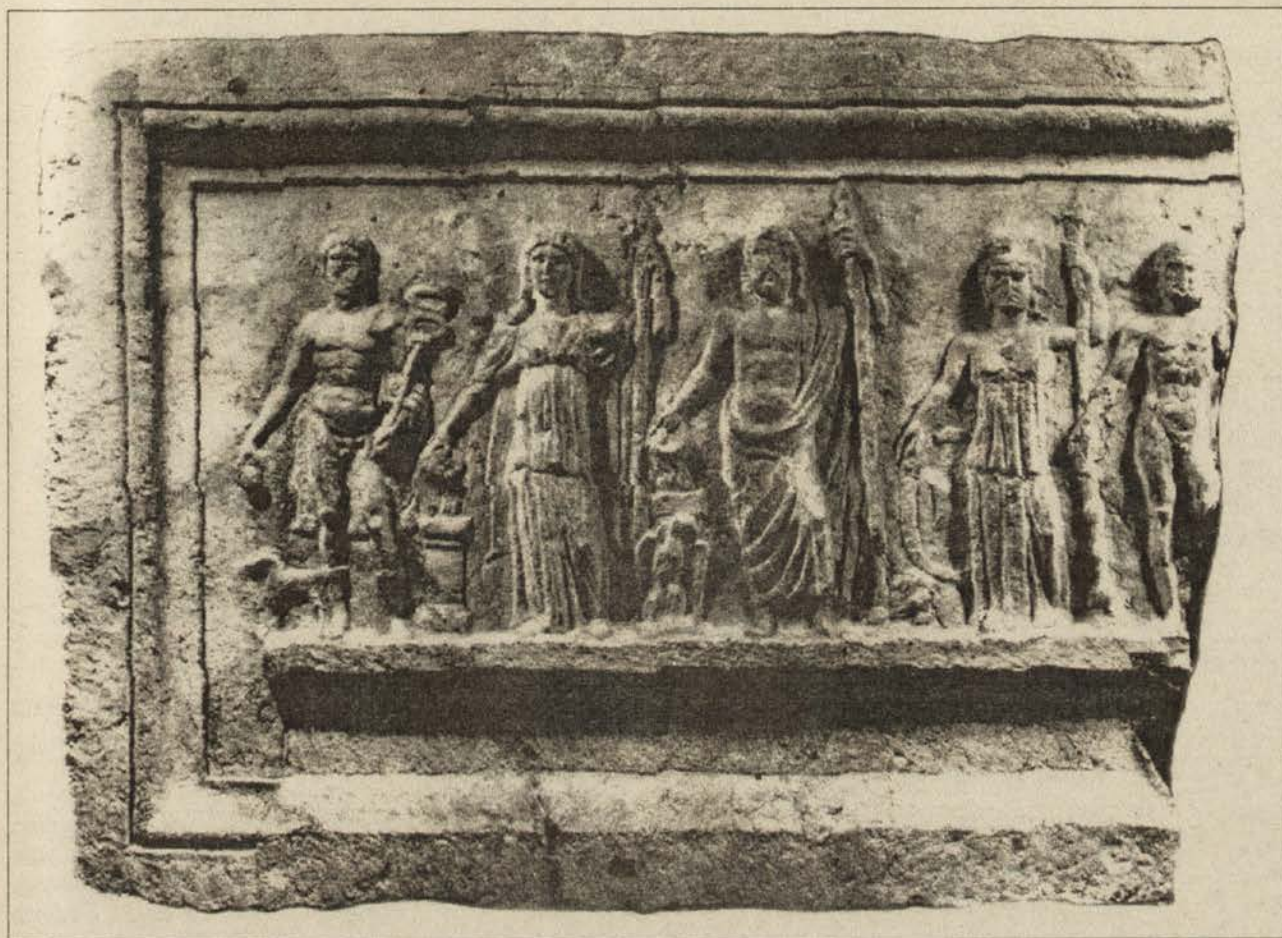
е украсявал.

От Никополис ад Иструм са известни няколко посвещения към Капитолийската троица¹⁸, част от която е и изразителката на божествената премъдрост Атина (Минерва), приравнена в случая с мъдростта на обожествения император. Всички тези посвещения са на гръцки език, като трите божества са наречени с гръцки имена и епитети, което в случая, имайки предвид и изричното посочване на произхода на посветителите, подчертава малоазийския аспект на култа.

Първото посвещение¹⁹, адресирано към Олимпийските богове - Зевс, Хера и Атина, е направено заради победата и дълголетието на император Антонин Пий от Елий Конон и Улпий Семпроций Сабин, определили се като граждани на Никополис. Проф. Г. Михайлов допуска, че посветителите може да са били повече от двама - т. е. Σαβίνος да е името на третия посветител²⁰.

От следващото посвещение²¹ се разбира, че Тиберий Клавдий Прискин, който е бил квестор и три пъти дуумвир на Никополис, е издигнал статуи (τα ἀγάλματα) на трите олимпийски божества - Зевс, Хера и Атина от името на града (ὑπὲρ τῆς πόλεως). За съжаление запазен е само посветителният надпис, а статуите на трите божества, за които Я. Тодоров предполага, че са били поставени в специален храм (Capitolium) в Никополис ад Иструм, посветен на култа към Капитолийската троица²², не са достигнали до нас. Посвещението е направено от официално длъжностно лице, което изтъква официалния характер на култа.

От особено значение за изясняване аспекта на култа са три посвещения, адресирани към Капитолийската троица от колегията на химнодите (ὑμνῳδοὶ φιλοσεβαστοὶ) в Никополис ад Иструм²³, която е била специално учредена за официалния култ към императора. По всяка вероятност тази колегия води началото си от Мала Азия, където е свързвана пряко с култа към императора, а в някои надписи от Пергам е наричана буквално ὑμνῳδοὶ Θεοῦ Σεβαστοῦ²⁴. Главната задача на колегията на химнодите (певци на химни) е била изпълнението на религиозните церемонии, свързани с култа към императора. В Никополис ад Иструм химнодите по всяка вероятност са се делили на νεώτεροι и πρεσβύτεροι, начело на които е стоял χοροστάτης, името на когото - Θεαγένης, ни съобщава един от надписите²⁵. Всички посвещения са направени за щастието и дълголетието на императора (ὑπὲρ τῆς τῶν αυτοκρατόρων τύχης καὶ διαμονῆς), което още веднъж подчертава пряката връзка на култа към Капитолийската троица с култа към императора. В два от надписите²⁶ изрично е посочен произходът

Обр.2. Релефен фриз с Хермес, Хера, Зевс, Атина и Херакъл от с. Русаля.

на посветителите - от Никея в Мала Азия, което обяснява и малоазийския характер на практикувания култ. Епитетите, с които са почетени трите божества - Διός (Ζεύς) Ὀλύμπιος, Ἥρα Ζυγία, Ἀθήνα Πολιάς, също изтъкват малоазийския аспект на култа към Капитолийската тройца. В случая с Атина е подчертан аспектът ѝ на богиня-закрилница на града, който аспект е много добре засвидетелстван и от споменатите по-горе нумизматични данни.

Заслужава внимание мнението на Пепа Лунгарова, според която не бива да се приема, че епиграфските паметници, свързани с култовете в Никополис ад Иструм, открити в извънградската му територия, непременно са пренесени от самия град, а че е твърде възможно те да са посветени от граждани на Никополис ад Иструм, обитаващи своите извънградски имения, които са изповядвали почитаните официални култове по местоживее²⁷.

От територията на Никополис ад Иструм са известни, макар и ограничен брой, оброчни релефи

с изображение на Атина. Един от най-дискутираните е оброчният релеф от Върбовка (Обр.3), изобразяващ Атина, а носещ посвещение към Артемиди²⁸. На него Атина е представена в пълно бойно снаряжение и може би това е единственият релеф, макар и с посредствено изпълнение, който илюстрира истинския тип Промахос²⁹, при който богинята е в движение. Атина е изобразена en face, облечена в дълъг препасан хитон без ръкави, с егида на гърдите и шлем с висок гребен на обърната в профил наляво глава. В лявата си ръка държи кръгъл щит, а с вдигната нагоре дясна ръка замахва с късо копие. Като цяло изображението е грубо и варваризирано, което обаче не пречи да бъде разпозната една войнствена богиня с всички атрибути на Атина. Посредственото изпълнение, най-вероятно дело на местен майстор, донякъде затруднява само идентифицирането на копие³⁰ в дясната ръка на богинята, но самата ѝ стойка и другите елементи на въоръжението не дават възможност в него да се разпознае някой от

Обр.3. Оброчен релеф на Атина от с. Върбовка.

другите атрибути на богинята - например кукумявката или вретеното. По идентичен начин Атина е изобразена върху златни монети на имп. Домициан, сечени в Рим³⁰. Интересно при този релеф е посвещението, което е адресирано към Артемида³¹. Парадоксалното в случая е не само несъответствието между изображението и посвещението, но и несъответствието между качеството на самото изпълнение на релефа и посветителката, чието име 'Ολυμπεία Μαρκία, издаващо една изявена степен на романизация, предполага една по-голяма възискателност в това отношение. Авторите Д. Цончев и Т. Николов, които първи обръщат внимание на този паметник, обясняват несъответствието между изображението и посвещението като грешка на каменоделеца, който е разменил имената на двете богини³². Л. Огненова, от своя страна, е по-склонна да види в тази аномалия по-скоро един израз на синкретизъм между двете богини - Артемида и Атина³³. В подкрепа на нейното мнение говори и едно посвещение от Филипи, адресирано към Диана Минервия³⁴.

Други два релефа от територията на Никополис ад Иструм представят Атина заедно с Хермес. Единият е открит в околностите на В. Търново³⁵ (Обр.4), а другият - при Бутово³⁶ (Обр.5).

Противно на установеното мнение, че в

Обр.4. Оброчен релеф на Атина и Хермес от Велико Търново.

култовите паметници от нашите земи Атина най-често се представя в триада със Зевс и Хера, при разглеждането на оброчните релефи се установява, че тя най-често е изобразявана с Хермес. Трудно би могла да се обясни една такава връзка в култа, каквато явно е съществувала в тракийските земи, тъй като тя не намира сигурна подкрепа в гръцката митология и религия. В култовите паметници от гръко-римския свят те често се изобразяват заедно, но почти винаги в обкръжението и на други персонажи - богове и герои. Донякъде връзката между тях би могла да се обясни с общите им функции на божествени пратеници и водачи (предводители) на богове и смъртни. Така напр. Хермес отвежда Атина заедно с Хера и Афродита при Парис; Атина и Хермес заедно съпровождат Херакъл при представянето му на Олимп - все епизоди, многократно изобразявани в паметниците на гръко-римското изкуство³⁷. В тракийските земи, в предримската епоха, култът към Хермес, подобно на този към Атина, е засвидетелстван от писмените³⁸ и нумизматичните данни³⁹, но подобно на култа към Атина той също не е получил истинско развитие. Според Херодот „тракийските царе отделно от народа почитат Хермес повече от всички богове, кълнат се само в неговото име и изкарват от него своя произход“⁴⁰. Това сведение бе обстойно анализирано и коментирано от проф. Зл. Гочева,

Обр. 5. Оброчен релеф на Атина и Хермес от с. Бутово.

според която, по всяка вероятност, с името на Хермес Херодот е обозначил друго божество, свързано с тракийските религиозни представи, които той е свързал с познати на него и неговите читатели гръцки бог⁴¹. По всяка вероятност именно ролята на медиатор и различните функции, по които този местен върховен бог-покровител е наподобявал Хермес, е накарала Херодот да го нарече така⁴². Макар че някои автори, имайки предвид изображенията на Хермес върху някои монети и паметници на тореваката, го приемат за едно от най-почитаните божества в предримска Тракия, в крайна сметка се приема, че става въпрос за „тракийски превод на гръцко божество“⁴³. Смятаме, че не бихме могли по никакъв начин да свържем изображенията на Хермес върху оброчните релефи с този „тракийски Хермес“, защото се касае за друга епоха и друга обществена и културна ситуация. По-скоро бихме приели, че оброчните релефи, представящи Хермес и Атина, са посвещения от някои от многобройните източни преселници в тракийските провинции, а може би и от местни жители, но с известна степен на елинизация или романизация. Много добрата изработка на релефите, липсата на варваризиране на образите също е в подкрепа на това предположение, но отсъствието на посветителни надписи върху повечето от тези оброчни паметници не ни позволява да бъдем по-категорични в това отношение.

Върху релефите от територията на Никополис ад Иструм Атина и Хермес са представени в тяхната традиционна гръко-римска иконография (Обр. 4, 5). Атина е с шлем на главата, облечена в дълъг препасан хитон, с егида на гърдите, държаща дълго копие в лявата и щит, опрян на земята - в дясната ръка. Представен е най-често срещаният в тракийските земи иконографски тип на Атина Промахос - в пълно бойно въоръжение. Необходимо е да се подчертае все пак, че в тракийските оброчни релефи не се наблюдава чистият тип на Промахос, при който богинята се изобразява в движение, а една негова разновидност, характерна за класическата и римската епоха⁴⁴, при която Атина и въоръжението ѝ са в покой. Редом до Атина, Хермес е представен гол, с наметната на раменете и преметната през левия лакът хламида, с кадуцей в лявата и кесия - в дясната ръка.

Върху единия от релефите⁴⁵ има посветителен надпис, от който се разбира, че посвещението е направено от група почитатели, приближени на виатора (τῶν περὶ Βιάτορα). Виаторите са били колегия от нисши служители, зачислени към личността на императора, консулите, преторите, квесторите или други служебни лица или колегии в Рим, като виаторите са изпълнявали и длъжността на чиновници в ерариума⁴⁶. Според М. Мирчев⁴⁷ и Г. Михайлов⁴⁸ „виатор“ е длъжност (officium), докато Б. Геров, позовавайки най-вече на списъка на ефебите от 215 г. от Одесос, го приема за собствено име⁴⁹. Заслужава внимание мнението на П. Лунгарова, според която въпросното посвещение е израз на съчетаването на официалния култ, свързан в случая с Атина, и на бога, който е бил покровител на длъжността, изпълнявана от посветителите⁵⁰.

Като косвен израз на популярността на култа към Атина бихме могли да приемем и използването на изображението на богинята при украсата на предмети, свързани с бита. От територията на Никополис ад Иструм е известен бронзов бюст-апликация (Обр. 6), открит при с. Обединение⁵¹.

Като цяло моделирането му е доста посредствено и варваризирано, а изпълнението небрежно, но въпреки това формите и иконографските особености са предадени вярно. Атина е изобразена с коринтски шлем и егида на гърдите - атрибути, идентифициращи я категорично. Правят впечатление огромните изпъкнали очи на богинята, придаващи втрещен израз на лицето ѝ. Близки паралели на това изображение на Атина се откриват в бронзови бюстове-апликации от Казанлък⁵² и Кюстендил⁵³. Подобни бюстове-апликации се срещат често през римската епоха в нашите

Обр. 6. Бюст-апликация на Атина от с. Обединение.

земи, като обикновено се монтират върху ключалките на тоалетни сандъчета и касетки, над отвора за ключа или са елемент от украсата на колесници⁵⁴.

Направеният преглед на паметниците, свързани с култа към Атина от Никополис ад Иструм и неговата територия, показва, че макар наистина

култът към Атина да не е бил сред най-разпространените, все пак той се е ползвал със статута на официален култ за града, което се доказва най-вече от нумизматичните данни. В това отношение особено категорични са автономните монети, носещи изображение на аверса си бюст на Атина вместо на императора⁵⁵. В самия град богинята се е почитала като покровителка на града, за което освен иконографските особености на монетните изображения свидетелства и епитетът Πολιάς, придружаващ името ѝ в посвещенията към Капитолийската троица, чиито култ безспорно е бил главният култ в Никополис ад Иструм.

При паметниците от извънградската територия на Никополис ад Иструм прави впечатление общият култ към Атина и Хермес, на което е обърнато внимание и от П. Владкова⁵⁶. Данни за общ култ към двете божества се откриват и на други места в тракийските земи⁵⁷.

В заключение трябва да се подчертае, че култът към Атина е проникнал в Никополис ад Иструм главно във връзка с култа към Капитолийската троица и че неговите първоначални носители са били предимно многобройните малоазийски заселници в града, което от своя страна се отразява и върху самия аспект на култа.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Mihailov G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (IGBulg.). II, Serdicae, 1958, № 685.

² Добруски В., Материали по археологията на България. - СБНУНК, XVIII, София, 1901, с. 727; IGBulg., II, № 692

³ Иванов Т., Р. Иванов, Никополис ад Иструм, I. София, 1994, с. 16; IGBulg., II, № 685, 690, 692.

⁴ IGBulg., II, № 664-668.

⁵ Beaujeau, J. La religion romaine a l'apogée de la l'Empire, I. La politique religieuse des Antonins. Paris, 1955, pp. 302-303.

⁶ Мушмов, Н. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. София, 1912, № 870.

⁷ Demargne, P. Athéna. - Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae (LIMC), II, 1, Zürich-München, 1984, p. 955-1044.

⁸ Мушмов, Н. Цит. съч., № № 1912: 847, 910, 913, 1026, 1027, 1074, 1154, 1224, 1382, 1476, 1477.

⁹ Ibidem, № № 914, 1026, 1075, 1169.

¹⁰ Ibidem, № № 911, 912, 1153, 1226.

¹¹ Ibidem, № № 1225, 1383.

¹² Ibidem, № 1170.

¹³ Ibidem, № № 1384, 1478.

¹⁴ Ibidem, № 1384.

¹⁵ Добруски, В. Цит. съч., с. 729-730.

¹⁶ Demargne, P. Op. cit., p. 1025.

¹⁷ Гочева, Зл. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. - Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов, София, 1984, с. 88.

¹⁸ IGBulg., II, № № 664-668.

¹⁹ IGBulg., II, № 664.

²⁰ Mihailov, G. IGBulg., II, 1958, p. 107.

²¹ IGBulg., II, № 665.

²² Тодоров, Я. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века след Христа. София, 1928, с. 21.

²³ IGBulg., II, № № 666, 667, 668.

²⁴ Тодоров, Я. Цит. съч., с. 23.

²⁵ IGBulg., II, № 666.

²⁶ IGBulg., II, № № 667, 668.

²⁷ **Лунгарова, П.** Култове от територията на Никополис ад Иструм. - The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002 (*под печат*).

²⁸ **Цончев, Д., Т. Николов.** Новооткрити старини от Търновския музей. - ИБАИ, VII, 1932-1933, София, с. 395-396, обр. 150.

²⁹ **Demargne, P.** Op. cit., p. 1020.

³⁰ **Picard, G. Ch.** Minerva. - LIMC, II, 1, 1984, p. 190, № 219.

³¹ **IGBulg.**, II, № 698.

³² **Цончев, Д., Т. Николов.** Цит. съч., с. 396.

³³ **Огненова, Л.** Нови аспекти на Бендида върху паметници от Тракия. - ИАИ, XXII, 1959, с. 92-93.

³⁴ **Collart, P.** Philippes villes de Macédonie. Paris, 1937, p. 396, 443.

³⁵ **Мирчев, М.** Антични паметници от град Варна и Варненско. - ИВАД, VIII, 1951, с. 24, № 52, фиг. 52; **IGBulg.**, II, № 720.

³⁶ **Султов, Б.** Антични находки в Долна Мизия (албум). София, 1970; **Султов, Б.** Антични култове, светилища и храмове в Павликенския край. - Павликени и Павликенския край, София, 1977, с. 60, бел. 71.

³⁷ **Demargne, P.** Op. cit., p. 1025.

³⁸ **Херодот, V, 7.**

³⁹ **Герасимов, Т.** Декадрахми на тракийското племе дерони. - ИАИ, XX, 1955, с. 123.

⁴⁰ **Херодот, V, 7.**

⁴¹ **Гочева, Зл.** Боги фракийцев и скифов по сведениям Геродота. - Studia Thracica, 1. Фрако-Скифские культурные связи. София, 1975, с. 150.

⁴² **Gočeva, Zl.** Le culte d'Hermès en Thrace et le témoignage d'Hérodote V, 7. - Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité. MAFRA, tome 103 - 1991 - 1. Roma, p. 159-166.

⁴³ **Маразов, Ив.** Митология на траките. София, 1994, с. 136.

⁴⁴ **Demargne, P.** Op. cit., p. 1030-1031.

⁴⁵ **IGBulg.**, II, № 720.

⁴⁶ **Мирчев, М.** Цит. съч., с. 24.

⁴⁷ **Ibidem.**

⁴⁸ **IGBulg.**, II, № 720.

⁴⁹ **Геров, Б.** Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, II. - ГСУ, ФФ, XLVIII, 1952/53, № 521.

⁵⁰ **Лунгарова, П.** Цит. съч. (*под печат*).

⁵¹ **Цървов, Ив.** Паметници на римската бронзова пластика от Историческия музей във Велико Търново. - ГМСБ, XVI, В. Търново, 1990, с. 32.

⁵² **Лилова, Б.** Бронзова пластика в Казанлъшкия музей (албум). София, 1984, № 14.

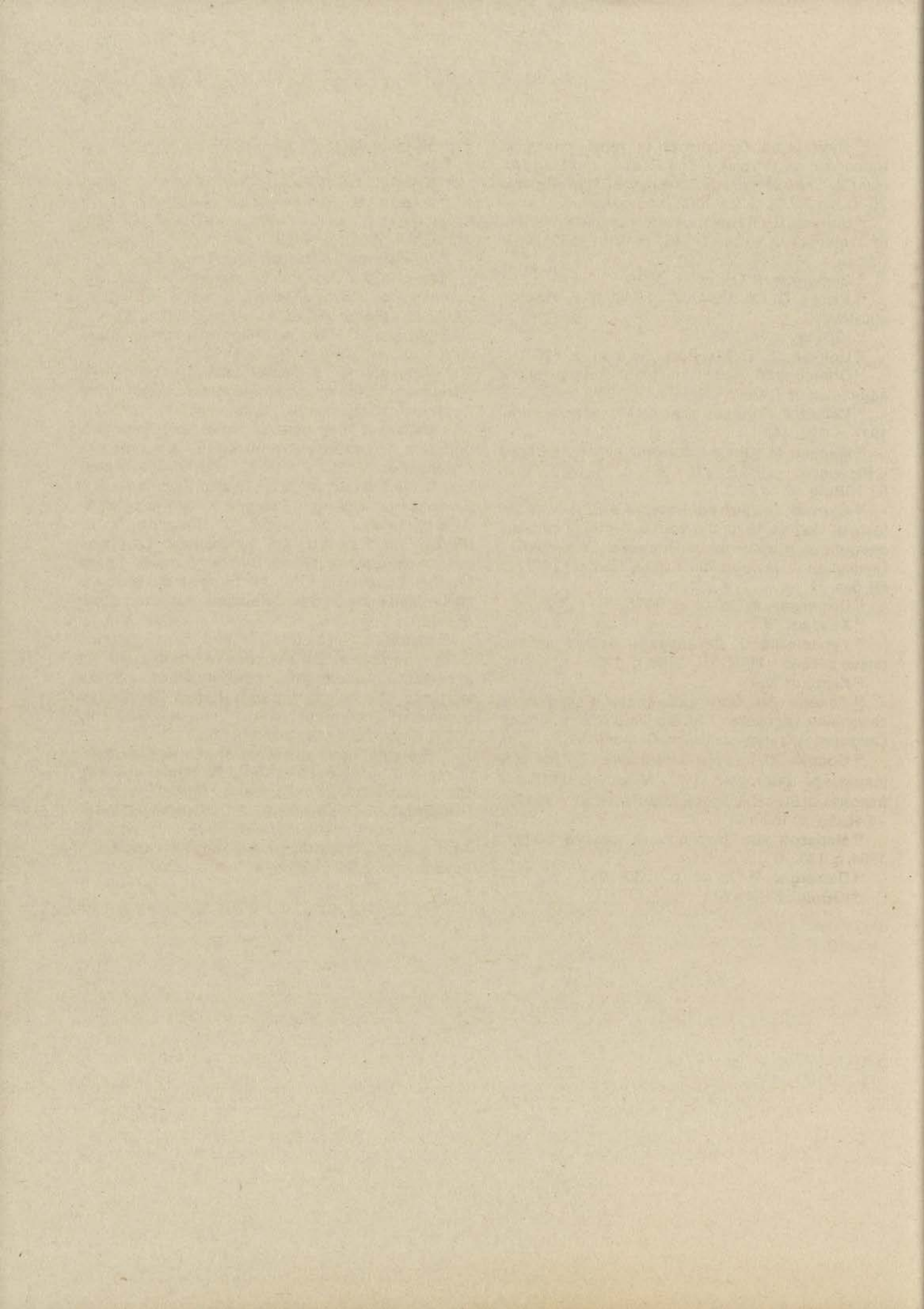
⁵³ **Мешеков, Ю., Л. Стайкова.** Антична бронзова пластика II-III век от фонда на Исторически музей Кюстендил. София, 1997, с. 46, обр. 30.

⁵⁴ **Мънзова, Л.** Ключалки на касетки от римската епоха в Археологическия музей в София. - Археология, 1963, кн. 1, с. 22, обр. 8; **Буюклиев, Хр.** Тракийска могила гробница от с. Мъдрец, Старозагорски окръг. - Разкопки и проучвания, X, София, 1984, с. 15-17, обр. 17; **Николов, Д., Д. Янков, Кр. Калчев, Хр. Буюклиев.** Окръжен исторически музей Стара Загора. Античен бронз (албум). София, 1984, № 328; **Лилова, Б.** Цит. съч., № 14; **Мешеков, Ю., Л. Стайкова.** Цит. съч., с. 46, обр. 30.

⁵⁵ **Мушмов, Н.** Цит. съч., № 870.

⁵⁶ **Владкова, П.** Култове в границите на административната територия на Никополис ад Иструм. - The Roman and Late Roman City. The International Conference (Veliko Turnovo 26-30 July 2000). Sofia, 2002 (*под печат*).

⁵⁷ **Велков, Ив.** Антични паметници из България. - ГНМ, 1921, с. 206, № 5, обр. 215; **Младенова, Я.** Оброчни паметници от Пловдив. - ГНАМП, IV, 1960, Пловдив, с. 183, бел. 23; **Дончева, Ив.** Иконографски особености на изображенията на Атина върху тракийските оброчни релефи. - Археология, 2002 (*под печат*).

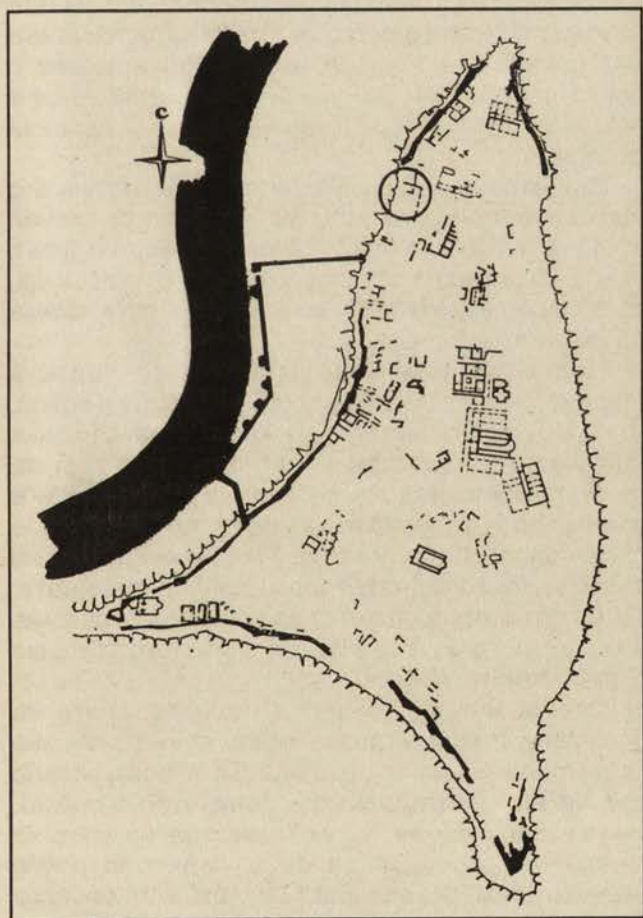

СЕВЕРОЗАПАДНАТА ПОРТА НА РАННОВИЗАНТИЙСКАТА КРЕПОСТ НА ХЪЛМА ЦАРЕВЕЦ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

(Велико Търново)

Северозападната крепостна стена на хълма Царевец между Малката порта и Лобната скала не е изцяло публикувана. (Обр. I) В този сектор се намират няколко интересни фортификационни

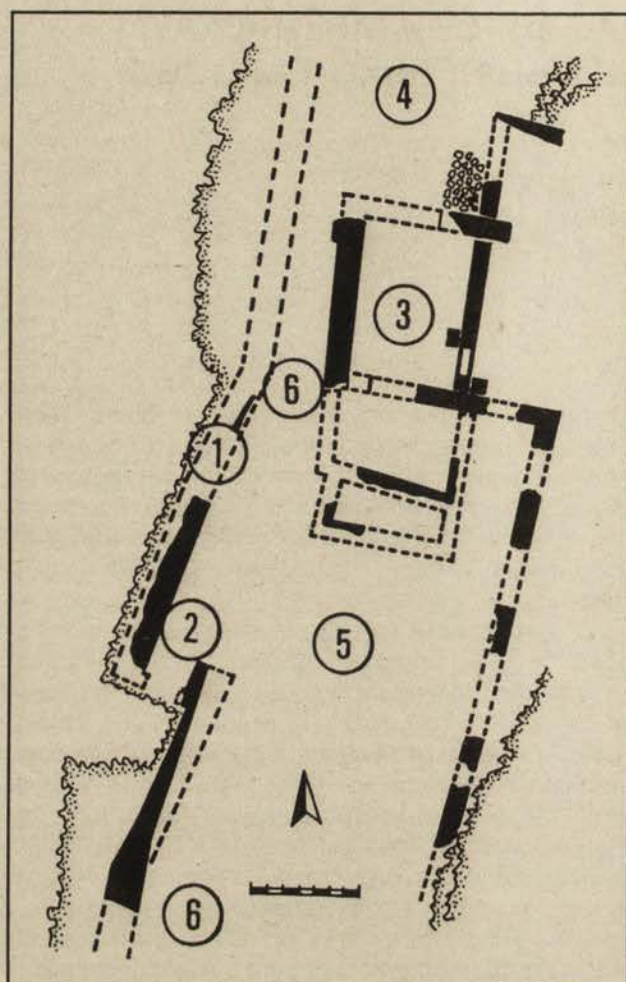
Обр. I. Общ план на ранновизантийската крепост на хълма Царевец с означение на обекти 12 и 12-с и Северозападната порта.

съоръжения, които все още остават почти неизвестни. Именно поради това в настоящата

статия ще бъдат представени част от резултатите от археологическите разкопки на обекти 12 и 12-с по отношение на ранновизантийската крепостна система, както и по някои проблеми на плановата схема на цитаделата на ранновизантийския град през 5-7 в. в северозападната част на хълма Царевец.

В очертаванията на двата обекта са разкопани общо 50 м от северозападната крепостна стена, като са открити 1 порта, 1 потерна и около 10 сгради от ранновизантийската и средновековната епохи. (Обр. I) Проучванията на крепостната стена и терена непосредствено до нея (обект 12) са извършени през 1970-1971 г. от В. Вълв.¹ Разкопките са довършени в периода 1972-1973 г. и 1977-1978 г. от А. Писарев, когато са разкрити сградите на север и изток - от крепостната стена до средновековната улица. При представянето на данните за архитектурата, периодизацията и датировката е използвана документацията от тези разкопки, която се съхранява в архива на отдел „Археология“ на Регионален Исторически музей - Велико Търново: полеви дневници, отчети, планове и чертежи. Това са конкретните размери и разположение на портата, потерната и сградите до тях от непубликуваните проучвания на В. Вълв, както и предложената от него обща периодизация на строежите на обекта. Размерите, планът и местоположението на станалите жилищни сгради са отпечатани от Ат. Писарев.² Във връзка с уточняването на някои подробности бяха направени и непосредствени наблюдения и измервания по консервираните и реставрирани крепостни съоръжения и постройки.

Разглежданата Северозападна порта заедно с прилежащата крепостна стена са част от фортификационната система на цитаделата на ранновизантийския град, изградена на този хълм. (Обр. II,^{3, 2}) Крепостната стена е трасирана почти по ръба на скалния венец. Тя е с ширина 2 м, изградена от ломен камък, споен с бял хоросан, примесен с едро счукана тухла. Почти в средата на

Обр. II. Ранновизантийско фортификационно строителство.

1. Крепостна стена.
2. Северозападна порта.
3. Казармен комплекс.
4. Северен площад.
5. Южен площад.
6. Улични трасета.

разкопания сектор от нея се намира Северозападната порта. (Обр. II₂) Тя е оформена чрез разминаване на крепостната стена с ширина 2, 50 м. Портата имала външна ширина 6, 50 м на северната и южна стени и дължина 3 м, като в тези размери е включена и дебелината на крепостната стена - 2 м. Най-голямата запазена височина на стените е 1, 30 м. В предната, южна стена на портата са изградени два пиласъра (0, 25 м x 1 м), които стесняват прохода до 2 м. Входът, ориентиран на юг, е бил затварян само с една двукрила врата, която е била застопорявана с хоризонтална греда.

На височина до 1, 30 м по пиластрите и крепостната стена няма следи от засводяване. Ако все пак се предположи, че проходът е имал свод, то неговата височина е била не по-малко от 2, 50 м над пътната настилка.

Разкритият план на портата позволява да се предложат два варианта за реконструкция на нейния външен вид в зависимост от дебелината на фронталната южна стена. Ако стената е била с ширина 1 м (колкото са широки пиластрите, зад които е монтирана вратата), тогава над прохода се е издигала кула. Кулата е имала само три каменни стени - челна от юг и странични от изток и запад. От северната страна, към крепостта не е имало масивна стена. Вътрешното пространство на етажите е било с максимални размери 2 x 4, 50 м. Надвратната кула е имала връзка с бойната пътека на крепостната стена. В зависимост от височината на стената кулата е могла да има два или три етажа над прохода на портата, която е завършвала с бойна платформа. Връзката между етажите се е осъществявала посредством вътрешни дървени стълби.

При втория вариант челната южна стена е с ширина не по-малка от 1, 50 - 2 м. В този случай портата не е имала във височина надвратна кула с етажи, а само една площадка напречно на прохода, която се е свързвала странично с бойната пътека на крепостната стена.

Подходът към Северозападната порта е оформен чрез естествен процеп в скалния венец, който е бил допълнително изсечен стъпаловидно и най-вероятно подзидан. Пътното трасе от портата се е спускало надолу по склона на хълма и е извеждало до реката, където по мост се е прехвърляло на другия бряг. Тук то е имало връзка със Северозападната порта на укреплението, заемащо централната част на западното подножие на хълма, и по мост се е прехвърляло на срещния бряг на реката. (Обр. I)

Северозападната порта на цитаделата на ранновизантийския град е имала важна значение за неговия живот и отбрана. Тя е осигурявала комуникационната връзка с долината на реката, както и с срещния хълм Трапезица, на който не е изключено също да се е издигала друга ранновизантийска крепост.³ Портата е служила за пренасяне на вода, храна и за внезапни излази и контраатаки при обсади. След построяването на укреплението в западното подножие на цитаделата чрез портата е била осигурявана допълнителна външна защита на неговата северна крепостна стена.⁴

Северозападната порта е имала добри

комуникационни връзки и с основното пътно трасе в цитаделата, което е започвало от Главния вход и е извеждало към северния край на хълма. (Обр. I) Точно след портата е било оформено площадно пространство с размери 13 x 20 м. (Обр. II₃) В северния му край се издига голяма сграда с дължина 12 м и ширина 9 м⁵ (Обр. II₃). Тя е имала три входа - по един на южната, северна и източна страна, с ширина съответно 1, 40 м, 1, 60 м и 2 м. Източният зид на сградата продължава в северна посока, където е напълно разрушен. На 3 м от него е разкрита част от напречен зид, оформящ друг площад от север на сградата. (Обр. II₄) Към него е извеждал северният вход, пред който е имало плочникова настилка със запазена ширина 2 м. Откритите два Г-образни зида пред южната стена на сградата изглежда се явяват по-късно нейно разширение, оформящо още две помещения, с които общата ѝ дължина става 21 м (Обр. II). От изток площадът е ограничен със зид широк 1, 20 м, северният край на който се свързва със сградата, а южният е изцяло разрушен.

Преминавайки през прохода на Северозападната порта, пътят е продължавал вече като градска улица право напред - покрай крепостната стена, голямата сграда и северния площад, след което се е вливал в главното трасе с посока северния край на хълма, а оттатък към центъра на града. (Обр. II₅) Улицата е имала отклонение точно след портата, което е водило на юг, през оградения площад, като се е насочвало към Главната порта на цитаделата. Несъмнено с оградния зид от изток е подравнен стръмният склон в тази посока. По такъв начин са били образувани две тераси една над друга - първата към крепостната стена, включваща двата площада и сградата, а втората над подпорния зид, на едно ниво с главната улица на града. (Обр. I)

Големите размери на сградата, ситуирането ѝ точно до Северозападната порта, както и пряката връзка с площадите несъмнено показват, че става въпрос за една от казармите на градския гарнизон, където е била настанена и охраната на този вход. (Обр. II₃) Площадът пред казармата и другият площад от север, който в рамките на обект 12-с е имал площ приблизително 170 м² (Обр. II₄₋₅), са подsigурявали необходимото пространство за нормално движение през Северозападната порта. Освен това те са позволявали концентрирането на бранители в случай на внезапен излаз при обсада или за защита на портата при вражески пробив на вратата.

Интересно е решението за оформяне на подхода към портата откъм вътрешността на цитаделата. В

обсега на обекти 12 и 12-с, с дължина 50 м, няма открити други ранновизантийски сгради между крепостната стена и главното пътно трасе, разстоянието между които е почти 20 м. (Обр. II) Този факт показва, че целият сектор около Северозападната порта е бил отделен от цивилното строителство, като е осигурен отличен достъп до крепостните съоръжения чрез оставяне на широки празни пространства - двата площада. Последните са имали пряка връзка от запад - между казармата и крепостната стена с ширина 2, 50 м. По този начин е можело да се оперира съвсем свободно в една ивица с дължина над 50 м в близост до портата и стената, което е осигурявало ефикасна защита на този сектор от крепостта. Всъщност точно по такъв начин е било планирано и пространството зад Главния вход на цитаделата, където освен базиликата и сградата до нея, явно също казармена постройка, няма други цивилни жилища.⁶ (Обр. I) Сградите от жилищния квартал отстоят по на изток от портата, като очертават големия площад до базиликата.⁷

Със сигурност може да се твърди, че липсата на жилищно строителство и при югоизточната ъглова кула на крепостта е продиктувана именно от наличието на порта. (Обр. I) Такава при разкопките не е открита по обективни причини⁸, но нейното съществуване не трябва да се поставя под съмнение, тъй като точно там е най-удобния подход откъм речната долина и най-пряката връзка с подградията по десния бряг на Янтра и крепостта на отсрещния хълм Девинград.⁹ Еднаквият начин на застрояване на терените около портите на цитаделата на ранновизантийския град доказва придварителното планиране и съобразяване с конкретните изисквания на отбраната на най-уязвимите сектори на крепостната система.

Особеното внимание, което е отделено на защитата на Северозападното порта, е в пряка връзка с въпросите за градоустройството на цитаделата на ранновизантийския град. (Обр. I) Факт е, че през неколковековното ѝ съществуване секторите около портата са използвани само за военно строителство. Спазен е и принципът за свободен достъп до крепостните съоръжения и ограничението за строителство на сгради до крепостната стена, като в същото време е осигурен пряк достъп до основните вътрешни комуникации - улици и площади.¹⁰ Това не е характерна особеност на градското планиране на цитаделата, тъй като има достатъчно примери за долепването на жилища до южната, източна и западна стени на крепостта.¹¹ Именно поради това по-различното планиране на секторите, разположени непосредствено до всички

крепостни порти характеризира и основните изисквания по отношение на фортификационното и жилищно строителство и трасирането на улиците и площадните пространства при оформяне на вътрешността на цитаделата на ранновизантийския град на хълма Царевец. Представените порта, казармена сграда и площадни пространства в северозападната част на ранновизантийската крепост на хълма Царевец, както и установената функционална обвързаност между тях могат да се разглеждат като обособена отбранителна зона. (Обр. II) Съобразена с възможностите за най-ефективна защита, отбранителната зона е била предназначена да осъществява охраната на единствената порта по западната крепостна стена на ранновизантийската фортификационна система на хълма Царевец.

Оформянето на тази отбранителна зона при Северозападната порта не е резултат само от факта, че тя се явява единствената комуникационна връзка към долината на Янтра и подножията на хълмовете Царевец и Трапезица. По същия начин, както вече беше отбелязано, е била организирана отбраната на Главния вход и на района около предполагаемата Югоизточната порта на цитаделата. Този факт несъмнено доказва предварителното планиране на секторите при портите, които са най-достъпните и уязвими точки от фортификационната система на крепостта, чрез изграждането на отбранителни зони около тях. Обърнато е особено внимание не само на пряката защита на самите входи с издигането на

надвратни кули, но е подсилено и постоянното присъствие в непосредствена близост до портите на голяма част от градския гарнизон чрез построяването на казармени сгради. Предвидени са и възможности за бързо придвижване и съсредоточаване на подкрепления в случай на нападение посредством големите площадни пространства и пряката им връзка с основните улици на крепостта. (Обр. I, II) Оформените по този начин отбранителни зони около всички крепостни порти се явява съществен елемент в градоустройствената структура на цитаделата върху хълма Царевец. (Обр. I) Тези зони са имали основно значение при организацията на цялостната отбрана на ранновизантийската крепост и затова с тяхното разположение е съобразено и цивилното жилищно строителство.

Представените данни и наблюдения от археологическите разкопки на обекти 12 и 12-с позволяват да се направят важни обобщения и изводи както по отношение на фортификационното строителство и планировка на ранновизантийския град, така и за преизползването на оцелелите крепостни съоръжения при възстановяването на крепостта на хълма Царевец през 12 в.¹² Тези наблюдения дават възможност да се изяснят основните принципи при организацията на отбраната и вътрешното застрояване на цитаделите на ранновизантийския и средновековен град в зависимост от разположението, значението и функционирането на крепостните съоръжения и свързаните с тях прилежащи терени.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Резултатите от тези разкопки не са публикувани. Част от документацията се съхранява в Регионален исторически музей - В. Търново.

² Писарев, А. Нови данни за градоустройството на хълма Царевец. - Векове, 5, 1978, 49-55; Писарев, А. Археологическо проучване на обект 12-с на хълма Царевец във Велико Търново. - Известия на Исторически музей В. Търново, VII, 1992, 159-169.

³ Николова, Я. Жилищната архитектура на Търново през 12-14 в. В: Трудове на ВТУ „Кирил и Методий“, VII, 2, 1970-1971, Исторически факултет, с. 83; А. Писарев, Материалната и духовна култура на хълма Царевец през ранновизантийската епоха. В: Велико Търново 1185-1985 г. В. Търново, 1985, с. 31; История на Велико Търново, т. 1, 1986, с.

56; И. Дуйчев, Търново като политически и духовен център. В: Българско средновековие, С. 1972, 414-415; К. Дочев, Средновековни монети от Трапезица във Велико Търново. В: Нумизматика - издание на библиотека „Наследство“ при Известия на Исторически музей - В. Търново. 1994, с. 33.

⁴ Тотев, К., Е. Дерменджиев. За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново. Известия на Исторически музей-В. Търново, 1997, XII, 143-152; К. Тотев, Е. Дерменджиев, За датировката на крепостните стени край река Янтра във Велико Търново. Известия на Националния исторически музей, 2000, XI, 271-281; Е. Дерменджиев, Към фортификацията на ранновизантийското

укрепление край река Янтра във Велико Търново (Според новите проучвания на комплекса при църквата „Св. Четиридесет мъченици“). Известия на Регионален исторически музей-В.Търново, 2000-2001, XV-XVI, 108-118 ; **Д. Овчаров**, Укреплението до църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. Археология, XLII, 2001, 1-2, 97-102.

⁵ **Писарев, А.** Археологическо проучване на обект 12-с на хълма Царевец във Велико Търново. Известия на Исторически музей-В.Търново, 1992, VII, 160-162.

⁶ **Вълов, В.** Царевград Търнов. т. 5, С. 1992, 62-70.

⁷ **Писарев, А.** Археологически разкопки на Царевец. В: АОР за 1981г. Михайловград, 1982, с. 82

⁸ **Вълов, В.** Цит. съч., 39-43.

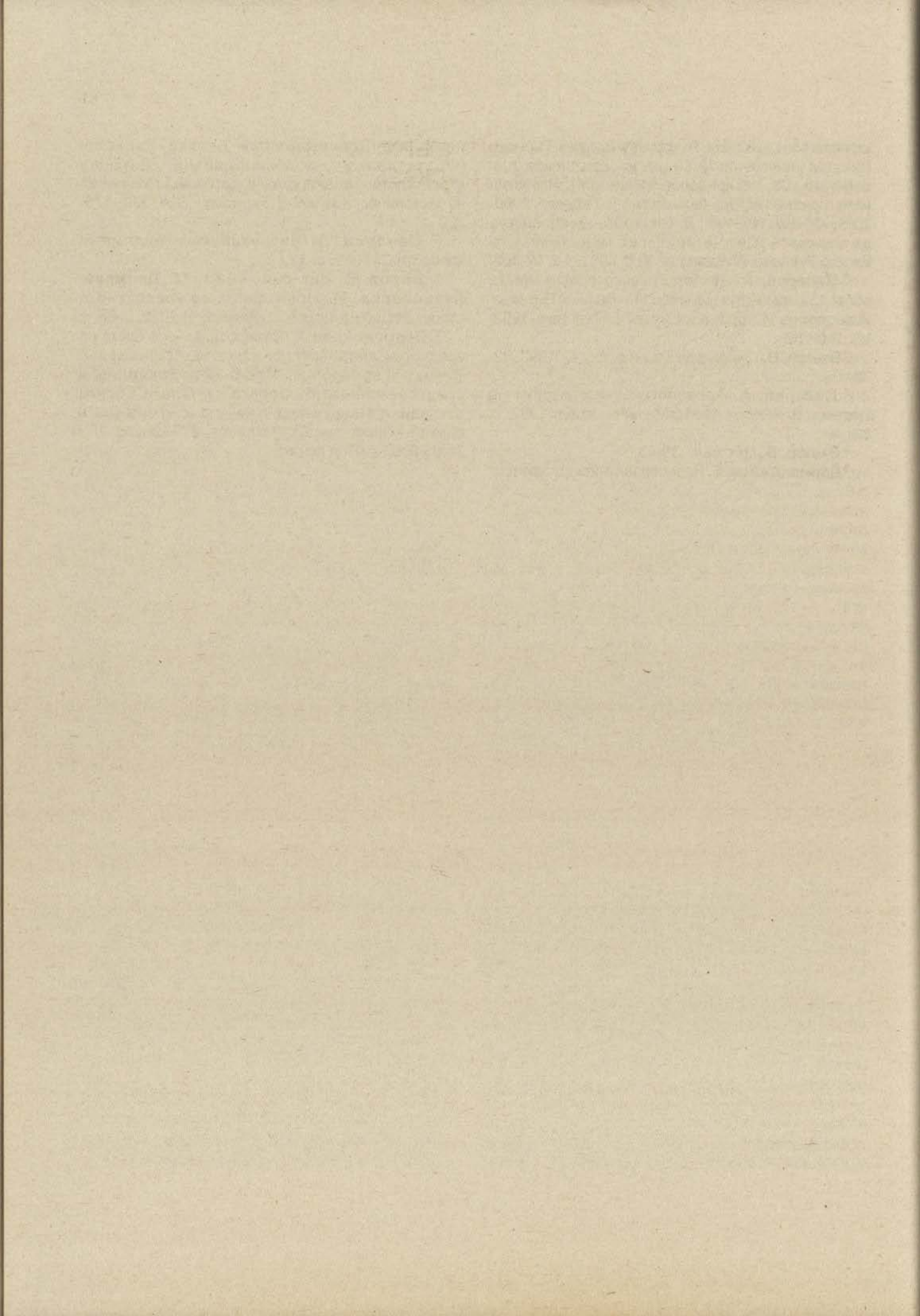
⁹ **Дерменджиев, Е.** Ранновизантийската крепост

на хълма Девинград при Велико Търново. (Фортификация, водоснабдяване, жилищно строителство, планировка и датировка) Известия на Исторически музей-В.Търново, 1998, XIII, 175-200.

¹⁰ **Овчаров, Д.** Византийски и български крепости. С. 1982, с. 31.

¹¹ **Вълов, В.** Цит. съч., 49-51, 71; **Долмова-Лукановска, М.** Нови данни за крепостното строителство на Царевец. Векове, 1990, 2, с. 66.

¹² **Дерменджиев, Е.** Северозападната порта на средновековната крепост на хълма Царевец във Велико Търново. В: Проф. Ст. Ваклинов и средновековната българска култура. Сборник доклади от Международна научна конференция в памет на проф. дин Ст. Ваклинов, В. Търново, 18 - 20.05.2001 г. (Под печат).

РИСУНКА - ГРАФИТ ВЪРХУ КОСТ ОТ РАННОВИЗАНТИЙСКАТА ЕПОХА

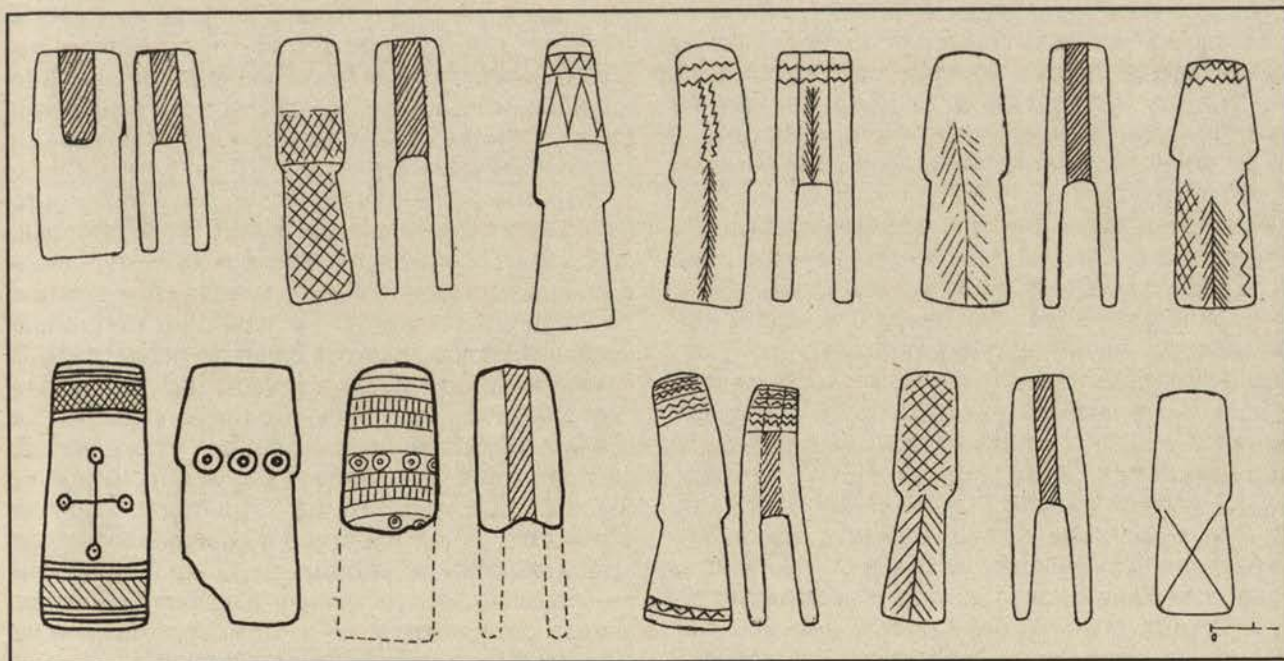
КИНА КОЙЧЕВА

(Габрово)

Към изработените от животински кости находки, намерени в укреплението от IV - VII в. на м. Градище до град Габрово, се причисляват и деветнадесет еднотипни предмета с неизяснена функция. Те имат цилиндрична форма с широк прорез в единия край и пробита по дължина плътна част. (Обр. 1) По тези белези от формално - типологично естество предметите са наречени условно „цилиндри“. ¹

места. ³ Почти всички известни находки са украсявани със стилизирани орнаменти. Украсени са и тринадесет от „цилиндрите“, намерени на м. Градище.

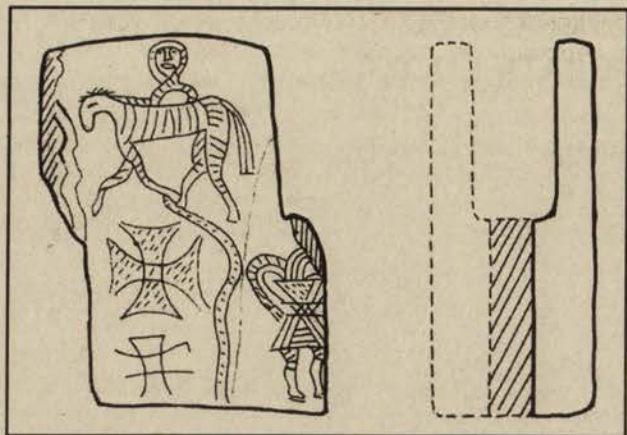
Сред украсените находки се открояват графитите върху запазена част от костен „цилиндър“. ⁴ Орнаментиката тук е заменена с фигурална композиция, разположена по височина

Обр. 1. Украсени костни „цилиндри“ от м. Градище при Габрово.

Произхождат от трети хоризонт на селището, датиран към втората половина на V в. до края на VI - VII век. ² Хронологически съвпадат с аналогични екземпляри от Перник, Кюстендилския Хисарлък, Малък Преславец, Мадара, Нове, Ятрус и други

върху цялата повърхност. (Обр. 2) Врязаните с тънко острие изображения композиционно са обединени от равнораменен кръст, очертан с контурни линии, пресичащи се в средата. Краищата на рамената са разширени и конкавно очертани.

Обр. 2. Рисунка-графит върху костен „цилиндър“ от помещение №16.

Наклонени щрихи покриват целия кръст, придавайки му плътност. Акцентът на композицията е съсредоточен в горната част, където е представен конник в ход наляво. Фигурата на коня, въпреки известна схематичност, не е лишена от подробности. Главата е малка, с масивна, немного дълбоко извита шия. Отбелязани са окото и гривата. Краката са леко издължени с очертани копита. Опашката е дълга, падаща свободно. Нанесените косо щрихи придават плътност на фигурата, а разликата в техния наклон при хълбоците подчертава мускулатурата. В изображението се чувства напрежение от движението, което, ако се съди по положението на двойките крайници, изразява специално овладян ход. От изображението на ездача е предаден само бюстът. Фронталната статична поза е непривична спрямо посоката и движението на коня. Овалът на главата и раменният пояс са очертани с двойна заштрихована линия. Детайлите на лицето - уста, нос, очи, са отбелязани точно. Към главата на коня е протегната дясната ръка, изобразена с права линия и щрихи. Цялата фигура има параден, церемониален вид.

По-ниско от конното изображение и вдясно от кръста е врязана права мъжка фигура. От запазената част е видно, че тя е в статична поза, обърната на лявата си страна. От главата се вижда само тилът, с дълга права коса. Тялото стои фронтално, оформено от два триъгълника, допрени с върховете си, изразявайки силно пристегнатата в талията дреха. Дъговидно извитата дясна ръка цели да предаде свита в лакъта и повдигната ръка, която държи вдигнат хоризонтално меч, очертан от две линии. Краката са обути в тесни и високи ботуши, които пристягат под колената широки панталони. И при тази фигура е търсен обем чрез щрихи, а

подробностите по дрехата са отбелязани с отвесни или хоризонтални резки.

От двете страни на кръста са очертани две отвесни лъкатушни ивици, запълнени с щрихи. Заштриховането, използвано и при останалите фигури за придаване на плътност, допуска оприличаването на тези ивици с телата на две виещи се змии.

Под кръста личат недовършените очертания на втора подобна фигура, която е без отношение към композицията и вероятно е несполучлив опит на гравърора.

Фигурите върху „цилиндъра“ явно не целят произволно декориране. Те по-скоро могат да бъдат идентифицирани със символи. Преди всичко това е кръстът. Останалите изображения обаче стоят далеч от християнската символика.⁵ Синхронни на рисунката изображения на кон или конник са непознати у нас, с изключение на инцидентни графити: схематизиран конник върху мазилката на гробница от района на Одесос,⁶ кон и куче върху тухла, намерена в Нове,⁷ откъдето е и каменна колона с контурна фигура на кон.⁸

При разглежданата декорация изображението на конника се откроява с доминиращо място в композицията. Сполучливият рисунък на конната фигура и същевременно неестествената фронтална поза на ездача едва ли се дължи само на умението на автора. Той по-скоро се е придържал към установена иконография с определен символичен замисъл.

Конните изображения от епохата към която принадлежи графитът, свързани с култа към коня, спадат към специфичните белези на културата на степните народи и народите, влизали в контакти с тях.⁹ Широкият ареал на разпространение е повлиян и от процесите на Великото преселение. В рамките на този период отчасти се формира и иконографията на различните превъплъщения на конните изображения, и съхранени в преданията, се проявяват в езическия период на Първото българско царство.¹⁰ Не могат да бъдат посочени обаче сходни черти в стила и особеностите сред сравнителния материал от графитни конни изображения, разпространени в обширна област от северопонтийските земи до р. Амур, отдавани на тюркската художествена традиция.¹¹

Сред друга група паметници, свързани с религиозните представи на индоевропейските етнически общности, интерес представляват късносарматските каменни релефи, в които преобладават изображенията на конници. Тяхното разпространение по Северното Черноморие се свързва с вълната от сарматско проникване тук

през III-IV в. и наред с графитите върху скали и стенни мазилки се включват в сложния комплекс от явления на късносарматската (аланска) художествена култура.¹²

При една от плочите от Югозападен Крим, включена към серията паметници от сарматския кръг, са представени двама конници.¹³ Те са невъоръжени, седнали странично, с лице към зрителя. Подобен начин на езда се отдава на ритуално-култовия смисъл на плочата, чието предназначение като вотив или надгробие не е изяснено. Силуетите на стоящите странично човешки фигури са твърде сходни с изображението на ездача от графита върху костния "цилиндър". Очебийно е и сходството в кръглото очертание на главите на ездачите, изразяващо характерна за сарматите прическа, покриваща ушите или специалната мека кръгла сарматска шапка. Леко издълженият и повдигнат корпус на коня, малката глава и дългата, падаща успоредно на краката опашка също са сред характерните стилови белези на конните изображения от късносарматските паметници.

Предвид дистанцията на времето и въздействието на всички етнокултурни фактори, нормално е да отпаднат или да бъдат видоизменени ред детайли на точната аналогия с посочения първообраз. Преди всичко, авторът е приспособил към графитната техника запазените в съзнанието образ от каменния релеф. Промените се допълват и с идеята на целия сюжет, като в по-нисък план е включена сцената с правата мъжка фигура. Очевидно това е воин във военно облекло, въоръжен с меч. Дрехата с дълги ръкави, пристегната в кръста, панталоните и високите ботуши отличават облеклото от това на византийската войска. Трактовката на дрехите е различна в сравнение с правоъгълния контур на тялото, покритата с шлем глава и въоръжението от копие и щит при стенописите в гробницата от края на IV в. при с. Осеново (Варненско).¹⁴ При фигурата от „цилиндъра“ много характерни са високите меки ботуши, каквито са носени от варварското население и се доказват с гробни находки от Хасаутския некропол от VII в. в Северен Кавказ.¹⁵ Пренесени по нашите земи от прабългарите, изображения на такива ботуши са известни от ранносредновековните графити.¹⁶ Определено варварски елемент се явява и дългата коса. Масивният меч, с който е въоръжен войникът, може да се сравни с двулезвийните мечове от сарматски тип, характерни за късносарматския период, разпространени в Европа до VII век.¹⁷

Правата фигура съдържа повече детайли, които

придават реализъм на изображението. Вероятно тя е персонаж от сцена, развита върху липсващата част от предмета. Приобщена към цялата композиция, фигурата придобива чертите на обобщения образ на мъжа-войн, влиза в състава на култово-магическа сцена, в която воинът е покровителстван от божеството.

Фигуралните изображения на графита са продиктувани от съхранени езически култове и в такава насока може да се осмисли и присъствието на змиите - животно от мирогледа и вярванията на много народи и през различни епохи.¹⁸ Тълкуването на змията, поставена под коня, е възможно да се свърже с ония вярвания, в които тя символизира „долния свят“ и у нас, като отзвук от шаманството е включена в символична композиция от преславските графити.¹⁹

Символиката при рисунките впечатлява с вложени елементи, неприсъщи за християнството, и доказва устойчиви тенденции към съхраняване на езически култове. Те са доста силни, ако се съди по мястото на кръста под конната фигура. Подобен пример на религиозен синкретизъм, намерил израз върху костения предмет, е елемент от трудно разграничаващите се веществени следи, които отразяват сложната етническа обстановка в балканските римски провинции. Авторът на графита явно принадлежи към групата заселници от алано-сарматски произход, чието присъствие в селището на м. Градище през V-VI в. се наблюдава както при жилищното строителство,²⁰ така и при черква № 2 и християнския некропол край нея.²¹ Установените устойчиви белези на алано-сарматския погребален обряд в некропола се потвърждават от съхранените религиозни представи, отразени в рисунката-графит. Както при некропола, така и тук симбиозата в духовния свят на това население е нормално последствие от контактите и взаимовлиянията на различни традиции и религиозни вярвания. В подкрепа идва и тълкуването на украсата върху останалите находки от този вид. Мотиви като циркул, мрежест орнамент, „елхово клонче“, зигзаговидна линия, пресечени диагонали са също знаци-символи, в семантиката на които се търсят космогонични представи и у нас са застъпени широко през ранносредновековния период като белези в културата на славяни и прабългари.²² Към универсалните схеми на соларната символика (цикул, диагонали) е прибавено и конното изображение. Сходството в декоративните елементи-символи, застъпени в отдалечени по време паметници, могат да бъдат обяснени с общ първоисточник. В случая това са контактите на

славяни и прабългари с етносите в земите по Северното Черноморие и лесостепната зона на Източна Европа. Предхождайки появата им на юг от Дунава, населението от м. Градище с аланосарматски произход пренася още през V-VI в. тези езически символи. В контекста на подобна мисъл и в рамките на едно предположение би могло да се потърси връзката с този общ първоизточник и при обширно дискутираните прабългарски кончета-амулетти от II тип.²³ Като се отчита различната техника на изпълнение (леене - графити), не могат да се подминат такива сходства като лявата позиция на ездача, тържествената поза,

протегнатата към главата на коня дясна ръка, овала на главата и рамената, извивката на конската шия. И разбира се - общото им предназначение. Декорацията върху „цилиндриите“ има култово-магически замисъл и ги превръща в амулети. Още повече че те са изработени от еленов рог. Еленът също е елемент от соларните култове на ираноезичните племена.²⁴ Без това да допринася за изясняване на тяхното точно предназначение, явно „цилиндриите“ са свързани с допълнение към облеклото или личните вещи, като по този начин се осмисля тяхната апотропейна функция, поверена на опазващата сила на езическите символи, към които е прибавен и християнският кръст.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Койчева, К.** Костни изделия от ранновизантийската епоха-ИНМ, XI, 2000, 237-261.

² **Койчева, К.** Към поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност. - В: „Поселищен живот в Тракия“, 1986, 149-157.

³ **Любенова, В.** Селището от римската и ранновизантийската епоха. - В: Перник, I, 1981, с. 161, обр. 97; Иванов И, Кюстендилският Хисърлък и неговите старини. - ИБАД, 7, 1919/1920, с. 10, обр. 88; Георгиева С, Разкопки на обект S в Горно градище при с. Кадъкой. - ИАИ, 18, 1952, обр. 277; Дремсизова Ц, Необнародвани материали от Голямата пещера край с. Мадара. - ИНМК, I, 1960, с. 74; Маевский и кол. Археологические исследования западного сектора Нове в 1967-1969 г. - ИАИ, 34, 1974, с. 180, обр. 6а; Gomolka G, Katalog der Kleinfunde. - Klio, 47, 1966, taf. 16.

⁴ Предметът е намерен в помещение № 16, дълб. 0,40 м. Вис. 75 мм, диам. 33 мм. Инв. № 4374 ИМ-Габрово.

⁵ **Овчаров, Д.** Ваклинова М, Ранновизантийски паметници от България /IV-VII в./, С, 1978, 19-46.

⁶ **Мирчев, М.** Паметници на гробната архитектура от Одесос и неговата околност. - В: Изследвания в чест на Д. Дечев., С, 1958, с. 586, обр. 16.

⁷ **Димитров и кол.,** Археологическите разкопки в восточном секторе Нове в 1963 г. - ИАИ, 28, 1965, с. 60, рис. 29.

⁸ **Маевский и кол.,** Цит. съч., обр. 4.

⁹ **Плетньова, С.** Кочевники Средновековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982, с. 83.

¹⁰ **Рашев, Р.** Конникът в старобългарското

изкуство. - Археология, 1984, № 2-3, 60-71; Станилов С, Старобългарските амулети-кончета. - В: Плиска-Преслав, 5, 1992, 239-245.

¹¹ **Овчаров, Д.** Български средновековни рисунки-графити, С, 1982, 23-30 и цит. лит.

¹² **Чореф, М. Шульц П.** Новый рельеф сарматского круга. - СА, 1972, № 1, 135-145.

¹³ Пак там, с. 138 и сл.

¹⁴ **Минчев, А. Георгиев П.** Раннохристиянска гробница със стенописи край с. Осеново, Варненско. - ИНМВ, 17 /32/, 1981, с. 11, табл. VI.

¹⁵ **Рунич, А.** Скальные захоронения в окрестностях Кисловодска. - СА, 1971, № 2, с. 174, рис. 6.

¹⁶ **Овчаров, Д.** Български средновековни... с. 63

¹⁷ **Хазанов, А.** Очерки военного дела сарматов, М, 1971, 15-27.

¹⁸ **Георгиева, И.** Българска народна митология, С, 1983, 67-69.

¹⁹ **Овчаров, Д.** Български средновековни... с. 74, обр. 28.

²⁰ **Койчева, К.** Жилища от IV-VI в. на м. Градище край Габрово. - ГМСБ, 18, 1992, 41-56.

²¹ **Койчева, К.** Черква и некропол при укрепеното селище на м. Градище край Габрово. / под печат /

²² По въпросите на семантиката срв.: **Овчаров Д.** Български средновековни... 22-29; Култът към слънцето в езическите религиозни представи на прабългарите. - Векове, 1978, № 1, 32- 35; **Георгиев П.** Знак-идеограма от Плиска. - Векове, 1978, № 1, 65-69; Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. - В: Плиска-Преслав, 2, 1981, с. 195 и сл.; Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. - Археология, 1984, № 1, 16-29; Рашев Р, Станилов С,

Старобългарското укрепено селище при с. Хума,
Разградски окръг. - РП, 17, 1971, с. 76 и сл.

²³ **Станюков, С.** Старобългарските амулети-

кончета...с. 239.

²⁴ **Овчаров, Д.** Български средновековни...с. 42;
Георгиев, П. Изображение на четирилико...с. 26.

THE HISTORY OF THE
CITY OF BOSTON
FROM THE FIRST SETTLEMENT
TO THE PRESENT TIME
BY
JOSEPH NEALE
OF THE BOSTON BAR
IN TWO VOLUMES
VOL. II.
BOSTON: PUBLISHED BY
J. NEALE, AT THE
CITY OF BOSTON, 1825.

ПРЕСЛАВ В ПЕРИОДА ДО ПОКРЪСТВАНЕТО

РАШО РАШЕВ

(Шумен)

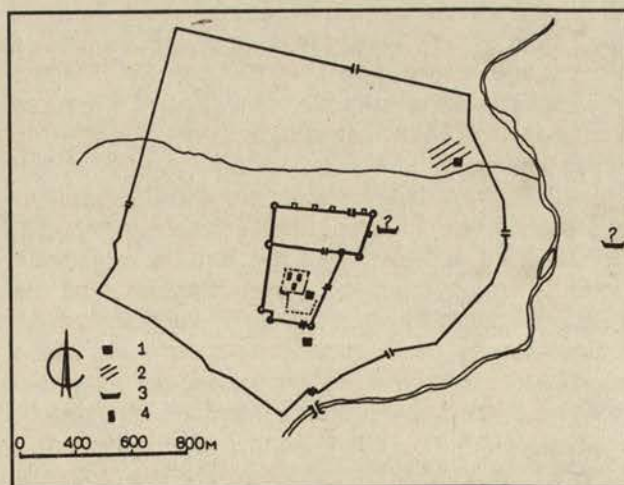
Преди повече от 30 години Иван Венедиков написа статия със запомнящото се заглавие „Преслав, преди да стане столица на България“. Този период от историята на града бе разгледан тогава само въз основа на три открити в Преслав инвентарни надписа, единият от който написан на прабългарски (тюркски) език. Големият брой предпазно въоръжение, описано в този надпис, му даде повод да изтъкне важното значение на крепостта и нейния гарнизон още в този период¹. Дотогава това значение се признаваше и на основание на Чаталарската колона, която според първоначалното тълкуване се свързваше с Преслав. Разкопките на укреплението при Хан Крум в края на 50-те години накараха мнозина наши археолози да се откажат от това становище, макар да останаха въпроси, които поставят под съмнение обвързването на големия Чаталарски надпис с малката крепост при с. Хан Крум.

При липса на нови подобни надписи през последните 50 години археологическите паметници придобиват първостепенно значение. Първите сигурни археологически данни за Преслав от времето преди да стане столица са получени още в началото на XX в. с откриването на езически храм между южната порта на Вътрешния град и Кръглата църква. В началото на 60-те години под двете главни дворцови сгради, отнасяни към столичния период, са открити сондажно останки от по-ранни, достолични градежи². Серия от нови паметници бяха проучени в периода 1970-1990 г. при реализиране на програмата за разкопки във връзка с 1300-годишнината на българската държава. Първият цялостен резултат по отношение издирването на достолични градежи безспорно бе изясняването на ситуацията в района на т. нар. чупка на вътрешната крепостна стена. Привлякъл вниманието още на В. Иванова-Мавродинова, но останал недопроучен, този сектор бе изследван в началото на 70-те години от колектив под ръководството на Д. Овчаров. Установената там по-

късна северна добавка на стената позволи да се установят два етапа в нейното изграждане и да се очертае рамката на първоначалната крепост.³ Етапност в строителството на стени и сгради бе фиксирано на различни места в южната част на Вътрешния град, в резултат от което се оказа, че строителната история на Преслав в централната му част е не по-малко сложна от тази на Плиска.

Преславският достоличен период се разделя от своя страна на езически и християнски подпериоди. В тази кратка бележка нашето внимание е насочено към паметниците от първия подпериод.

На плана на Преслав като най-сигурни паметници трябва да се посочат езическите култови сгради (**Обр. 1, легенда 1**). Това са двата езически храма във Външния град и една постройка във Вътрешния град, наричана обикновено „административна“ поради обстоятелството, че до нея бяха намерени по-голямата част от колекцията византийски оловни печати.⁴ Първият храм,

Обр. 1. Преслав. План с паметниците от периода до покръстването.

Легенда: 1. Езически храм. 2. Културен слой.

3. Некропол. 4. Гражданска постройка.

попадащ между южната порта на Вътрешния град и Кръглата църква, е разчистен още в началото на века, но както в първичната публикация⁵, така и в по-късни обобщителни работи⁶ планът му е даван с неточности. Според оригиналния план на откривателя Й. Господинов, пазен в архива на Археологическо дружество „Тича“, и от измервания при сегашното консервирано състояние на паметника планът му предлага познатата схема от два вписани четириъгълника. Външният е близък до квадрат, вътрешният е почти квадрат с квадратна основа на жертвеник в центъра. Особеност на плана е силното изместване и несиметрично разполагане на вътрешната част на храма в източна посока, където се образува тесен от 0.40 до 0.70 м нефункционален коридор. Преддверието е откъм запад и тази ориентация е позволила по-късно превръщането му в черква чрез използване на външната стена, пробита за оформяне на апсида и укрепена в четирите ъгъла с контрафорси за устойчивост.

Вторият храм, разположен на левия бряг на Румска река, предлага аналогична схема и сходни размери с тази разлика, че планът му е симетричен и очертава правилни широки обиколни коридори. Преддверието се намира откъм юг и в центъра му не е имало основа за жертвеник.⁷ Както са отбелязали неговите изследователи, тази ориентация вероятно го е направила непригоден за преустройство в църква, поради което християнската култова постройка е била издигната встрани от него.

Третата сграда – т. нар. „административна“ – попада в рамките на Вътрешния град. В една предварителна публикация на арх. Д. Василева тя е определена като гражданска постройка.⁸ Много локонично и без специална обосновка Ж. Аладжов я определя като езически храм.⁹ Подобно определение се основава на обиколните от три страни неразчленени коридори, което е един от характерните белези на езическите сгради. Особеност в нейния план е триделната южна част. По план и пропорции то напомня входната част на т. нар. Болярско жилище в Плиска и вероятно това е мотивът да бъде определяна като жилищна постройка. Но оформяне на преддверие – наистина само на вътрешния четириъгълник – познаваме и от езическия храм в Мадара. Допълнителен аргумент за култовото предназначение на сградата би могло да бъде почти пълното сходство на нейния план с храм на Ваал от I век в Сирия.¹⁰ Той има аналогично триделно разпределение на входната част с тази разлика, че централното помещение е по-ясно поради разположения пред него портик от

две колони. Четири колони са подпирали тавана на вътрешното помещение. Ще припомним, че в рамките на преславската сграда и в непосредствена близост до нея са открити една мраморна база и мраморен капител. Така храмът от Сирия предлага още една опорна точка при издирване на прототипите на българските езически храмове в частност и на произхода на архитектурната традиция в аулите в по-общ план.

Езическите некрополи са друга сигурна група от периода преди покръстването. За съжаление за тях имаме извънредно лаконични и несигурни данни. Една сива урна с горели човешки кости е била открита в подножието на терасата в района на североизточната ъглова кула. Ако тя е част от некропол, той би могъл да принадлежи към некрополите с трупоизгаряне, в които за урни се използват предимно гърнета от сива глина като некрополите при Търговище и Юпер. От местността Одабахче на десния бряг на реката произхожда част от сива стомна с псевдоуши, каквито са познати от Плиска и някои двубрядни некрополи. Ако и този съд произхожда от гроб, некрополът би могъл да бъде двубряден, т. е. от прабългарската група. За по-сигурни изводи обаче и двата пункта се нуждаят от допълнителни проверки. Към езическия период би могла да бъде отнесена и една амфоровидна стомничка от Външния град със знак YIY върху шийката.¹²

Неясна е и топографията, и големината на обитаваната през езическо време територия на Преслав. Засега сигурни данни за наличие на наситен с ранна керамика културен пласт има само за района около езическия храм при Румска река. Там, в непосредствено съседство с храма, са намерени фрагменти от съдове от песъчлива и от пречистена сива глина. Формите на съдовете от сива глина са доста разнообразни и вероятно произхождат от културен пласт, а не от съоръжения, свързани с функционирането на храма.¹³ За останалата част на укрепената територия топографията на културния пласт е в общи линии установена въз основа на намерената на повърхността на керамика.¹⁴ Тя се отнася към X в., но под нея в дълбочина пластът на отделни места може да съдържа и по-ранни материали. Установяването на точната картина изисква специални обхождания и сондажи.

Без съмнение най-голям интерес предизвиква хронологията на крепостните стени и свързаните с тях сгради в централната част на Вътрешния град. Към известните до 1965 г. крепостни градежи Ив. Жандова прибави една нова стена, смятана дотогава за улична настилка, която от своя страна

се оказва добавка към друго неизвестно, най-вътрешно укрепление, частично проучено от колектива на Д. Овчаров.¹⁵ В неговите рамки попадат по-ранните сгради под източния и под западния корпус на двореца от столично време. Сградата под западния корпус е представена в литературата по различен начин – като неголяма едноделна зала с апсида¹⁶ или като голяма четириъгълна постройка с размери 63/26 м, в чийто южен край е вписана апсида¹⁷. Планът на нейните основи я сближава забележимо с плана на Тронната палата в Плиска. Сградата под източния корпус е в начален етап на проучване и нейния план остава неясен. Към тези ранни сгради би могла да се отнася и триделната в план сграда, определена като архиепископски дворец¹⁸. Връзката ѝ с дворцовата църква, респективно със столичния период от историята на града, е вън от всякакво съмнение, но известно разминаване в ориентацията на двете сгради, както и ъгълът, под който тази сграда се съединява със свързващия ги портик, дава известно основание нейната поява да се постави евентуално още в езическо време. Към това първоначално укрепление се долепва откъм юг споменатото разширение, за датировката на което се спори, но за което най-убедителни са аргументите в полза на достоящата му датировка. Това укрепление може да се схваща като цитадела на Вътрешния град и вероятно не е случайно посоченото вече съвпадение на неговата планировка, размери и устройство на портите с аналогичните укрепления в Плиска и с. Хан Крум¹⁹.

Проблеми съществуват около относителната хронология на северната добавка на Вътрешния град и на външната крепостна стена. И двете традиционно се смятат за градежи от Симеоново време. В това отношение обикновено гласно или негласно се има предвид сведението на Българския анонимен летопис от XI в. за изграждането на Преслав от Симеон в продължение на 28 години. За евентуалната по-ранна дата на северната добавка някои съображения вече изказа Ст. Бояджиев²⁰. Що се отнася до външната стена, ще припомним, че две от трите известни езически култови сгради попадат в нейната рамка и е малко вероятно те да са останали в една неукрепена територия. Подобно е и положението на най-ранната засега църковна постройка – базиликата на издатината Гебеклисе. Ще добавим още, че аналогично на вала и рова в Плиска, външната крепостна стена в Преслав също е черта, зад която няма следи от ранни селища. Някои особености в техниката на градеж на нейните основи и стени биха могли да се обяснят с етапност на крепостното строителство, извършено в основни линии през езическия период или в първите две десетилетия след покръстването. Във всеки случай официалното преместване на столицата едва ли е било възможно, ако дотогава градът не се е бил превърнал в пълноценен двойник на първата столица главно по отношение на достатъчно просторна укрепена територия. Това би могло да означава, че в края на IX в. Преслав вече е бил получил двете основни рамки на крепостните си стени.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Венедиков И.** Преслав преди да стане столица на България. - Преслав, 1, 1967, 39-48.

² **Станчев Ст.** Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му. - Преслав 1, с. 49 сл.; **Василева Д.** Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. - Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, с. 299-300, обр. 10 б.

³ **Овчаров Д.** Нови данни за укрепителната система на Преслав. - Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 1975, 102-120.

⁴ **Йорданов И.** Печатите от стратегията в Преслав. София, 1993, табл. 1.

⁵ **Господинов Й.** Разкопки в околността на Преслав. ИБАД, IV, 1916-1918, 158-161.

⁶ **Мавродинов Н.** Еднокорабната и кръстовидната църква в българските земи. София, 1931, обр. 1; **Ваклинов Ст.** Формиране на старо-българската култура VI-XI век. София, 1977, с. 173; **Станилов Ст.** Езически центрове в Първата българска държава. - България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. София 1982, с. 225 сл., обр. 2; **Овчаров Д.** Прабългарските капища - произход и предназначение. - Векове 1983, 2, с. 56 сл., обр. 1а; **Бонев Ст.** За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. - Проблеми на прабългарската история и култура (1), 1985, обр. 1/3.

⁷ **Тотев Т., Бонев Ст.** Новооткрит прабългарски храм в Преслав. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 222-

230.

⁸ **Василева Д.** Дворцовият комплекс на Велики Преслав (архитектурно-строителни проучвания и реконструкция). - ИБД XXXVII, 1985, с. 6-8, обр. 3.

⁹ **Аладжов Ж.** Предстоличен Преслав. - Приноси към българската археология. I. София 1992, с. 53; **Теофилов Т.** От капище към църква.-ГМСБ, XIX, 1993, фиг. 3.

¹⁰ **Иванова В.** Две раннохристиянски базилики. - ГНМ, VI, 1936, с. 293 сл., обр. 187.

¹¹ **Станчев Ст., Иванов Ст.** Некрополът до Нови пазар. София, 1957, с. 75-76, обр. 16, 17.

¹² **Тотев Т.** Археологически музей Преслав. София, 1969, с. 65.

¹³ **Димитров Я., Бонев Ст.** Сивата керамика от езическия храм в местността Селище в Преслав. - Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 1997, 313-327.

¹⁴ **Рашев Р.** Към топографията на Преслав през

X век. - Преслав, 4, 1993, обр. 1.

¹⁵ **Овчаров Д., Аладжов Ж., Овчаров Н.** Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. София, 1991, обр. 1, план I, IV; **Аладжов Ж.** Цит. съч., обр. 1.

¹⁶ **Станчев Ст.** Цит. съч., с. 60, обр. 1; **Ваклинов Ст.** Цит. съч., 125-126, 191-196.

¹⁷ **Василева Д.** Цит. съч., обр. 1, 4.

¹⁸ **Овчаров Д., Аладжов Ж., Овчаров Н.** Цит. съч., с. 32 сл., план IV, V, обр. 48, 51.

¹⁹ **Бонев Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата. В. Търново, 1998, гл. I.

²⁰ **Бояджиев Ст.** Северното разширение на вътрешното укрепление във Велики Преслав. - Преслав, 5, 1993, с. 178-191; Крепостно строителство през Първото българско царство. - В: **Балабанов П., Бояджиев Ст., Тулешков Н.** Крепостно строителство по българските земи. София, 2000, 165-166.

ПОРТИЦИ В ПРЕСЛАВСКИЯ ДВОРЕЦ

СТОЙЧО БОНЕВ

(Шумен)

В архитектурната структура на Преславския царски дворец се наблюдава един своеобразен елемент, за съществуването на който доскоро не можеше да се предполага. Вплетен в неговата планова и обемно-пространствена композиция, той е един от важните компоненти на градоустройството му. Става дума за разкритите напоследък на няколко места портици, които са част от общата комуникационна система на владетелската резиденция.

Трябва да се отбележи, че идентифицирането на портиците при археологическите разкопки е много трудно най-вече заради оскъдните останки от конструкциите им, стигнали до днес, които при това говорят твърде малко за надземното им изграждане. От друга страна, голямата дължина на тези съоръжения изисква продължителни и на широк фронт проучвания, за да може разкритото да се интерпретира правилно и да се свърже с другите монументални градежи в близост. Това са и причините, поради които портиците не присъстват в обобщаващите изследвания върху архитектурата на втората българска столица.

Сигурни данни за начина на изграждане, за устройството и за вида на този тип постройки постъпиха при проследяването на основната комуникационна ос в Преславския дворец. Тя, както е известно, започва от южната порта и пресича площада пред нея, фланкирана от църквата и фиалата в неговото средоточие. Извън площада, северно от дългата сграда, която го ограничава от тази страна, е положен плочник за продължаване на същия подход в посока към централните дворцови сгради.¹ Ширината на плочника се развива по ширината на осмото помещение на сградата (броено от изток към запад), като източният му край е в линия с разпределителния зид между това помещение и предходното седмо по ред. Монтиран е на равнището на началния квадранс ред от градежа на постройката и остава с 0.20 м по-ниско от нивото на настилната вътре в

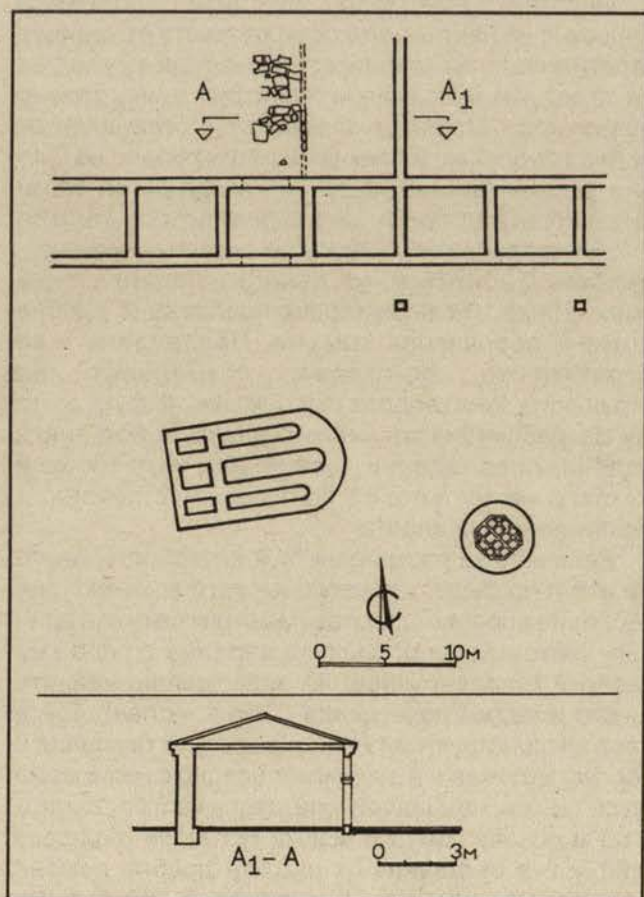
площада. Наличието на този плочник не оставя съмнение, че в корпуса на сградата, на нивото и вероятно с височината на приземния ѝ етаж, е оформен проход, който на север стъпва и продължава по широката павирана алея.

Интересно и показателно е устройството на настилната. Тя е съставена от пясъчникови плочи, при дялането на които не е преследвана правилна форма. Дебели по 0.15 м, те са положени върху здравия жълто-кафяв глинест терен. Размерите им варират от 0.50-0.60 м до 1.00-1.20 м. Положени са напречно на надлъжната ос на пътеката с очевиден стремеж за плътно съвместяване помежду им, за да се получат максимално тесни fugи и много равна повърхност. От изток плочникът е ограничен от редица варовикови блокчета, дълги средно по 0.40 м и дебели (високи) 0.30-0.35 м. За да се спази нивелировката, постигната с два пъти по-тънките плочи, квадрансът „бордюр“ е вкопан в траншея, дълбока 0.20-0.25 м, на дъното на която стъпва върху тънка 10-сантиметрова подложка от дребни ломени варовикови камъни. Предвидената от строителите по-голяма стабилност на ограничителния квадранс ред показва, че функцията му се различава от чисто благоустройствените задачи, преследвани с плочника като цяло, и навежда на мисълта за по-особено устройство и оформление на алеята.

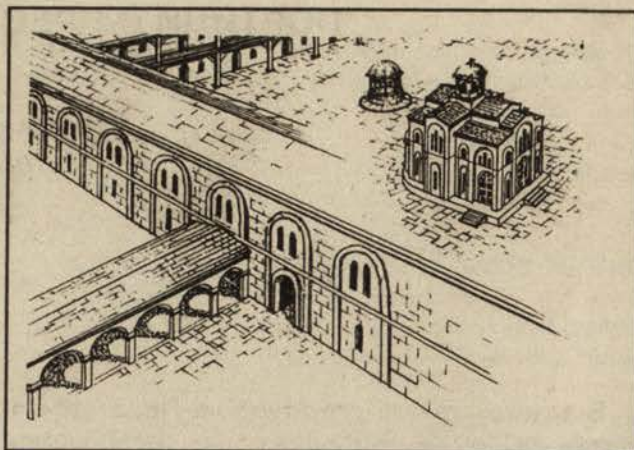
Решаващ за разкриването и интерпретирането на нов и по същество непознат като архитектурно творение досега в Преслав паметник се оказа един зид, който излиза от дългата верижна сграда към север и е продължение на зида, дялящ нейните шесто и седмо помещения (Обр.1 - план). Той е свързан конструктивно със зидовете от основния ѝ корпус, заложен е и е издигнат заедно с нея и може да се твърди, че е нейна неразделна част. Дълбоката 0.60 м основа, както и всички останали е широка 0.90 м и е съставена от същите дребни ломени варовикови камъни, с каквито е фундирана постройката по цялата си 120-метрова дължина.

Зидът се проследи на разстояние 11 м от северната ѝ стена и продължава към север, без засега да е ясно къде завършва. Опитите да се потърси друг, успореден на него от изток, при което би се образувало второ крило на сградата, каквото предположение не беше трудно да се направи, не дадоха резултат. Стигна се до заключението, че зидът стои самостоятелно и може да се свърже единствено с плочника, вървящ успоредно с него на 5 м от запад.

Съотнасянето на тези два елемента в плановата схема на района и тяхното съчетаване дава възможност за най-логичната реконструкция на техния автентичен облик. Всъщност плочестата настилка е фланкирана към изток от портик. Единичната основа във височина е издигната като плътна стена за негов гръб (Обр. 1 - разрез). Откъм официалната проходна павирана алея обаче той гледа с разгърната аркада, чиито колони, разположени през около 3 м, стъпват върху ограничителния квадрант ред на плочника. Стана вече ясно, че конструкцията му е добре пригодена за такава цел. При възстановката (Обр. 2) се

Обр. 1. Портик при площада с фиалата. План и разрез.

Обр. 2. Портик при площада с фиалата. Реконструкция.

допуска двускатно покритие на пасажа на височината на първия етаж на основната сграда, по подобие на прохода в самия ѝ корпус. Следва да отбележа, че при разкопките в полосата, заета от портика, бяха открити много от строителните и архитектурните детайли, употребени в него – керемиди, фрагменти от мраморни и варовикови колони, а в огромната варница и в няколко ями, вкопани пак вътре, се намериха и варовикови квадри от зидарията на стената му.

Портиците се прилагат в практиката на византийските строители. Те са техен любим похват при изграждането на проходи и защитени връзки между отделни сгради, за рамкиране на улици или на обширните площади. Най-много са портиците в Големия дворец, където са един от основните компоненти на архитектурния му силует.² Едва ли е случайно, че сред достойните и заслужаващи внимание дела на императорите византийските автори не пропускат точно строителството на портици, ако такова в действителност е имало.³

В Преславския царски дворец традицията по отношение на устройството и ролята на портиците, утвърдена във византийската столица, е взимствана и е приложена много последователно. Разкопките показаха, че разгледаният не е изолирано явление, а на различни места са изградени и други. Портик с подобно устройство ограничава от запад площада пред архиепископския палат и осигурява връзка с неговия официален вход.⁴ За гръб на портика тук е използвана стена, която отделя площада от по-високата тераса и в известен смисъл го огражда. На около 3 м пред лицето на стената, успоредно с нея, върви основа широка 1.80 м. Изследователите на култовия център стигат до заключението, че в образуваната между двете стени ивица не може да

се развие постройка с верижен план и правилно тълкуват основата като стилобат, върху който стъпва редица от стълбове. По такъв начин е постигнато изграждането на пасажа, разкрит на разстояние 20 м, с пет или шест колони, които носят и прехвърлят аркада, за да се свърже с портика пред южната фасада на голямата каменна сграда. Възражения предизвикват единствено твърденията на разкопвачите, че в южния си край въпросният портик опира в една крепостна стена, където и завършва. Подобна ситуация е невъзможна най-малко по две причини. Преди всичко по времето на неговото издигане крепостният зид отдавна вече не съществува. Имал съм възможност да изясня⁵, че той е южната стена на най-ранното преславско укрепление, която не влиза в планировката на двореца и е разрушена до основи при неговото издигане, когато впрочем е заложен разгледаният тук портик. В същото време той е комуникация и връзка между сгради и не може да бъде затворен от стена и да се обезсмисли разполагането му на това място. Очевидно краят му трябва да се търси отвъд крепостната стена там, докъдето стига самият площад. Данни за едно такова предположение, макар и все още непотвърдени категорично, постъпват при нови разкопки на около 35-40 м в южна посока.

В рамките на култовия център има още един портик, който свързва архиепископския палат и голямата съборна базилика.⁶ Той предизвиква интерес и заслужава внимание заради по-особената си конструкция, която поне според заложеното в терена е доста по-различна от тая на двата разгледани. При този портик липсват както масивната задна стена, така и непрекъснатият стилобат пред нея за понасяне на аракадата. В замяна на това основата му представлява две успоредни редици от масивни каменни квадратни стълпи, които имат страни по 0.80 – 1.00 м и са вкопани на дълбочина 1.20 м. Разположени по двойки, те отстоят една от друга на 1.50 м, а разстоянието между двете редици е 2 м. Над терена тези здрави основи носят иззидани от прецизно одялани варовикови блокчета пилони с почти същите размери като на стълпите под тях. Общата дължина, на която са разположени стълбовете, е 49 м, като 11 от двойките са автономни и попадат в 26-метровото разстояние от архиепископската сграда до притвора на базиликата. На изток продължава само южната редица стълбове, но в конструкцията на пасажа са включени и мощните пиласстрови контрафорси на храма.

Ясно е, че двете редици стълбове и полосата, заключена между тях, е двустранно отворен портик,

предназначен не само да свърже главните сгради в ансамбъла, но и да позволи свободен преход между настаните с плочи площи северно и южно от архиепископския палат. Различното и засега единственото в Преславския дворец е това, че над колонадата в приземието е била издигната покрита галерия. Доводите на изследователите в това отношение не предизвикват съмнение. Надзиждането на галерията вече е продиктувано от необходимостта за пряка връзка само между горните етажи на двете постройки. Това решение дава възможност за допускане на различни варианти относно окончателния вид на портика. Докато колонадата в приземието му е абсолютно сигурна, то за галерията са еднакво възможни плътни странични стени, но и по-лека колонада с парапет на второ ниво, едноскатно, но и по-подходящото двускатно покритие. В случая по-важно е безспорното засвидетелстване и правилното тълкуване на останките и от този портик.

Последният известен портик в рамките на Царския дворец е вписан в плановата схема на манежа.⁷ Наистина данните за неговото устройство са оскъдни, но разсъжденията на изследователите на този дворцов район за наличието му са логични и могат да се приемат. Чрез този пасаж е осъществена покрита връзка на манежа с централните дворцови постройки. Той върви покрай източната подпорно-оградна стена и вероятно отвежда до голямата сграда, която на друго място определих като покрит манеж⁸, като в същото време осигурява изглед към плаца за обучение и обездка на конете. За съжаление не може да се каже дали продължава и от южната страна на сградата. Във всеки случай това оформление на цялата източна страница на преславския манеж е твърде близко до вида на северозападната дълга стена на Циканистерията в Константинопол, където дълъг портик се развива встрани от двете крила на голяма зална постройка.⁹

От изложеното се разбира, че четирите портика, разкрити досега на територията на Царския дворец във Велики Преслав, са изведени като съществен елемент в неговото градоустройство, разбира се, в съгласие с всички монументални градежи, планирани и издигнати при неговото изграждане в последните десетилетия на IX век. Конкретно портиците внасят своеобразен архитектурен привкус на интимност и завършеност на композицията му. Един повнимателен анализ на тези съоръжения дава възможност за заключения, свързани с общото и различното в тяхното устройство, във функциите и мястото им в завършения силует на двореца. Формулирането на подобни изводи обаче

надхвърля задачите на тази работа.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Бонев Ст.** Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX-XIV век) В. Търново, 1998, с. 73, 120, обр. 32, 63.

² **Ebersolt J.** Le Grand Palais de Constantinople et le livre des cérémonies. Paris, 1910, p. 87-94; 139-142; Janin R. Constantinople byzantine. Développement urbain et répertoire topographique. Paris, 1964, p. 116, 344.

³ **Лихачова В. Д., Любарский Я. Н.** Памятники искусства в „Жизнеописание Василия“ Константина Багренородного. - Византийский временник 42, 1981, 173-174, 177.

⁴ **Овчаров Д., Аладжов Ж., Овчаров Н.** Големият царски дворец във Велики Преслав. I. Преславската патриаршия през X век. София, 1991,

с. 47, план I.

⁵ **Бонев Ст.** Свидетелства за най-ранната история на Преслав. - 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 1995, с. 104.

⁶ **Овчаров Д., Аладжов Ж., Овчаров Н.** Цит. съч., с. 26-27, 45, план I, обр. 26-29.

⁷ **Ваклинова М., Щерева И.** Югозападният двор на преславския дворец. - Плиска-Преслав 7, 1995, с. 90.

⁸ **Бонев Ст.** Царският манеж във Велики Преслав. - Плиска-Преслав 8, 2000, с. 184.

⁹ Constantin VII Porphyrogénète. Le livre des cérémonies. T. I. Commentaire par D. Vogt. Paris, 1967 (план и реконструкция); **Лихачова В. Д., Любарский Я. Н.** Цит. съч., с. 174.

ПРЕДПОЛОЖЕНИЕ ЗА РИТУАЛНАТА СЪЩНОСТ НА ЗЛАТНАТА ЦАР СИМЕОНОВА ЦЪРКВА ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

ТЕОФИЛ ТЕОФИЛОВ

(Велико Търново)

Решителното действие на княз Борис да обърне езическата вяра на поверения му от бога народ в християнска неминуемо е било съпроводено с цяла поредица от други решителни промяни в традиционната етнокултурна битност на българите. Ако до същото това време вече значителна част от завареното тракийско и славянско население по неговите земи е било възприело християнската религия, то за българската съставка въпросът е бил значително болезнен. Разрушаването на старите светилища и преустрояването на част от тях в храмове на новата религия, замяната на езическия календар и календарните празници с установения Римо-византийски начин на летоброене и съответстващи към него канонични празници довеждат до обрат не само в общественно-политическия живот, но и в битуващите вековни традиции в културата и в устройството на цялата държава.

Като отглас и спомен за силата на езическото време и като безспорна сигурност, че приелите християнството българи не се отказват от постигнатото в предишните исторически времена са поставените „Крумови“ колони в новоизградената Голяма архиепископска базилика във Външния град Плиска - постройка учудваща с размерите си и принципно много отдалечена във времето от следващите тук примери на ранни образци (4, 1969, с. 52). В нея забелязваме продължение на усвоените и наложили се с годините практики и технологии за монументално изграждане на храмове, дворци и крепостни съоръжения, наследени от езическото време. Сигурно е, че тази е първата - една от седемте големи съборни църкви, които княз Борис строи, за да покрие с вяра земята си. (4, 1969, с. 379).

Твърде бързо обаче обстоятелствата налагат да се усвои и да се премине към друг начин на градеж, силно повлиян от бързовременно променящите се политически, идеологически и икономически условия, и технологически практикуван във

Византия - ломеночаменна вътрешна структура на зидарии с включвания на каменопластични оформления, облицовки и покрития с живописна, декоративна и допълнителна пластическа изява. Тези случаи са най-добре представени от Златната цар Симеонова църква в Преслав и от църквата в Патлейнския манастир - вероятно започната малко по-рано, но в последствие значително преработена. Успоредно с тези явления, в същото близко време проследяваме рудиментарно продължение на старата монументална традиция, какъвто е случаят с църквата при манастира под Забуите, №4 в Селище, Гебе Клисе, съобщените като княз Борисови базилики в Стамбол Ойлу и при Сакалова могила (15, 1976, с. 38 и сл.; 16, 1993, с. 23). Такава ще е била и дворцовата архиепископска базилика, чийто план днес разчитаме само по запазените следи на основите (10, 1991, с. 18.), и още други не само в Преслав, но и навън - манастирската при с. Равна и пр. В тази посока на мисли откривам нова тема, затова ще се върна към следения от мен основен тематичен въпрос.

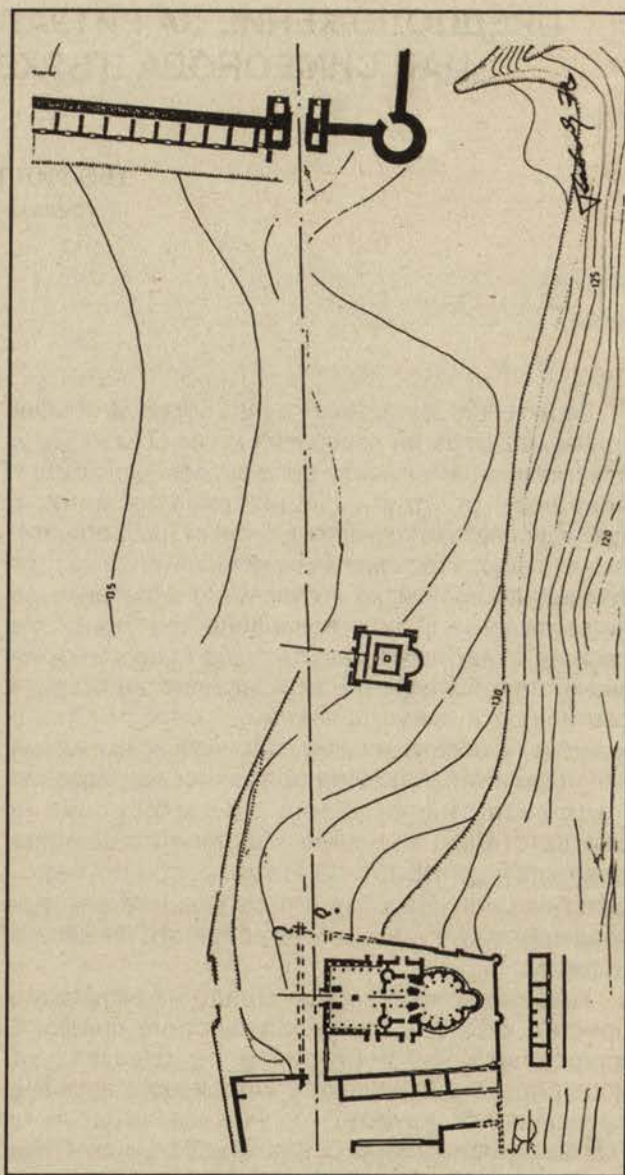
Княз Борис е построил седем съборни църкви и според старата книжнина: „...запалил светилник със седем свещи.“ (11, 1978, с. 300.; 4, 1969, с. 430.; 7, 1959, с. 91-92). Логическият прочит на този текст довежда до извода, че е създал седем епископски престола, а иначе по негово време са се строили значително количество църкви по българските земи, но те нямат място в този текст!

Малко по-късно, във времето на протеклите събития от княз Борис до царуването на Симеон, числеността на епископиите постепенно е нараствала заедно с разширението и възстановяването на територията на държавата. Не непременно епископският център е следвало да съвпада с центъра на административното устройство и това ме довежда до мисълта, че за определено време епископиите ще да са се задържали в точно определен брой (4, 1969, с. 391).

Изместването на столицата от Плиска в Преслав

е събитие, предизвикало сериозни преустройства в уредбата на новия престолен град заедно с новата уредба на държавата. По това време се преустройва старият хански дворец и се изгражда нова дворцова и архиепископска църква (10, 1991, с. 127 - 128). Същевременно е било наложително и изграждането на храм, който да приеме особено тържествените съборни служби, свързани с процесии, шествия и царско-архиепископски церемонии (13, 1980, с. 7-17.; 3, 1993, с. 19). Тази необходимост ще е породила изграждането на Златната цар Симеонова църква във Външния град, която логично заменя ролята на Голямата архиепископска базилика от Външния град на Плиска. (8, 1965, с. 98.; 14, 1999, с. 135.) Тази „Нова златна църква“ не отменя ролята на дворцовата архиепископска базилика от Вътрешния град. Там службите и ритуалите са ежедневие, имат по-затворен характер, докато „Новата златна църква“ е с по-особено назначение. То се издава от местоположението на храма в общата градоустройствена подредба на новата столица - оста на пътя от Южната порта на Вътрешния град довежда и завършва при западния портик на атриума на Златната църква! (2, 1979, с. 81-87.; 6, 1981, с. 322-323.; 14, 1999, с. 133-135.) По-нататък е комплексът на манастира, но той се явява по-скоро придатък към храма, отколкото можем да определим храмът за манастирски католикон. (16, 1993, с. 58.) (Ил. 1.)

Самият храм представлява самостоятелен комплекс и е отделен в самостоятелно пространство - нарочно ограничен със зидове парцел извън територията на манастира. Тук имаме пример на решение подобно на Латеранската базилика „Сан Джовани“, или „Сан Пиетро“ при Ватикан в Рим и множество други примери, където манастирът е придатък към величествен храм с по-особено предназначение. (3, 1993, с. 10-14.) Това предназначение се подчертава още от обстоятелството, че тази е също една от църквите, която има пълен набор от аксесоари, принадлежащи на ранното християнско строителство - атриум с кладенец-кантарус, синтрон и амвон, оформящи бема-сакрестериум, влизащ в централното наосно пространство, и още - преустроено за кръщелница със зидана, облицована с мрамори писцина помещение в южната част на притвора. (3, 1993, с. 19.; 17, 1977, р. 27.; 12, 1985, с. 11) Тези органични елементи от вътрешното устройство на храмовия комплекс подсказват един специален замисъл, преследван и доразвиван постепенно, но последователно. И този замисъл е бил изведен изцяло и докрай. (14, 1999, с. 133-141.; 6, 1981, с. 240 и 243.) Този пример

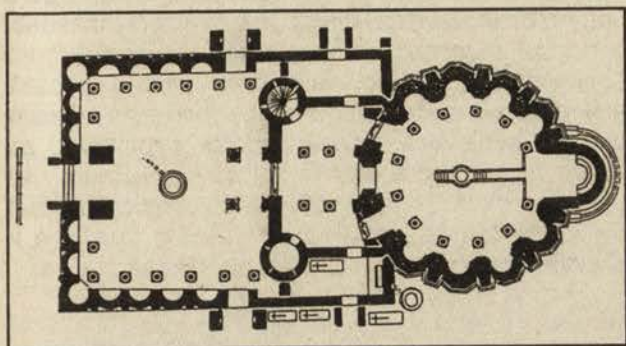

Ил. 1. Градоустройствено разположение на Златната църква във Велики Преслав. (Скица - авторът)

отчасти е следван и при строителството на манастирския комплекс при с. Равна, където навремето определих ролята на атриума като „кортиле д'Оноре“. Там в средата на този двор в по-късно време е бил построен параклис - „темпиетто“, където предполагаемо са били пренесени за поклонение мощите на неизвестен нам светец. (14, 1995, с. 165-184.)

Ще обърна внимание и на избора на архитектурен тип според обемно-пространственото оформление на интериор и екстериор и функционалната определеност на отделните части

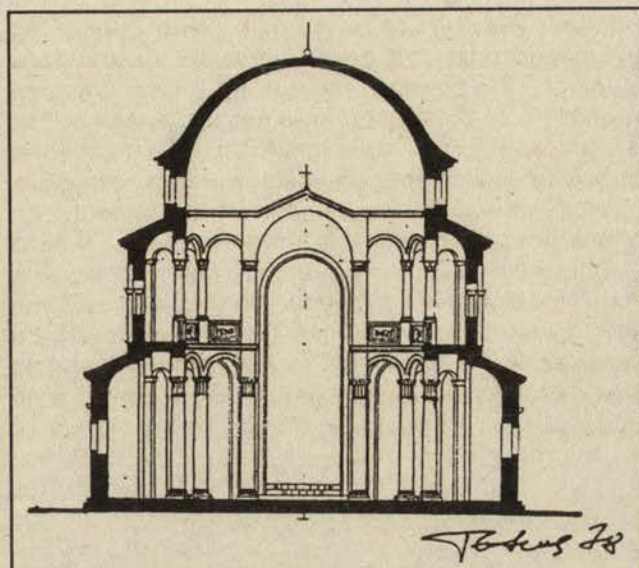
от синтаксиса на интериора не само на наосното пространство, но и на атриума. (5, 1993, с. 252-255.; 1, 1977, с. 196-200.) (Ил. 2.)

Ил. 2. План на Златната църква. (По С. Покровски, Б. Игнатов и Т. Теофилов.)

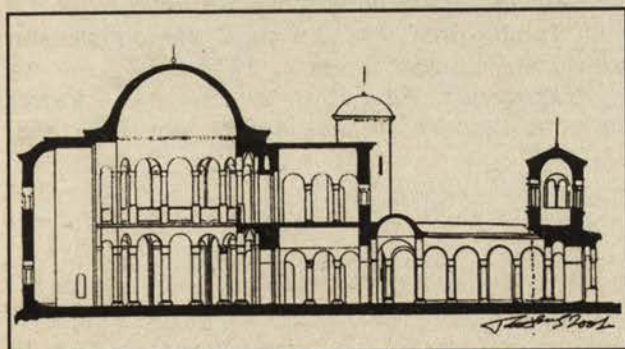
След всичко казано до тук, мисля, че е време да се даде определение на нишите-екседри - основен композиционен елемент на архитектурното построение. Несъстоятелно е в тях да търсим само геометричен или конструктивен компонент на архитектурното обемно-пространствено формообразуване. (9, 1993, с. 198.) Те имат смислова насоченост и точно смислово определение. (Ил. 3 и 4.). Разрешавам си да изградя хипотезата за равностойното и съподчинено присъствие на осемте епископски престола на Светата българска църква, покривали територията на владяната от цар Симеон земя в непоклатимите граници, обусловени от един дълготраен мир. По това време ще да са съществували осем епископски седалища, които не е било задължително да съответстват на административните центрове, и една архиепископия, чието седалище е вече в Преслав. (Ил. 5.)

Логично и точно мястото на архиепископа е в

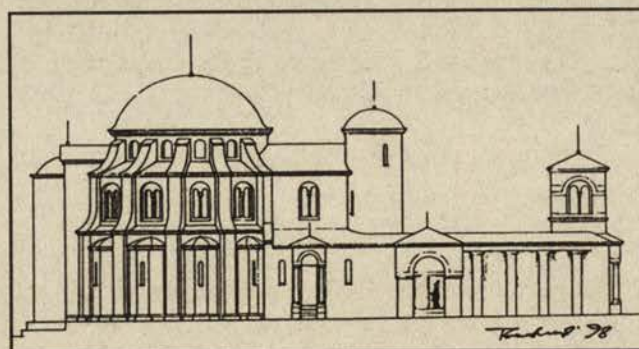

Ил. 3. Напречен разрез - реконструкция. (Скица - авторът)

голямата издължена презвитерна екседра-абсида със синтрон. Архиепископът е могъл да бъде съпроводен от подгласници - епископи без епархии, но с особено положение в административната йерархия на църквата. Тяхното място е било също на синтрона. Царят и придворният светски състав са имали своето определено място в този храм - емпорията и т. нар. „вестверк“ (18, 1968, с. 27-31.) В атриумните екседри е трябвало да се поместят съответно по-нисшите в църковната йерархия отци - игумени на свети обители и други близки до висшия клир духовни и светски лица. В определен смисъл тези ниши-екседри са техните тронове - седалища. (Споменатото съотношение е съхранено до нашето Национално възраждане през XIX век, където тронове на високопоставените и по-заможни лица са били строго определени, дори са били

Ил. 4. Надлъжен разрез - реконструкция. (Скица - авторът)

Ил. 5. Северна фасада - реконструкция. (Скица - авторът)

надписвани. Място за трон е било съответно откупвано още при строителството на съборни църкви.) Предполагам, че при цар Симеон троните са били съответно разпределени по сан и привилегии. В този смисъл действително атриумът е имал предназначение на почетен двор.

Всичко изречено до момента довежда до логичното заключение, че Златната църква е била предназначена за особени литургични действия, свързани с царски и архиепископски церемонии, шествия и процесии. Не би трябвало да се съмняваме, че в нейния наос е било замислено извършването на църковни събори, коронации на царе и интронизации на духовни лица в

присъствието на главите на всичките църкви по Българската земя и начело с владетелят ѝ. (4, 1969, с. 470-471.) Възможно - сватбите, а и - кръщавките на децата на аристократите - в кръщелната, където водата от кладенеца-кантарус е била освещавана, а после тържествено отливана в специално направен кладенец от външната - източна страна на кръщелната. Тези действия е трябвало да имат широко публично въздействие и е трябвало да бъдат добре инсценирани, за да се разгласят из цялата страна. Една подобна инсценировка трудно би могла да се осъществи само в рамките и обстановката на вътрешния град и на дворците.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Ваклинов, Ст.** Формиране на старобългарската култура. С., 1977., 196-200.

² **Василева, Д.** Кръглата църква във Велики Преслав. В: Техническа мисъл. кн. 3, 1979, 81-87.

³ **Георгиев, П.** Златната църква в Преслав. В: Преслав, кн. 5. С. 1993, 11-20.

⁴ **Гюзелев, В.** Княз Борис Първи. С. 1969.

⁵ **Джурова, А.** Една хипотеза във връзка със символната интерпретация на скулптурната украса на Кръглата (Златна) църква на цар Симеон. В: *Studia protobulgarica*. V. Turnovo, 1993, 252-255.

⁶ **Игнатов, Б.** Кръглата преславска църква. В: История, изкуство и култура на Средновековна България. С. 1981., 229-243.

⁷ **Мавродинов, Н.** Старобългарското изкуство. С. 1959., 91-92.

⁸ **Миятев, Кр.** Архитектурата в Средновековна България. С. 1965. с. 98.

⁹ **Овчаров, Д.** Символни акценти в българската ранносредновековна архитектура. В: Преслав, кн. 5. С. 1993. с. 198.

¹⁰ **Овчаров, Д., Аладжов, Ж. Овчаров, Н.** Големият дворец във Велики Преслав. т. I. С. 1991. 127-128.

¹¹ **Петров, П., Гюзелев, В.** Христоматия по

история на България, Т. I. С. 1978. с. 300.

¹² **Смядовски, Т.** За старохристиянските черти на Преславската култура. В: Археология, кн. 3. 1985, с. 11.

¹³ **Смядовски, Т.** За преславския дворцово-църковен церемониал. В: Археология, кн. 1. 1980, 7-17.

¹⁴ **Теофилов, Т.** Нов поглед върху архитектурната проблематика на Кръглата църква във Велики Преслав. В: Източното православие в Европейската култура. С. 1999, с. 133-141. Съответно - бележките там и цитираната литература. **Теофилов, Т.** Стилизираност и графическа реконструкция на средновековна базилика и манастир при с. Равна. В: Годишник на музеите в Северна България, кн. XX, В. Търново. 1995, 165-184.

¹⁵ **Тотев, Т.** Базилика при Сакалова могила. В: Преслав, кн. 2, с. 38 и сл.

¹⁶ **Тотев, Т.** Велики Преслав. Вн. 1993, с. 58.

¹⁷ **Tshilingirov, As.** Die kunst des christlichen Mittelalters in Bulgarien. Berlin, 1977, p. 27.

¹⁸ **Ходинот, Р. Ф.** Западни влияния върху Кръглата църква в Преслав. Археология, кн. 1, 1968, 27-31.

ПРОЦЕСИЕН КРЪСТ ОТ ДВОРЦИТЕ В ПРЕСЛАВ

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

(Велико Търново)

Неотдавна групата на процесийните кръстове, открити при разкопките в Преслав, се увеличи с още един екземпляр. Става въпрос за част от бронзов процесийен кръст с много големи размери и изключително интересна иконография, който специално ще разгледаме (Обр.1). Всъщност запазено е само долното рамо с дръжката за прикрепване, което обаче позволява да се реконструира формата на целия кръст с размери около 92 x 46,5 см (Обр. 7).

Тази находка не е постъпила при редовни археологически разкопки. Открита е през 1999 г. южно от преславските дворци, в непосредствена близост до разкритата баня от Ив. Жандова¹. Изглежда това е станало случайно при изкопни работи и подмяна на пешеходните пътеки в тази югозападна част на Вътрешния град.²

Независимо че не е запазен изцяло, кръстът от Преслав позволява да се направят съществени наблюдения за технологията, украсата и иконографията на една група византийски процесийни кръстове, на които с повече увереност може да се определи датировката и центърът на изработка.

Запазената част на кръста е с дължина 34 см. Шипът за прикрепване към дръжката е дълъг 15,1 см. Ширината на рамото с медальоните в краищата му е 15 см, а в най-тясната част е 4,2 см. Диаметърът на медальоните в края на рамената е 2,4 см. Лицевата част на кръста почти навсякъде е добре патинирана. В горния край на рамото се наблюдава изтъняване на металната част. С това преславският кръст потвърждава практиката да се отливат цели средекръстия, а краищата на рамената да се сглобяват с нитове.

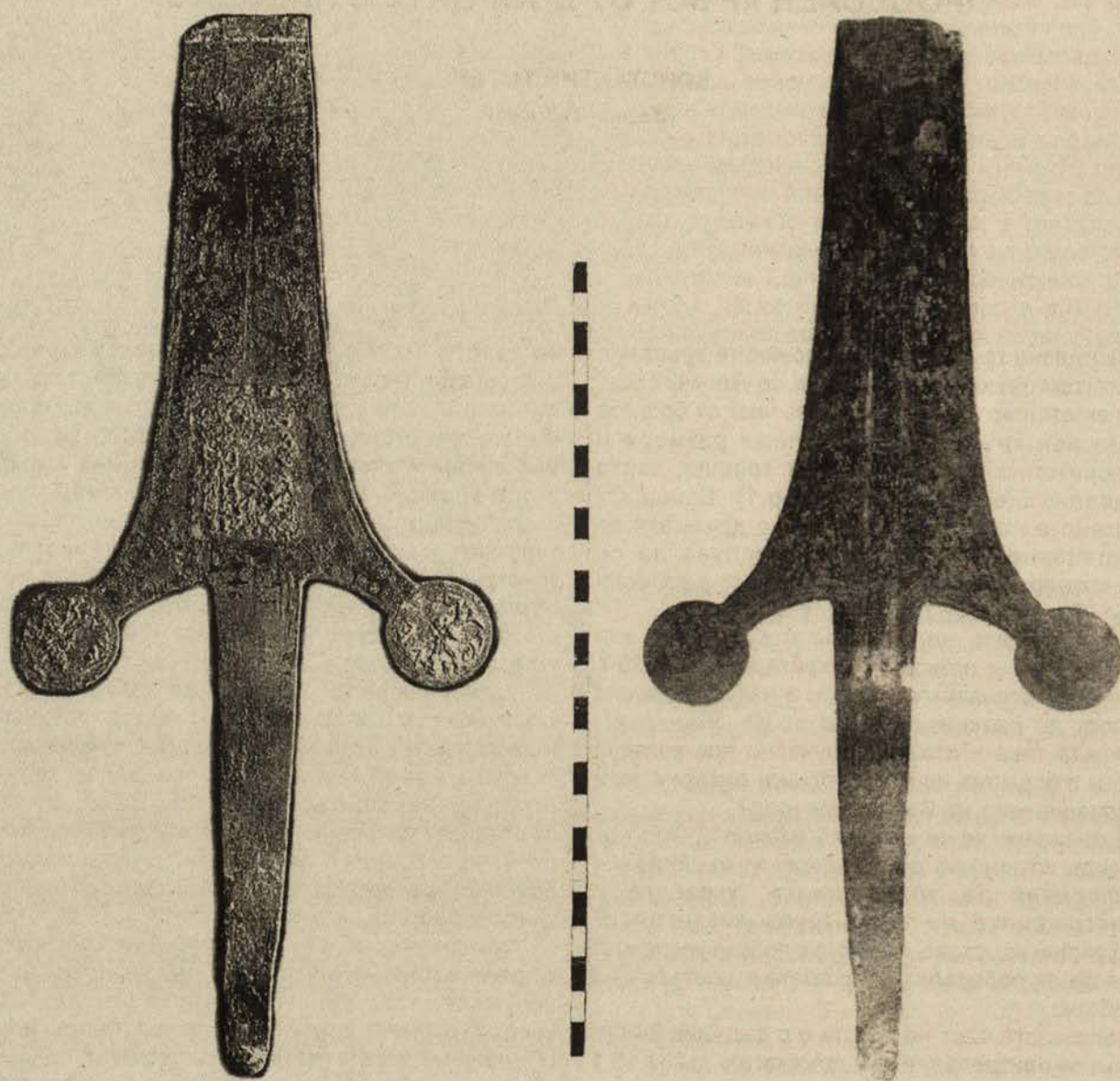
Откъм гърба двойна гравирани линия очертава по краищата силуета на кръста. В центъра на рамото от тази страна много добре личат следите от една вертикална ивица от някакъв вид припой с ширина 1 см. Същата ивица продължава и в горната част на дръжката. Явно е, че към обратната страна

на кръста е добавен сребърен обков. Точно в участъка на сглобката върху гърба на кръста добре личат следите от припоиването на релефни медальони с диаметър 4 см. (Обр.1). Подобни медальони изглежда са били припоени и върху другите рамене, за да фиксират декоративен кръст около средекръстието и същевременно с това да укрепват местата на сглобките и цялостната конструкция на процесийния кръст. Всичко това обаче подсказва, че разглежданият екземпляр е бил вторично използван, реставриран или двукратно украсен.

Първоначалната украса на запазената част от кръста е включвала гравирани по кантовете фризи от малки концентрични окръжности. Двата медальона, с които завършва рамото, са запълнени с осмолести розети, вписани в кръг. В долната част се развиват три концентрични полукръга, над които стоят кръстовидни орнаменти. Вписана в кръг осмолестна розета е разположена централно в този участък (Обр.2).

Фризите от концентрични окръжности, обрамчващи целия силует на кръста, трите полукръга, украсяващи основата на долното рамо, както и големият кръг с вписана розета (над която обикновено се развива някакъв орнамент или друга декорация) намират точни аналогии с гравировката върху кръстовете от колекциите Канелопулос (Бенаки музей) и Ропър (Британски музей)³.

Всъщност осмолестната розета се явява база, върху която изкусно е гравирани орнаментиран процесийен кръст с шест висящи пендулии (Обр.2, 4). Този кръст е с издължена елегантна форма. Рамената му се разширяват в краищата и завършват с по два медальона. Цялостно е декориран с фризове от миниатюрно гравирани кръгчета. По подобен начин изключително прецизно са украсени висящите от двете страни пендулии. Впечатление прави близостта до известна степен в пропорциите и украсата между реконструирания вид на преславския кръст и този от рисунката,

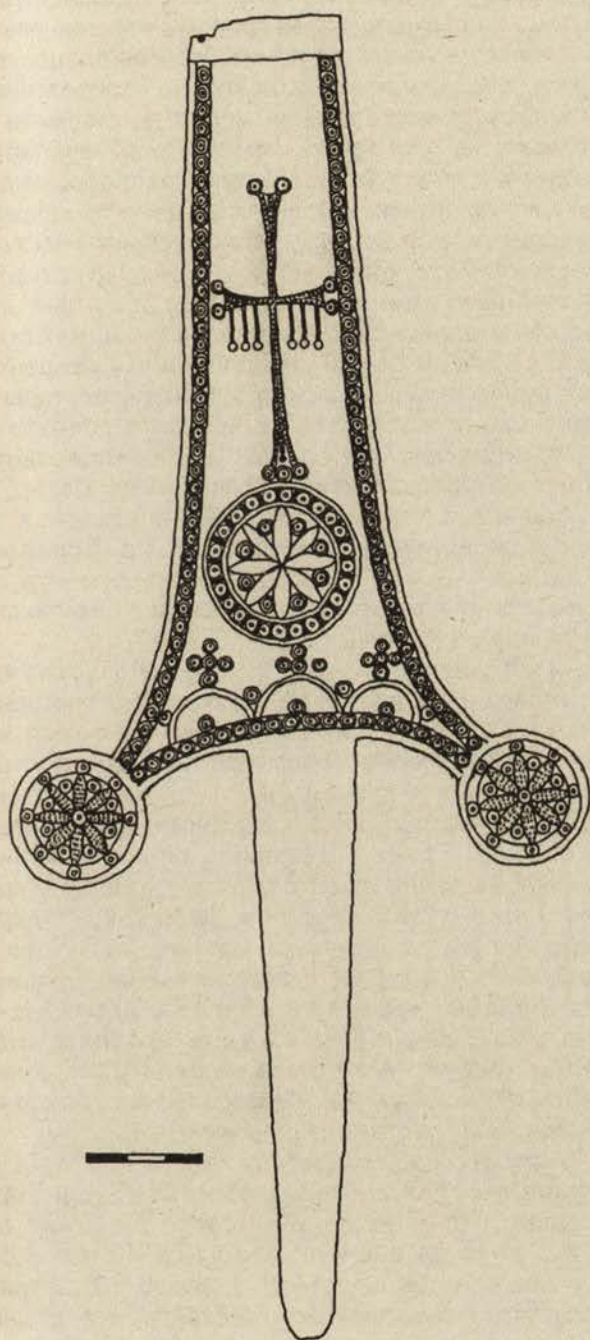

Обр.1. Част от процесияен кръст от дворците в Преслав X в. (а – лице; б – гръб). Фотограф З. Николов

блестящо изпълнена в гравирна техника върху долното му рамо. Възможно е да допуснем, че кръстът от тази гравирна рисунка се явява в известна степен прототип на бронзовия процесияен кръст, върху който е гравиран. Според нас е трудно да се посочи идентично изображение върху други паметници на византийската металопластика. Иконографията на този кръст, гравиран върху преславския процесияен кръст, намира точна близост преди всичко с няколко миниатюрни изображения. Такъв е „разцъфналия“ кръст с

висулки от IX в. и надпис **ΙC XC NI KA** от Парижката национална библиотека,⁴ както и кръстовете, изобразени върху три миниатюри от менология на Василий II, представящи различни процесийни шествия.⁵

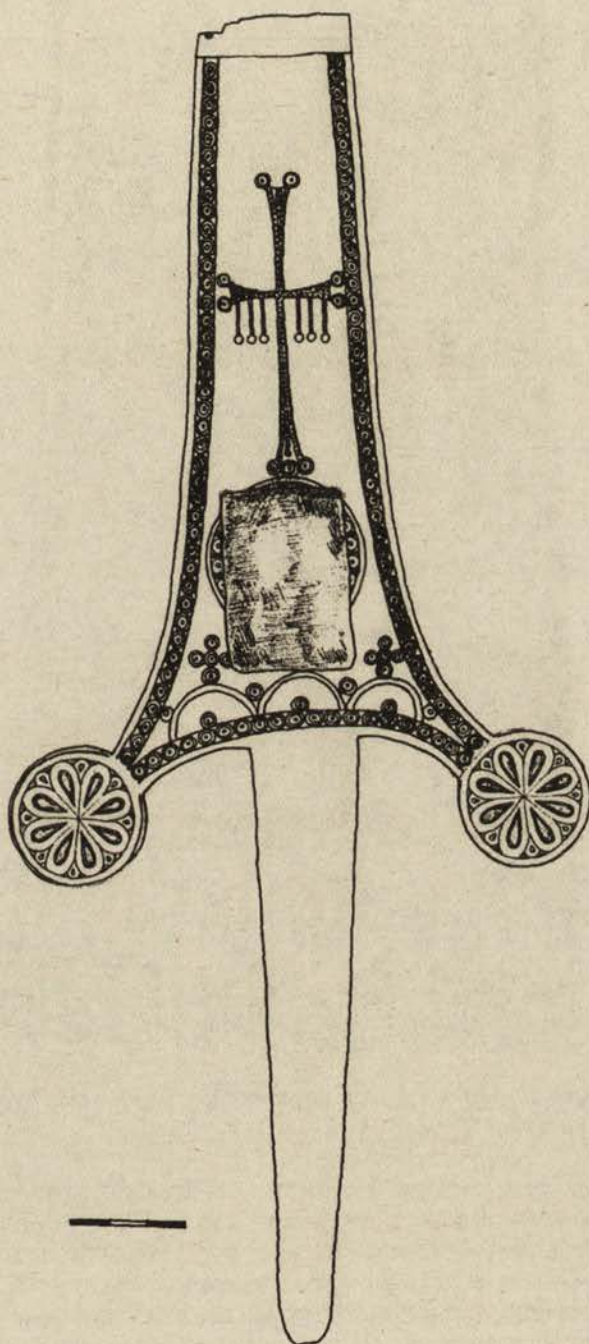
Най-впечатляващ е аналогът с гравирната украса от кръстовете – три процесийни върху хоризонталното рамо и два „разцъфнали“ върху вертикалното рамо на един голям процесияен кръст (над 1м) от Пловдив.⁶ Константинополската изработка на този екземпляр е трудно да се

Обр.2. Графична рисунка на първоначалната украса на кръста (автор Д. Косева).

оспорва.⁷

Гравираните кръстове върху споменатия вече пловдивски кръст и кръстът нанесен по този начин върху преславския кръст, се явяват засега единствените примери с подобна украса, изпълнена в тази художествена техника. Независимо от

Обр.3. Графична рисунка на кръста с допълнителна релефна украса (автор Д. Косева).

принципното сходство, иконографията на кръстовете при двата примера съществено се различават гравирани пет кръста върху раменете и средекръстието на пловдивския екземпляр са правоъгълни рамене, без уширение в краищата, украсата е от геометрични, растителни елементи и

Обр.4. Гравирен процесиен кръст върху рамото.
Фотограф З. Николов

надписи. Явно акцентът в разглежданата иконографска програма засяга основната символика на кръста, побеждаващ смъртта, което обикновено намира израз в старохристиянската формула „Иисус Христос побеждава“.⁸ Гравираните кръстове върху рамената на пловдивския кръст са запълнени с имената на четиримата евангелисти, а в централния е изписана именно тази формула **IC XC NI KA**.

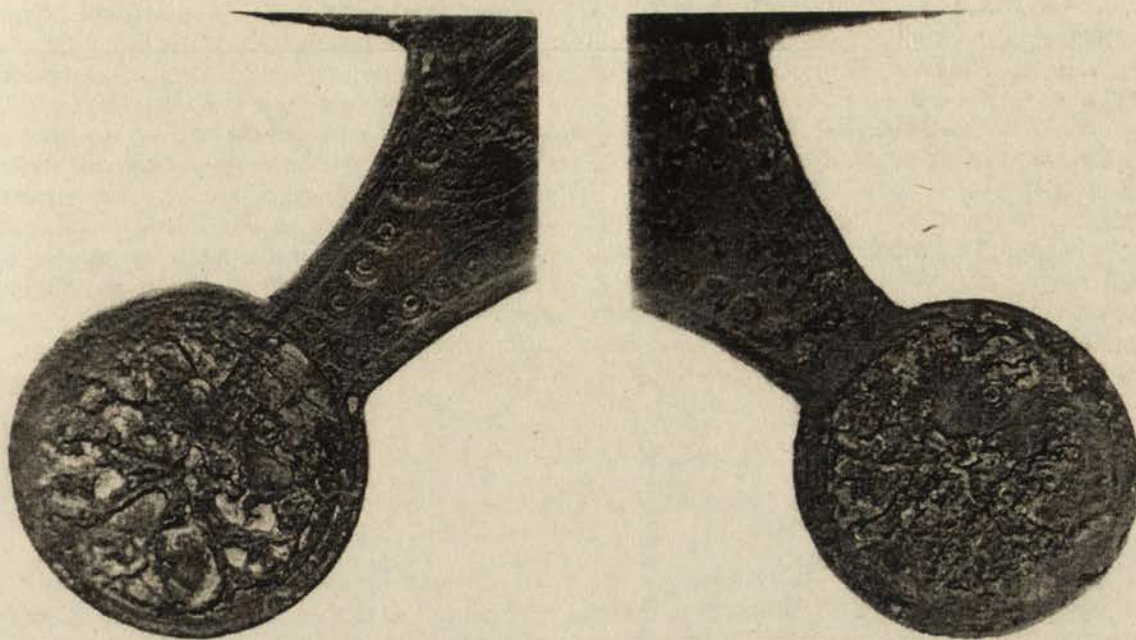
Изображението на кръста върху разглежданото рамо от Преслав навярно трябва да се тълкува в друга посока. Според предложената реконструкция на неговата първоначална украса става ясно, че това е единственото кръстно изображение върху него. В този смисъл изисканият рисунък, специално

подбраната и прецизно изпълнена декорация до голяма степен наподобява пропорциите, техниката и начина на украса на самия бронзов процесиен кръст. Създава се впечатление, че изображеният кръст се явява графичен модел на формата и украсата на преславския кръст. Първоначалната гравирена украса на преславския кръст вероятно е включвала четири осмолистни розети, процесиен кръст и посветителен надпис върху горната част на вертикалното рамо. Около средекръстието декоративно е очертан по-малък кръст, а в центъра е стоял медальон с релефна украса, емал или скъп камък. Съвсем близки аналогии на разглеждания екземпляр се явяват няколко цели и фрагментирани кръстове, изработката на които се свързва с константинополски ателиета. Това са бронзовите кръстове с посветителни надписи на св. Петър, X в. (колекция Канелопулос), св. Анастасия, X в. (колекция Ропър), св. Богородица, X в. (колекция Садберк Ханам)⁹, както и два фрагмента от кръстове от X в., открити в Плиска и в базиликата Гебе клисе в Преслав.¹⁰

Изключително интересно е, че кръстът от Преслав скоро след изработката си е бил повторно украсен (Обр.3). Върху медальоните в края на рамото са припоени сребърни релефни осмолистни розети, сходни с тези върху Адрианополския кръст¹¹, а върху розетата под гравирания процесиен кръст добре личи очертанието от правоъгълна плочка, изглежда също с релефно изображение, което не е достигнало до нас (Обр.5, 6, 7). Най-вероятно заедно с апликирането на правоъгълни и кръгли плочки с релефна украса и медальонни изображения върху тази страна е добавена и цялостна сребърна обковка, върху гърба на кръста. Освен това от тази страна са били монтирани, изглежда, и четири кръгли медальона с релефна украса върху местата на сглобките.

Украсата на раменете с релефни плочки и медальони е позната от два кръста от X в. Единият, с Дейсис, е от колекция Канелопулос,¹² а другият, от който днес са оцелели само надписите, е от крепостта Трапезица във В. Търново.¹³ Гръцкият посветителен надпис на св. Константин и св. Елена върху последния кръст включва и името на столичния град Константинопол. Изглежда той е принадлежал на някоя църква във византийската столица, посветена на тези двама светци. Същият надпис е гравирен значително по-късно върху кръста на български, като е добавен текстът „...на помощ на севаст Берислав“. Очевидно кръстът е преизползван през XIII-XIV век в столицата на Второто българско царство - В. Търново.

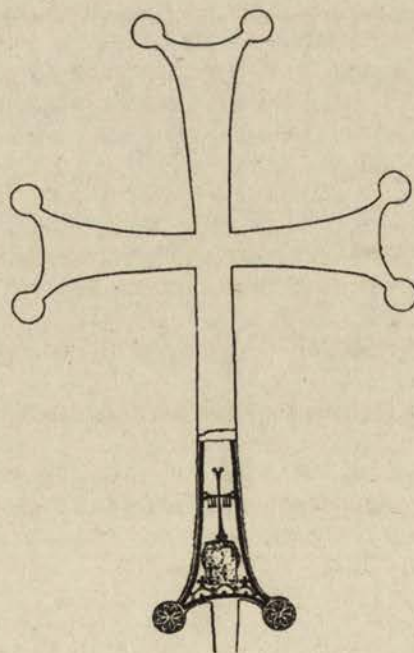
Според извършените наблюдения повторната

Обр.5. Следи от релефната украса върху медальоните в края на рамото. Фотограф З. Николов

Обр.6. Следи от релефна украса върху рамото на кръста. Фотограф З. Николов

Обр.7. Реконструкция на процесийния кръст от дворците в Преслав (автор Д. Косева).

украса на кръста от Преслав също е била реализирана във византийската столица. Свидетелство за това е еднаквият начин на изпълнение и монтиране на плочките с релефна украса, както това е направено при търновския кръст от X в., където точно е отбелязано името на Константинопол.

Първоначалната изработка и допълнителна украса на кръста от Преслав според предложените аналогии могат да се търсят в един кратък промеждутък от време от самото начало, най-късно около средата на X в., след което, разбира се, този скъпо украсен екземпляр е бил внесен в

българската столица. В такъв случай повторната поръчка и украса изглежда е била свързана с неговото изпращане в България най-вероятно в началото на управлението на цар Петър (927-969) или по време на сключването на неговия брак с византийската принцеса Ирина, внучка на Роман II Лакапен. Съществува обаче и голяма възможност кръстът да е донесен във Велики Преслав като военен трофей при някоя от военните кампании на цар Симеон, когато той дори опожарил и ограбил някои от църквите в околностите на Константинопол.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Жандова – Акрабова, Ив., Д. Василева. Баня във вътрешния град на Преслав. – В: Сб. Преслав. Т.2, С., 1976, 258-268.

² Интензивните разкопки през 80-те и 90-те години на XX век промениха представите за градоустройствения облик на Вътрешния град през X в., който днес целият се възприема като Двореца на преславските владетели – вж. Овчаров, Д., Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. Преславската патриаршия през X в. С., 1991; Бонев, С. Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата (IX-XIV). В. Търново, 1998.

³ Katsarelis, D. The Glory of Byzantium. New York, 1997, cat. No22, p. 58; Mango, M. Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections. Ed. By D. Buckton, London, 1994, No 175, p. 159.

⁴ Schlumberger, G. L'Eropée Byzantine. Paris, 1896, p. 401.

⁵ Rome. Bibliotheca Apostolica Vaticana gr. 1613, 192, 350.

⁶ Джамбов, Ив. Кръстът като завършек на кубето на средновековната българска църква – вж. Сб. в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, 354-361.

⁷ Тотев, К. Още веднъж за процесияния кръст от Пловдив. – В: Сб. посветен на 70-годишнината на проф. Л. Прашков. В. Търново, 17-18 декември 2001 (под печат).

⁸ Walter, Ch. IC XC NIKA. The apotropaic Function of the Victorious cross. – In: REB. T. 55, 1997 (Revue des Études Byzantines), 193-220.

⁹ Katsarelis, D. The Glory of Byzantium..., cat. No 22; Mango, M. Op. cit., No 175; The Mediterranean's Purple Millennium. Istanbul, 1999, p. 69.

¹⁰ Тотев, К. Византийски процесияен кръст от първите разкопки в Плиска. – В: Сб. „Професор Ст. Ваклинов и средновековната българска култура“ – материали от международната научна конференция посветена на 80 години от рождението на проф. дин Станчо Ваклинов. В. Търново, 18-20 май 2001 (под печат).

¹¹ Bouras, L. The cross of Adrianople. A silver processional cross of the Middle Byzantine Period. Athens, 1979, fig. 2.

¹² Splendeur de Byzance. Bruxelles, 1982, p. 175, br. 18.

¹³ Тотев, К. Още веднъж за кръста на севаст Берислав. – Старобългаристика, XXI (1997), кн. 4, 39-47.

ВИЗАНТИЙСКИ ВОЕННО-АДМИНИСТРАТИВНИ УЧРЕЖДЕНИЯ В СОЗОПОЛ ПРЕЗ IX ВЕК (СПОРЕД ДАННИТЕ НА СФРАГИСТИКАТА)

ИВАН ЙОРДАНОВ
(Шумен)

Използването на печатите в обществения и частен живот за скрепяването на кореспонденцията и за гарантиране на автентичността на различни документи е било част от ежедневието във Византия.

Използването на информацията на печатите, която е документална и обективна, предмет на науката сфрагистика, е отдавна навлязло в изследванията на различни области от живота на империята.

Това им значение се увеличава многократно, когато печатите се свързват с живота на дадено селище.

След студията за Дебелт¹ си поставих за задача да събера и документирам печати с отношение към историята на Созопол.

За целта насочих усилията си към следните групи сфрагистични паметници:

- а) печати с изписан върху тях топоним Созопол;
- б) печати или по-точно техни оловни отпечатьци (моливдовули), намерени в Созопол и с които някога е била скрепена получена тук кореспонденция;
- в) печати на лица, пребивавали в Созопол;
- г) технологически материали от скрепяването на кореспонденцията с печати, намерени в Созопол.

В рамките на това съобщение ще се спра на новите данни, най-вече от сфрагистиката, свидетелстващи за наличието в Созопол през IX век на военно-административни учреждения от различен характер и ранг. Това е от особено значение, тъй като досега не се знаеше нищо конкретното за място на Созопол във военната и административна структура на византийската империя. В изследванията за миналото на Созопол и най-вече отнасящи се до разглеждания период най-често се описват събития и личности, имащи отношение, косвено или пряко, към миналото на града, но не и за ролята и мястото на града във византийската военно-административна структура.

1. Турмарх на Созопол (20-те - 40-те г. на IX век).

Най-напред да дефинираме какво представлява тази военно-административна единица, начело на която стои турмарх?

В класическия смисъл на понятието турма е подразделение на темата, която от своя страна е основна военно-административна единица на империята от VIII-XI в.

Възникването на темите във Византия и най-вече на Балканите е във връзка с нашествията на славяни и прабългари и създадената от тях българска държава. Една от първите европейски теми - Тракия, учредена в 679/680 г. със основна задача да е още една преграда по пътя на българите към вътрешността на империята и най-вече към столицата Константинопол. Начело на темата стоял стратег, който е представител в истинския смисъл на думата на императора в съответния регион. Стратегът обединявал: военни, административни, юридически, фискални и др. функции, като представител на императора. Но все пак основната задача на стратега е била да защитава поверената му територия от набези на противника с възможностите на местната темна войска, съставена в по-голямата си част от стратиоти. В случаите на по-големи опасности, които стратегът не е бил в състояние да предотврати, той известявал централното правителство и съгласувал действията си с него².

Като подразделение на темата - турмата и респективно нейният турмарх е имал реципрочни функции в делегирания му район³. Заедно с това определение сме задължени да посочим и едно друго значение на тази длъжност - отнася се до началника на отряд от вече редовната войска (тагма), рекрутиран от федерати на империята и намиращи се на гарнизон в различни части на Византия. Турмархът на тези федерати е подчинен на централното върховно командване⁴.

И така градът Созопол и принадлежащата му

територия са част от тема Тракия, учредена в 679/680 г. като преграда за българите по пътя им към столицата Константинопол. Стратегът на тема Тракия е резидирал в Аркадиопол⁵.

Кое предопределя учредяването на турмата Созопол и кога е станало това?

След българската експанзия на Юг през 811-813 г. и подписаният впоследствие българо-византийски договор от 815/816 г. настъпили някои промени в администрирането и защитата на византийските територии.

През 812 г. са превзети намиращите се в тази част на страната и изпълняващи роля на византийски фортпостове и военно-административни единици градове: Месемврия, Анхиало, Девелт и др. Тяхното присъединяване към българската държава е било узаконено с подписания мирен договор, за който стана дума по-горе.

С преместването на българо-византийската граница на Юг, която започвала от „Дебелт и достигала до Потамокастел и оттам до града Констанция“, съществуващите преди това византийски военно-административни и фискални учреждения останали на българска територия. Възникнала необходимостта от създаването на нови или от преместването на старите на византийска територия. Именно тогава възникнала и византийската комеркиария Девелт, построена на завоя на река Средецка срещу останалия на българска територия град Девелт.

Комеркиарията е най-вече фискално учреждение, а в конкретния случай е имало и за задача да регулира българо-византийските отношения от най-различен характер: стопански, политически, културни, религиозни и пр.⁶

Каква е била картината на византийската военно-административна структура тук?

След превземането на Месемврия, Анхиало и Девелт, в които е имало гарнизони и начело на които са стояли архонти, които навярно са били обединени в темата Тракия, е нямало друг византийски преден пост - до Адрианопол. Последният е бил главен град на другата основна византийска тема, насочена срещу България - Македония, учредена между 789 и 802 г., като отнела част от територията на тема Тракия⁷. Така че в тази част на империята единственият град на тема Тракия е бил Созопол. Наистина ние не знаем нищо конкретно за мястото му в структурата на империята до този момент. Дали в него също не е имало архонт, подобен на Месемврия и Девелт, но имаме реални основания да предполагаме, че след описаните по-горе събития в Созопол е имало турмарх с всички

последствия от неговото присъствие тук.

Тези наши умозаклучения, които безспорно имат връзка с исторически сложилите се тук обстоятелства, намират едно допълнително доказателство в наличието на печат на турмарх на Созопол.

Л. Кръстообразен инвокативен монограм по Laurent тип V⁸ (Θεοτόκε βοήθει). В четирите полета, разделени от раменете на кръстообразния монограм е изписано τῷ σῷ δούλῳ.

Оп. Четириредов надпис:

...|CΠAΘ . |I8PMAPX'| . OZOΠOΛ|

=..... β' σπαῦ(αρίῳ) [(καὶ)] τουρμάρχ(η)

[Σ]οζοπόλ(εος)

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ N., β' σπαθαρίῳ καὶ τουρμάρχη Σοζοπόλεος.

Съхранява се в колекцията на Дъмбъртън Оукс (DO. 55. 1. 1305). Намерен е в Истанбул. Размери на: ядрото 20 мм; на самия печат не могат да се измерят; тегло 8.93 г. Отпечатъкът е непълен. Ядрото е имало доста по-малък диаметър от този на матриците. Самият оловен отпечатък (моливдовул) е добре съхранен.

Публикация: Zacos, Seals, I. no 2643⁹; Nesbitt-Oikonomides, Catalogue, 1 no 79.1¹⁰.

За съжаление името на собственика на печата не е отпечатано върху моливдовула и това ни лишава от възможността да узнаем името на титуляря.

В цитираните по-горе публикации тази военно-административна единица се локализира в Созопол на Черно море. Предлагащата от издателите датировка е най-общо в IX в. Като сравним този моливдовул с намерените в Девелт, които позволяват едно по-прецизно датиране (а именно: кръстообразният монограм, палеографията на буквите и знаците за съкращения, а също и съотношението титла и длъжност), бихме предложили датировката на този моливдовул да е между 20-те и 40-те г. на IX в. Тогава именно в Созопол е резидирал турмарх.

2. Клисурарх на Созопол (40-те - 50-те г. на IX в.).

И в този случай е необходимо да тръгнем от определението на тази военно-административна единица.

Тя е по-малка от тема и обикновено включва планински области и дефилета, които се укрепяват за отблъскване на нападенията на противника. Традиционно подобни военно-административни единици възникват в гранични области. Начело на

клизурата стои клисурарх - офицер от висок ранг, приближен на стратега на съответната съседна тема, но заедно с това е пряко назначаван и подчинен на императора. Той има и административни права над подчинената му област. Твърде често клисурите прерастват в теми и се разглеждат от изследвачите, като по-малки и специфични по характер теми¹¹.

Какво е предопределило учредяването на клисурата Созопол?

Това, което бе валидно за възникването на турмата Созопол, е в сила и сега, като клисурата би трябвало да се разглежда като едно повишение в ранга на военно-административното учреждение, намиращо се в града. Навярно това ще е било свързано с новата експанзия на българите през 40-те години на IX в., а тя от своя страна ще е била във връзка с изтичането на 30-годишния мирен договор и с цялостната стратегия на българските владетели. За едно по-успешно противопоставяне на тази опасност византийското правителство учредило клисурата Созопол.

Какво друго освен тези умозаклучения ни дава основание да предполагаме, че в Созопол е резидирал клисурарх през 40-те г. на IX в.?

Отнася се до факт, който е известен доста отдавна (още в последните години на XIX век), но който никога не е бил свързан със Созопол на Черно море.

В т. нар. тактика на Успенски, датирана в 842/843 г. и в която са представени в йерархичен ред ранговете и длъжностите в империята от това време, на 113 място е представен ἡ κλεισουράρχης Σωζοπόλεως¹². В оригиналния ръкопис Codex Hierosolymitanus Sancti Sepulcri, no 39, f. 194r-195t, датиран през XII-XIII в., е изписано Σωζωπο, допълнено от Бенешевич-Успенски на Σωζοπόλεως¹³.

Името на тази клисура досега е интерпретирана доста различно: Според Ферлуга нейното съществуване е доста проблематично, тъй като тя не е засвидетелствувана в нито един друг източник¹⁴. Бенешевич приема, че се отнася до Созопол в Писидия¹⁵. Хонигман предлага корекция в четенето Σωζόλετρα, последната е нова клисура, възникнала по това време¹⁶. Последна засега е интерпретацията на Икономидис. Той възразява на Бенешевич по отношение на Созопол в Писидия, тъй като по това време тя е доста далече от границата, за да е клисура, и предпочита да прочете Σελεύκειας. Последната според него е известна като клисура още от началото на IX в., а не е представена в тактиката на Успенски¹⁷.

Възражението на Икономидис, че Созопол в

Писидия до Антиохия е твърде във вътрешността на империята, за да е клисура, е основателно. Но това не ни дава право да коригираме една реалност. Върху документа е изписано и следва да се прочете Σωζοπόλεος. На нас ни остава да потърсим някаква друга възможност и свържем този факт - съществуването на клисурата Созопол, в тактика от 842/843 г. със селище, отговарящо на изискванията за подобна военно-административна единица.

Едно великолепно доказателство на тези разсъждения (направени от мен през май 2001 г.) се яви докладваният през есента на 2001 г. новооткрит печат на клисурарх на Созопол.

Л.: Кръстообразен инвокативен монограм по Laurent тип V (Θεοτόκε βοήθει). В четирите полета, разделени от раменете на кръстообразния монограм е изписано τῷ σῶ δούλῳ.

Оп.: Петредов надпис:

+ΚΩΝC | ΤΑΝΤ'Β'CΠ' | ΘΑ'Κ'ΚΛΙCΟV | ΡΙΑ'CΟΖΟ | ΠΩΛΕ'

= + Κωνταντ(ίνῳ) β'σπ(α)θα(ρίῳ) κ(αί) κλ(ε)ισουριά(ρχῇ) Σωζοπόλε(ως)

+ Θεοτόκε βοήθει τῷ σῶ δούλῳ Κωνταντίνῳ
β'σπαθαρίῳ καὶ κλεισουριάρχῃ Σωζοπόλεως

Съхранява се в частна колекция (Dr D. Theodoridis от Мюнхен). Навярно произхожда от комеркиарията в Дебелт. Размери: 27-27 (26) мм. Пълен и великолепно съхранен отпечатък. Все пак краищата на някои букви са отрязани или останали извън ядрото.

Публикация: Wassiliou, Abb.2¹⁸.

Печатът се датира във втората четвърт на IX в. и в контекста на вече изложеното по-горе, мисля че имаме реално основание да приемем, че ὁ κλεισουράρχης Σωζοπόλεως, представен в тактиката на Успенски от 842/843 г. е клисурарх на Созопол на Черно море. За това имаме и някои други допълнителни основания.

Когато през 852 г. при властвването на Борис е бил подписан т. нар. „дълбок мир“, някои градове и крепости са били върнати на Византия, в това число Месемврия и Анхиало. Единствено от данните на сфрагистиката констатираме, че в Месемврия по това време е резидирал клисурарх¹⁹. Или с други думи казано, след 852 г. Византия изнася своя преден пост от Созопол в Месемврия, който има тактически и стратегически предимства. Въобще това е практика във византийската тактика и стратегия по Черноморското крайбрежие - да се преместват резиденциите на различни военно-административни единици от един град в друг с оглед политическата конюнктура. Например от

Месемврия в Анхиало и обратно.

Като резюме на разсъжденията дотук бихме могли да посочим, че в резултат на промени по българо-византийската граница след подписването на мирния договор в 815/816 г. е била учредена турма Созопол, като подразделение на тема Тракия. По-късно развилите се събития и реалности довели до нейното повишаване в ранг на клисура.

И така във връзка с новата граница след мирния договор в 815/816 г. в тази част на страната възникнали две нови византийски учреждения - турмата Созопол и комеркиарията Девелт. Когато бяха коментирани причините за възникването на комеркиарията Девелт, съвсем логично възниква въпросът, защо тя не е била преместена от Месемврия в Созопол, а е било необходимо построяването ѝ на голо поле. Созопол има редица предимства в това число и пряка връзка по вода до столицата Константинопол. Сега тук ще се опитам да представя едно от обясненията.

Навярно поради стратегическото му място на Созопол са били възложени функции, свързани повече със защитата на тази част от империята, докато Девелт е обслужвал мирновременните контакти между двете държави.

3. Протокентарх на Созопол (X век)

Термина *κένταρχος* етимологически означава офицер, командущ 5 човека²⁰. Като морски термин това е капитан на плавателен съд, боен кораб или дромон²¹. Когато се отнася до даден град, навярно той има пълномощията върху флотилията тук²².

От друга страна, са известни подобни командири и в неморски теми. Тогава кентархът е бил офицер от по-нисш ранг и представлява командир на група от 100 ? спатарий (мечоносци), който съставляват гвардията на стратега²³. Подчертаването на протокентарх, въпреки че не е известно в тактиките, се появява върху печатите около 900 г. Всяка тема имала по няколко кентарха и съответно един от тях е протокентарх. В книгата за церемониите се съобщава, че стратегът на темата Тракисион през

911 г. е имал свита от 6 кентарха. Протокентархът се появява редовно като подчинен на местния стратег или дук в известните ни архивни документи най-рано в 995 г.²⁴

Печат на подобен командир може да се свърже със Созопол и има следното описание:

Л.: Неясен бюст на светец с нимб.

Оп. Четириредов надпис:

ΛΕ...| Α'ΚΕΝΤΑ|ΡΧ'ΣοZo|.οΛΕΟ

= Λέ[ων] (πρωτο)κένταρχ(ος) Σοζο

[π]όλεο(ς)

На този интересен сфрагистичен паметник попаднах през 1996 г., когато работих във фототеката на Комисията по византинистика във Виена. Тук използвам данните му с любезното разрешение на проф. В. Зайбт. На картоната от фототеката има приложена една не особено добра фотография и е посочено, че моливдовулът е от колекцията на IFEB, 551 (5/1 32f), т.е. колекцията на Института по византинистика в Париж. По-късно, когато посетих Франция и работих с печатите от колекцията, въпреки многократните усилия на проф. Жан-Клод Шейне не можахме да открием под тази сигнатура този екземпляр. По време на 20-я конгрес по византинистика в Париж през 2001 г. отново направихме опит, този път с асистента на проф. Шейне, но също без резултат. Факт е обаче, че моливдовулът съществува.

Той е непубликуван и няма други паралели.

Като изходим от горе дефинираните определения, възниква въпросът от какъв характер е бил протокентархът на Созопол: дали сухоземен офицер от свитата на стратега или командир на кораб или кораби, акостирали в Созопол.

Малко вероятно, макар че не е изключено е Леон да е бил протокентарх на турмарха или клисурарха на Созопол. По-голяма е вероятността той да е бил началник на резидиращата тук византийска флота.

Датировката на печата при непълната ни документация е най-общо X или началото на XI в. Би трябвало да се разсъждава в контекста на политическите промени, касаещи града, кога в него е имало отряд кораби, чиито протокентарх е бил въпросният Леон.

БЕЛЕЖКИ

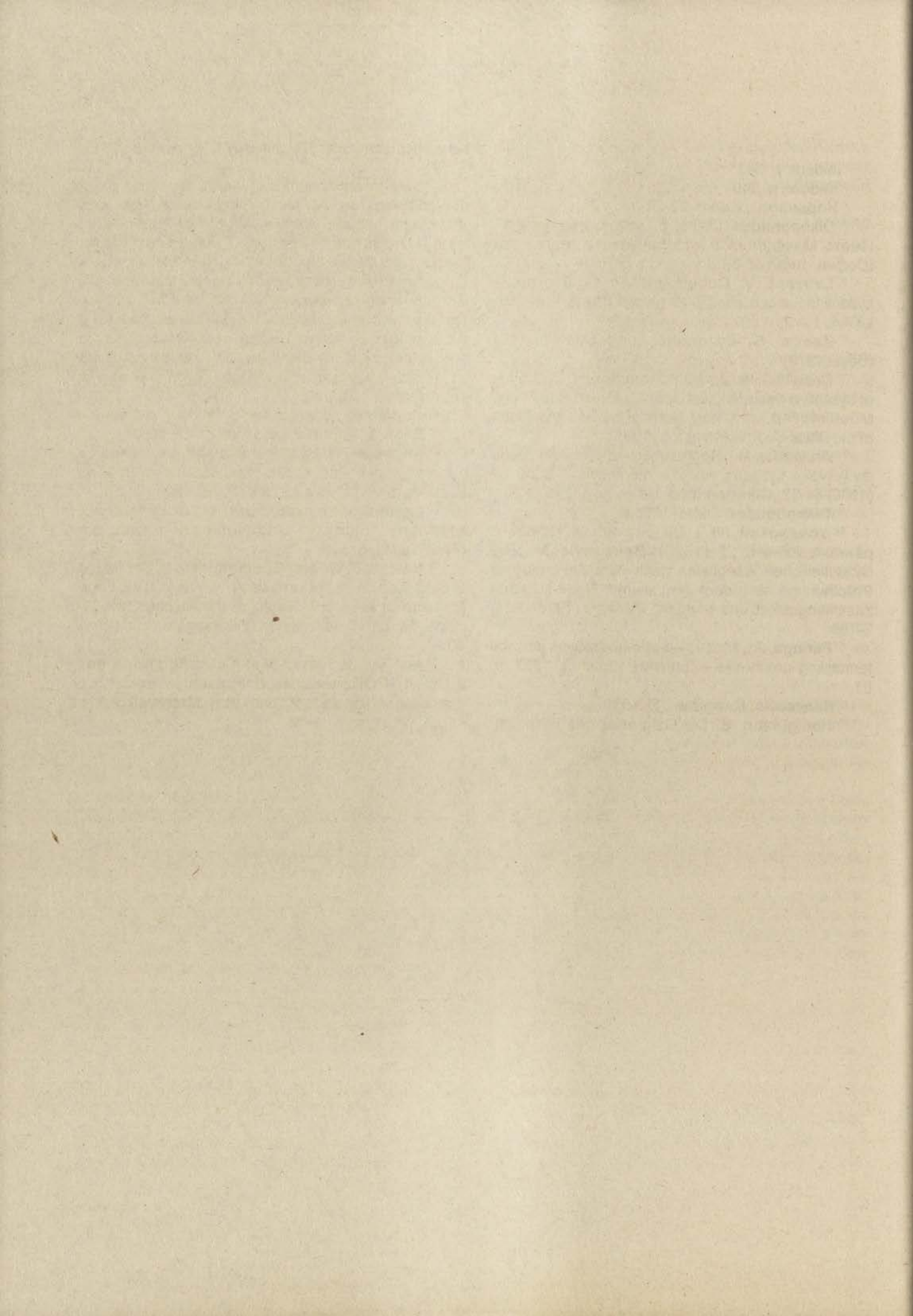
¹ Йорданов, И. Печатите на комеркиарията Девелт (София, 1992)

² Oikonomides, N. Les listes de preseance

byzantines des IXe et Xe siecles. Introduction, texte, traduction et commentaire (Paris, 1972), p. 341

³ Ibidem

- ⁴ *Ibidem*, p. 343
- ⁵ *Ibidem*, p. 349
- ⁶ Йорданов, Девелт, 22-24
- ⁷ Oikonomides, Listes, p. 349; Коледаров, П. Името Македония в историческата география (София, 1985) 55-68
- ⁸ Laurent, V. Documents de sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan (Paris, 1952), Pl. LXX, 5.
- ⁹ Zacos, G. Byzantine Lead Seals, vol. I (Basel, 1972)
- ¹⁰ Nesbitt, J. W. and Oikonomides, N. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1: Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea (Washington, 1991)
- ¹¹ Ahrweiler, H. „Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe-XIe siècles," BCH, 84 (1960) 81-82; Oikonomides, Listes, p. 342, n. 315
- ¹² Oikonomides, Listes, U 55.6
- ¹³ Успенский, Ф. „Византийская табель о рангах", ИРАИК, 3 (1898); Benesevic, V. „Die Byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologian Philothei und nach dem Jerusalemer Handschriften zusammengestellt und revidiert", BNJ 5 (1926/1927) S. 156
- ¹⁴ Ferluga, Ja. Nize vojno-administrativne jedinice tematskog urechenija.- Zbornik Radova, 2, 1953, p. 81.
- ¹⁵ Benesevic, Ranglisten, S. 156.
- ¹⁶ Honigmann, E. Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches von 383 bis 1071, Bruxelles, 1935, S. 52).
- ¹⁷ Oikonomides, Listes, p. 54, n. 35.
- ¹⁸ 18Wssiliou, Al. Neue Siegel der 1. Hälfte des 9. Jh., aus Sudost-Bulgarien. Mit einem Appendix zu den „Drugubiten". доклад, изнесен пред Международния симпозиум „Нумизматични и сфрагистични материали по историята на Българското Черноморие", Варна 14-16.09.2001 г. Ползвам се от възможността да благодаря на д-р Ал. Василиу от фототеката към Комисията по византистика във Виена за изпратеното копие на статията си, преди да бъде публикувано в подготвения сборник.
- ¹⁹ Йорданов, Девелт, 74-76, № 58.
- ²⁰ Dain, A. Naumachica, Paris, 1943, 66-67.
- ²¹ Ahrweiler, H. Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles (Paris, 1966), p. 69.
- ²² Laurent, V. Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin. Tome II: L'administration centrale (Paris, 1981), p. 538.
- ²³ Nesbitt, J. W. and Oikonomides, N. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 2: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor (Washington, 1994), no 40.24.
- ²⁴ Archives de l'Atos XIV et XV. Actes d'Ivion, ed.: J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssantou, avec la collaboration de V. Kravari et H. Metreveli (Paris, 1985), vol., I, no 8.11-12.

ЧАСТИ ОТ ДВА РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ КОЛАНА ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

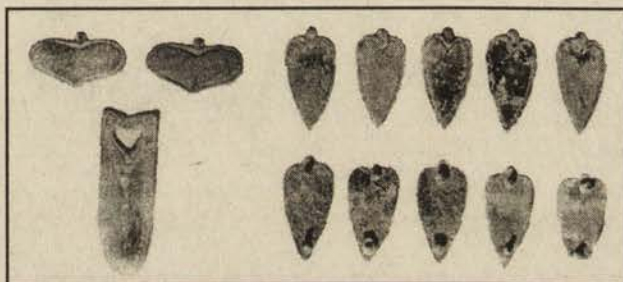
ВАЛЕНТИН ПЛЕТНЬОВ

(Варна)

Целите коланни и сбруйни гарнитури са едни от основните находки в ранносредновековните некрополи на територията на Централна и Източна Европа. Многобройни са примерите от ареала на аварската, староунгарската, салтово-маяцката и др. култури, преминали през периодите на номадство и усядали върху различни територии от евразийските степи. За разлика от тях в ареала на старобългарската култура, предимно на териториите на Долния Дунав, се откриват много рядко запазени цели коланни гарнитури. Разбира се, в никакъв случай не може да се твърди, че българите са изключение в общата евразийска мода на богато украсените колани. През последните десетилетия на миналия век станаха известни хиляди паметници на ремъчната металопластика, които имат несъмнен местен произход. Лош късмет за българските археолози е фактът, че старобългарският езически, а в последствие и християнския погребален обред не е изисквал богати гробни дарове. Поради това занимаващите се с изследването на ремъчната металопластика можеха само да гадаят и предполагат мястото на многобройните токи, апликации, накрайници и други принадлежности от ремъчната украса, откривани у нас. Все пак и на територията на България са открити няколко цели коланни гарнитури – двата мадарски накита и този от саркофага в Плиска¹. За пълен комплект, макар и доста опростен, може да се приеме коланът на един от погребаните в гроб 80 на некропола при с. Кюлевча². В. Йотов публикува части от един колан от крепостта при с. Деберене, но мястото на някои от накитите в предложената от него реконструкция е доста съмнителна. Всъщност преди разкопките на същото място са намерени няколко едностилни сърцевидни апликации с различни пропорции – тесни и широки, които най-вероятно са от украсата на основния ремък³. На т. нар. колан от с. Средище, Силистренско, няма да се спирам, защото накитите, открити там, явно не са от един колан⁴.

Тук ще представя части от два новооткрити колана, намерени с металотърсачи от иманяри в Шуменско.

От първия колан са запазени 12 апликации и един накрайник (Обр. 1). Апликациите са едностилни, с много опростена украса – гладки, с

Обр. 1. Част от колан със сърцевидни, гладки апликации и накрайник от Шуменско.

тесен бордюр, подчертан с врязана линия. Различават се по пропорциите. Две апликации са широки, сърцевидни (широчина 3 см, височина 1,7 см), а 10 са дълги, листовидни (широчина 1,6 см, дължина 3,1 см). Всички са прикрепвани към колана с по два нита. Явно са лети в един калъп, защото детайлите (място на нитовете, украсата), а и размерите им напълно съвпадат.

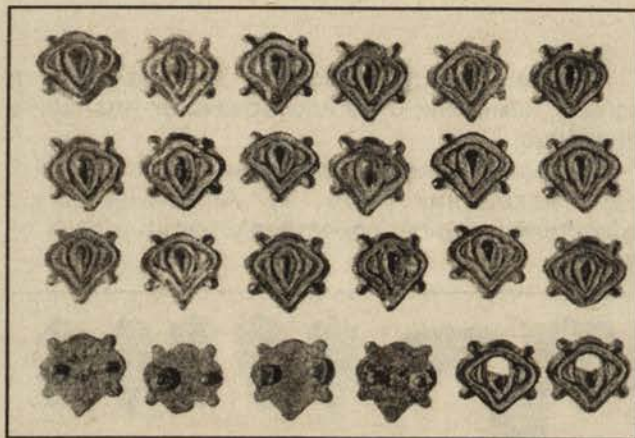
Накрайникът е езиковиден, със заоблен връх и раздвоена основа. Дълъг е 5 см, а широк 1,7 см. Украсата е много опростена – сърцевиден изрез в основата, псевдоперлен ред по бордюра и надлъжни насечки. Закрепван е с четири нита.

Аналогични апликации, въпреки опростената украса и сравнително лесна изработка, не са изключение, но се срещат рядко. Те се отнасят към тип V 2 (по класификацията на варненските апликации). Напълно еднакви апликации (тесни и широки) има във Варненския, Шуменския и Разградския музеи. Подобни, макар и рядко, се срещат и сред староунгарските ремъчни накити от

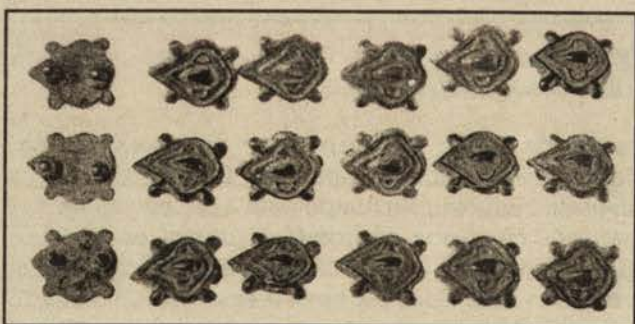
X в.⁵

Накрайникът от разглеждания комплект се доближава до тези от тип V (по класификацията на варненските накрайници) и със сигурност също е от X в. Напълно еднакъв има в сбирката на ЗПК „Алианц-България“, Варна⁶.

Вторият комплект се състои от 42 едностилни листовидни апликации (Обр. 2 а, б) с разлики единствено в пропорциите. 18 апликации са дълги (1, 8 на 1, 6 см), а 24 са широки (1, 6 на 1, 6 см). Две

Обр. 2а. Част от колан със листовидни широки апликации.

Обр. 2б. Част от колан с листовидни тесни апликации.

от широките апликациите имат прорез при основата. По форма са близки до четирилистник с четири пъпковидни издатъка. В средата имат изпъкнал капковиден медальон, оброчен с тясна релефна ивица и фланкиран с по една дъгичка. По края има тесен бордюру. Опакоето е равно. Повечето от апликациите са лети в един калъп, защото детайлите им напълно съвпадат. Имат еднаква патина и цвят на варовиковите отлагания. Закрепвани са към колана с по два нита и тънки медни пластинки.

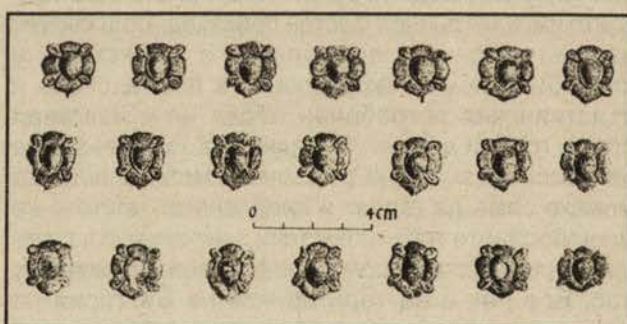
Засега напълно еднакви апликации се срещат

само по земите на Долния Дунав. Известни са от Ряховското кале, Русенско, крепостта при с. Ветрен, Силистренско, с. Пет могили, Шуменско, Диногечия и Пъкуюл луй Соаре. Има ги и в почти всички колекции на музеите от Североизточна България. Отнасят се към тип VII26 (по класификацията на варненските апликации). Датирани са в X в.⁷

В сравнение с предходните, тук в известна степен смущават размерите, но има и други коланни гарнитури с малки апликации. Типичен пример са сходните апликации от разрушен унгарски гроб от средата на X в. при Батмоноштор, Унгария⁸ (Обр. 3).

За мястото на представените накити върху колана можем да съдим по техните размери и пропорции. Сигурни са и сведенията от синхронните некрополи, предимно на унгарците (Обр. 4, 5). Широките апликации са украсявали хоризонталната част на колана, а тесните – висящия край, над накрайника. Освен това е сигурно, че апликациите на хоризонталната част са били поставяни с върха нагоре и не случайно прорезите за провесване са винаги при основата им. Апликациите са покривали ремъка в почти плътен ред.

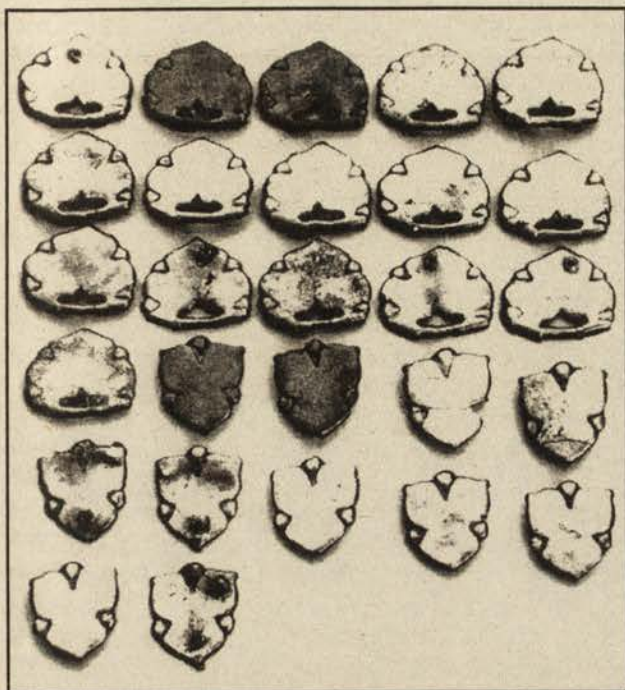
Представените тук части от колани потвърждават факта, че българските колани от X в. са комплектовани от еднакви или едностилни

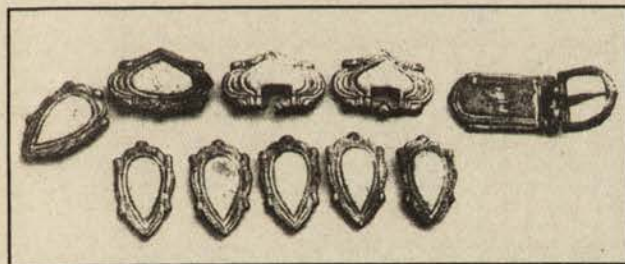
Обр. 3. Апликации от колан от унгарски гроб при Батмоноштор, Унгария.

накити. До такъв извод насочват и посочените по-горе луксозни колани от България, комплектовани с едностилни накити. Това сочат и данните от некрополите на синхронните на българската култури, тюркските и куманските каменни статуи и някои фрески от Средна Азия.

Видно е, че на представените колани липсват токите, а на втория и накрайникът. Според сведенията на намервачите, въпреки техните усилия, около находките не са намерени други коланни накити. Възможно това да не е случайно,

Обр. 4. Апликации от унгарски колан открит, при Тарчал.

Обр. 5. Апликации и тока от унгарски колан при Кенезльо.

а да се повтаря ситуацията с разкъсания колан от гроб 80 на некропола при с. Кюлевча, колана от Дебрене и разчленената тока от некропола при с. Караманите, Варненско. Само предполагам, че и тук става дума за ритуално обезвреждане на колана, като силен апотропей, което може да се окаже характерен за българите ритуал – още една причина у нас да се намират рядко цели коланни гарнитури⁹.

БЕЛЕЖКИ

¹ Миятев, Кр. Старобългарски златен накит от Мадара. – ИАИ, IV, 1926/1927, 14–16; Миков, В. Последни могилни находки. – В: Мадара I, 1934, 434–435.

² Рашев, Р. Българският колан през VIII–IX в. – ГНАМ, VIII, 1992, 244–246, обр. 1₂.

³ Йотов, В. Находка от ремъчни украси от ранносредновековното селище до село Дебрене, Добричко. – Добруджа, 10, 1993, 123–129, табл. 1. Благодаря на колегата Валери Йотов, които ми представи находките, открити преди разкопките.

⁴ Атанасов, Г. Средновековна коланна гарнитура от с. Средище, Силистренски окръг. – Добруджа, 2, 1985, 130–139.

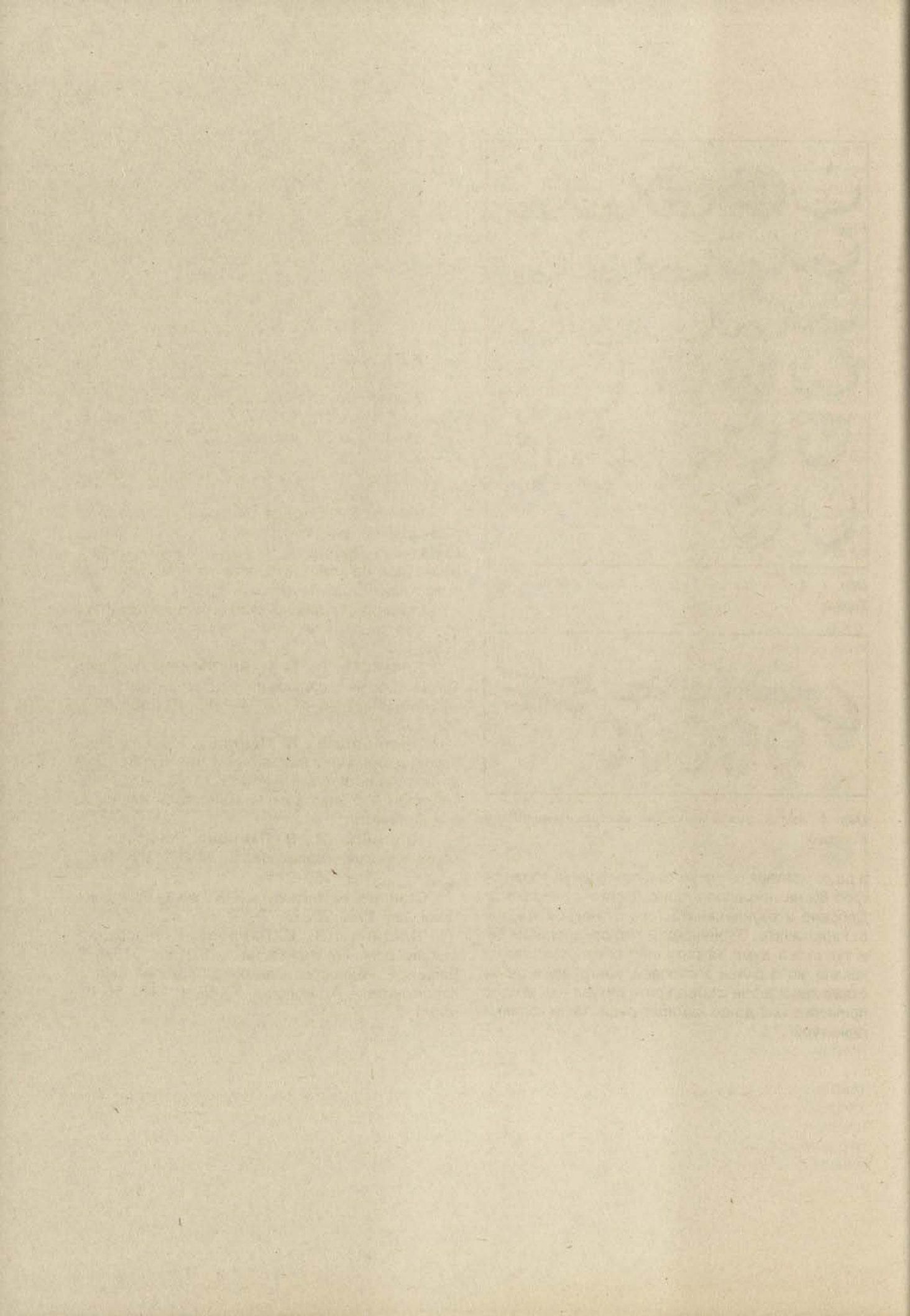
⁵ Плетнъов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския музей. – ИНМВ, 30–31 (45–46), 1994–1995, 46, табл. XII₂₁₉, бел. 212–213.

⁶ Плетнъов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. – ИНМВ, 28 (43), 1992, 159–160, табл. V₄₁. Благодаря на колегата Б. Иванов за съдействието.

⁷ Плетнъов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации ..., 54–55, табл. XIX₃₂₉. XX₃₄₁₋₃₄₆, бел. 250–273.

⁸ Станојев, Н. Некрополе X–XV века у Војводини. Нови Сад, 1989, 20, № 77–97.

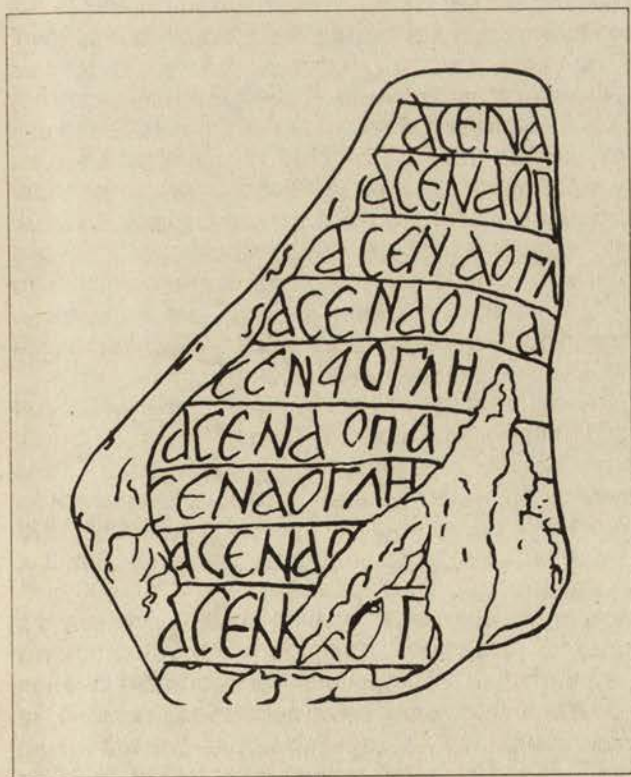
⁹ Плетнъов, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации ..., 101, бел. 578, 579; Рашев, Р. Ранносредновековна бронзова тока от Караманите. – Археология, XXXII, 4, 1990, 56–60, обр. 1, 2.

АСЕНЕВЦИ В ПЛИСКА

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ
(Шумен)

Преди повече от 30 години при разкопки на Западната порта в Плиска Ст. Михайлов откри малък надпис-графит, врязан върху парче от тухла¹. Обнародван от откривателя си с кратък коментар, той беше адресиран към специалистите-епиграфи, но за съжаление не привлече тяхното внимание. Днес той е в неизвестност, така че бях принуден да работя с него по преписа на Ст. Михайлов и публикуваната от него фотография (Обр. 1). Това, което днес може със сигурност да се каже, е, че върху шест от деветте реда запазен текст се чете името *асена* или само *-сена*, *-ена*, тъй като началото е

Обр. 1. Препис от надписа-графит от Западната порта в Абоба-Плиска (По автора).

повредено или изтрито². На ред V Ст. Михайлов прочете думата *огли*, която свързва с тюркското *oglu*, *oglu*, в значение на „син“. Думата има тюркоезичен произход, но тъй като има различно значение, може да се преведе другояче. В случаите, когато е след собствено име, както е в надписа от Плиска, тюркското *oulan* придобива значение на „принц“ или „потомък“ на владетелска фамилия³. Точната форма обаче е *ouli* и примерите сочат, че трябва да се преведе в смисъл на „цялото потомство“⁴. Така че съчетанието *асена огли* означава „потомството на Асена“. Особената форма на името изключва според мене то да е собственото име Асен, тъй като във всички старобългарски източници то се пише *Асѣнь*⁵, а в гръцките *Ἀσάν*, *Ἀσάνης*⁶. Изводът на Ст. Михайлов, че в надписа става дума за „родословието на Асеновци“, е най-общо приемлив. Преводът на текста от V ред трябва да е „потомството на (рода) Асена“. На следващия VI ред след името *асѣна* успях да разчета със сигурност още една дума: *опла*. Тя също е тюркска по произход и произлиза от *oba-ora*, в значение на „род“, „племе“, но също и „селище“ или „жилище“⁷. Потъмняването на звучната съгласна в тази дума е отбелязано в руски летописи (1103 г.) като куманско произношение: *Китанъ* *опла*, и се превежда „родът на Китан“⁸. В нашия случай обаче е трудно да се очаква, че съчетанието *асена опла* означава „родът на Асена“. На първо място, защото на горния ред от надписа стои аналогичен по значение израз. Второ, прави впечатление, че това съчетание е адекватно на автентичното название на прабългарските столици, които неизменно носят названието *Plisk oba* (у Лъв Дякон и Ана Комнина *Πλίσκοβα*, *Πλίσκουβα*)⁹. Съставката *-oba* (*-ora*) обозначава лагерният характер на града (в Чаталарския надпис *κάμπους*!). Така че е вероятно сходното по произход и звучене съчетание да отразява селищно название, изглежда, на самата Плиска у късно тюркоезично население¹⁰.

За съжаление датировката на надписа е

затруднена от неизразителната палеография на буквите¹¹. Тя, доколкото може да се установи, е в съгласие с данните от стратиграфската позиция на находката: най-горния културен слой. Съобразно нея именно можем да датираме надписа най-общо в XI-XII в. Неясноти има и около писмото и въпросът остава открит до цялостното разчитане на надписа. Езикът в него е обаче тюркски и ако съдим от фонетичния запис -ора вместо -ова, можем да допускате, че той стои близо до куманското произношение. Към подобен извод донякъде води името *асена* - *асънъ*. Известно е обаче, че за произхода на едноименната българска царска династия в науката отдавна се води спор¹². Независимо от това може да се заключи, че както *Асънъ*, така и *Асена* са тюркоезични по произход именни форми¹³, свързани с историята на българите или още по-точно с посочените в Българския апокрифен летопис „кумани-българи“¹⁴. Многократно споменаваното в надписа име изглежда има легендарно-исторически характер. Близостта му с името на древнотюркския родоначалник със западнохунски произход A-šina и неговия потомък Асян-ше(=шад, принц) е очевидна. Това славно за всички тюрки династично име със значение „благородният вълк“ е свързано непосредствено с легендарната им генеалогия¹⁵. Засвидетелстваната в „Именника“ владетелска летопис свързва началото си със западните хуни на Атила и Ернах, от които произлиза и Ашина, така че е повече от вероятно под Асена в надписа от Плиска да се крие не само общотюркско, но и легендарно българско (българо-куманско) родово-династично название¹⁶. Разчетените в надписа словосъчетания дават основание да го определим най-общо като запис на българска (българо-куманска) легенда относно произхода на царската власт. Той разкрива пред нас една късна фаза от представата за *Пліскъ оуа* (*Асена опа*, *асена опа*), като традиционен династичен център на българите (вж. тук бел. 35).

Независимо от отсъствието на ясна датировка на надписа, имаме сериозни основания да свързваме неговия легендарен текст с реалната история на първите Асеневци. Връзката е във важната роля на старата столица при възстановяването на българската държава през 1185-1186 г.

Известните писмени извори за въстанието начело с братята Теодор и Йоан, известни по-късно с царствените си имена¹⁷ Петър и Асен, не споменават никъде името на Плиска и по тази причина нейната роля в осъществяване на приемствеността между Първото и Второто българско царство е останала скрита¹⁸.

Свидетелствата на разгледания тук надпис, както и реинтерпретацията на един сигилографски паметник, също от Плиска, налагат нов поглед към известните писмени свидетелства за началото на въстанието.

Ето, впрочем, какво казва Никита Хониат: „Понеже въстанието имало отначало успех за тях (Асеневци - П. Г.), то те (българите - П. Г.) още повече се убедили, че Бог благоприятства свободата им... и се пръснали по намиращите се надалече от Хемус паланки и селища(общини) (*κωμπούλεις καὶ συκτῆσεις*)¹⁹. След овладяването на въпросните селища „единият от братята – Петър, поставил на главата си златна корона (*στέφανίσκω χρυσέῳ διαεῖται τῇν κεφαλῇν*) и обул на краката си червени сандали“²⁰. Едва тогава те се отправили към Преслав, но обсадата му се оказала несполучлива и въстаническата войска продължила, вероятно по Върбишкия проход, на юг от Стара планина. От този разказ се разбира, че „паланките и селищата“, към които се устремила най-напред въстаническа армия, са се намирали далече от Стара планина, приблизително между нейните най-източни проходи и Преслав.

По-важният въпрос за нас е къде се е състояла церемонията по прокламацията на Петър за български цар. Някои изследователи приемат, че тя е извършена в сетнешната столица Търново. Това обаче е малко вероятно, тъй като градът се налага като център на възстановената държава по-късно и Хониат го споменава за пръв път едва във връзка със събития от 1196 г.²¹ Получаването на регалии и царско име за Теодор е могло да бъде извършено единствено в старата столица *Пліскъ оуа*. Нейният избор е бил оправдан не от гледна точка на военно-политическата ѝ значимост, нито от състоянието на нейните дворцови и църковни строежи. От значение в случая е била славата ѝ на общобългарски държавен и династичен център.

За състоялата се през ранните пролетни месеци на 1186 г.²² коронация на Теодор-Петър в Плиска разполагаме с автентично свидетелство. Става дума за бронзовата матрица за восьмични печати на български цар с име Петър, намерена през 1926 г. на запад от комплекса „Малък дворец“ (Обр. 2 а, б) заедно със златна монета от X или XI в.²³ Матрицата притежава редица особености, които я правят загадъчен паметник на българската сигилография, и специалистите се отнасят към нея с резерви. Днес може да се приеме за доказано, че иконографията на царския образ следва точно изображението на цар Петър I (927-969) от моливдовулите, върху които той е с бюстово изображение и с надпис в кръг или от двете му

Обр. 2. Бронзовата матрица за осъчни печати от Плиска:

а) изглед от матрицата;

б) изглед от нейния отпечатък.

страни²⁴. Точното копиране на моливдовул обяснява необичайната за матрица релефност на образа и буквите, както и другите несъобразности, на които обърнаха внимание Н. Мушмов и Т. Герасимов. Взети сами за себе си, иконографските особености позволяват образът да се свърже наистина с личността на цар Петър I. Особеностите на находката и прецизният прочит на легендата обаче решително отхвърлят тази общоприета днес възможност. Пълният и детайлен анализ показва, че става дума за регалия на Теодор, коронован под името Петър (1186-1196). Ето и конкретните основания:

1. Лигатурите между буквите П, Т и Р в името на владетеля и Б, Л и Ъ от другата страна на неговия образ не са познати при сигилографски паметници от IX-X в., но са типични за XII-XIV в.;

2. Палеографските особености на буквите: с триъгълно очертание и незатворени отдолу петлици, са характерни за владетелски печати от Второто българско царство;

3. Старобългарският език в легендата е обичаен за сфрагистичните паметници от Второто българско царство и не е познат при владетелски печати от IX-X в.;

4. Големият модул (диам. 43 мм) е показателен за моливдовулите или златопечатниците на Асеновци (срв. моливдовула на Константин Асен (1257-1277) със същия диаметър), но не се използва при печати на владетели от Първото българско царство;

5. Матрици за осъчни или метални отпечатьци у нас са известни единствено от Второто българско царство (на Мичо-Асен (1256-1263) и Иван Шишман (1371-1393)). В съседна Византия, както посочи още Н. Мушмов, те са характерни за периода след XI в.

Най-категорични основания обаче предлага надписът. Отдясно наистина е изписано огледално: *Петр чрѣ*, но с известно усилие, в позитив, може да се разчете и името *Теодорѣ*. В подкрепа на това говори прекомерното издължаване на буквата Т (вместо *Д*), самостоятелно окръгленото "о" над нея и особено затварянето допълнително с гравирани хоризонтална черта под "ѣ", която може да се възприеме за "д" с малка хаста отгоре²⁵. Отляво, върху матрицата може наистина да се прочете "Блѣг (аром) ѣ", но върху позитивния отпечатък се вижда много по-ясно "Благ(очестив) ѣ". Титулът на владетеля върху оставяните от матрицата осъчни отпечатьци е точен превод на легендата от моливдовулите на цар Петър I: *Πέτρος βασιλ(εύς) εὐσ(εβής)*. Следователно сигилографският паметник от Плиска е с амбивалентна легенда. Върху самата матрица може да се разчете в позитив: „Петър-Теодор, цар на българите“, а върху отпечатьците тя е оставяла четливо само: „Петър, благочестив цар“.

В резултат на тези наблюдения може със сигурност да се каже, че матрицата принадлежи на:

1. Български владетел Петър, с друго, неофициално име Теодор, което е „вплетено“ в

официалното, така че да се разпознае само върху матрицата, но не и при позитивния отпечатък;

2. Владетел, който се стреми да се изтъкне като приемник на цар Петър I, чийто образ и титла съзнателно копира;

3. Владетел, чийто официално признат титул е „благочестив цар“, но който се домогва скрито към определението „цар на българите“²⁶.

На всички тези условия отговаря единствено възстановителят на българската държава през 1185-1186 г. Теодор-Петър. С местонамирането си в центъра на Плиска бронзовата матрица доказва, че коронацията на българския цар Петър III (след Петър II Делян!) е била извършена в старата столица. Този факт дава известни основания да приемаме, че до превземането на Преслав, Плиска временно възстановява функциите си на държавно средище. По такъв начин Асеновци са прокарали идеята за приемствеността с държавата на прабългарите.

Като официален паметник матрицата илюстрира доста точно оня епизод от българо-византийските отношения, който последвал мнимо успешния първи поход на Исаак II Ангел. През лятото на 1186 г., както сочи в своята реч Георги Торник, „единият от братята - Петър“ бил заставен от императора да се разкае „за злото“ и да се обърне към него „с молба“²⁷. В резултат на това на Теодор-Петър било признато от византийска страна „наместничество над Мизия“ (τὴν τῆς Μυσίας μόνην περιβαλοῦνται τοπάρχῃσιν)²⁸. Легендата на матрицата от Плиска удостоверява, че при това споразумение Теодор-Петър е получил правото на царското звание на своя далечен предшественик от X в., а именно: „Петър, благочестив цар“, но не и „цар на българите“²⁹. По думите на византийския оратор Исаак II смекчил закоравялото сърце на Петър, „превърща го от предишната суровост в покорство и податливост и го прави по-меко за възприемане на твоите (на Исаак II - П. Г.) послания, **отколкото въсьчен отпечатък за отпечатване на образи**“³⁰. В случая, изглежда, не става дума само за сравнение. Наличието на аналогична регалия на Теодор-Петър, в която е отразено едновременно византийското и българското схващане за титлата на българския цар, подсказва, че Георги Торник в случая прави намек за дискусията между двете страни по този именно въпрос. Думите κτῖνον ἐκ μαγεῖν πρὸς ἐγγλυμμάτων ἐκτυλώσεις може да се преведе с оглед на спецификата на въпросния тип печати: „въсьчен образ(отпечатък) от изображения (гравирания) първообраз“. Въпросът: за чий въсьчен печат става дума: за този, с който са били подпечатвани посланията на Исаак II, или пък на

провъзгласилия се за български цар Петър, е до голяма степен излишен. Във витиеватото формулираната мисъл на Георги Торник лесно може да се различи опозицията: метален „гравирания първообраз“, т. е. Исаак II – „въсьчен отпечатък“, сиреч Теодор - Петър).

В резултат на получените нови данни може да се направят редица важни изводи относно произхода на Асеновци и тяхното дело по възстановяването на българската държавност. Тук ще посоча само част от тях.

1. Ръководителите на въстанието произхождат от средите на потомствена, макар и силно обедняла българска аристокрация от района на източностаропланинските проходи, която пази своите родови традиции³¹. Първите им военни действия са насочени към освобождаване на старите столици в североизточна България: Плиска и Преслав, включително и Аспаруховата столица при античния Марцианопол³². С това братята Теодор и Йоан заявяват решително стремежа си към възстановяване на българската държава;

2. В името на приемствеността с българската държавна традиция по-големият от тях е провъзгласен за цар в Плиска и приема за тронно името на цар Петър I и едва по-късно премества своята резиденция в столица Преслав;

3. Израз на съзнателно търсена връзка с държавната традиция от Първото царство е извеждането на родословието на братята от легендарното название A-šina - Асян. Заедно с това, Теодор-Петър и Йоан-Асен възприемат като допълнителни имена легендарни епоними или епитети за владетел, съответно от славянската и хуно-тюркската и прабългарска държавност. В резултат на това Теодор-Петър II се превръща в Σθαβοπέτρος³³ (от Славъ в Българопр.лет.), а Йоан I Асен получава легендарното име Българинъ (от bilgä в древнотюркската титулатура)³⁴. Автентични доказателства за съществуването на подобни легендарно-исторически данни през XI-XII в. дават Българската апокрифна летопис, Именникът на българските князе, а сега и надписът-графит от Плиска. И трите паметника водят началото си от прабългарската летописна традиция, но са стигнали до нас в славяноезичен вариант, които изглежда са създадени във връзка с възстановяването на държавата в края на XII в. С ценните си указания за Асена-огли (=потомството на Ашина) и Асена-опи (=градът на Ашина)³⁵, надписът от Плиска се явява важно свидетелство за легендарната генеалогия на братята Асеновци, както и за старата столица от VIII-IX в. Πλίσκοβα(=Плиска ова).

БЕЛЕЖКИ

¹ **Михайлов Ст.** Разкопки на Западната порта в Плиска. - ИАИ, XXXIV, 1974, 232-233, обр. 29-30.

² Бележките по надписа имат предварителен характер и ще бъдат развити след снемане на препис от оригинала. Поради важността на данните в него е наложителна намесата на специалисти-тюрколози.

³ **Севортян Э.В.** Этимологический словарь тюркских языках, I. М., 1974, с. 411 и сл.

⁴ **Бернштам А. Н.** Социально-экономический строй орхонских тюрок VI-VIII вв. М.Л., 1946, с. 90 и сл.

⁵ За ортографски разновидности вж **Дуйчев Ив.** Осеновица-Асеновица. - В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 347-353.

⁶ **Дуйчев Ив.** Върху някои български имена и думи у византийските автори. - Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, 340-341; Приноси към историята на Иван Асен II. - СпБАН, LXVI, 3, 1943, с. 171, бел. 102; **Попов Ат.** Лични имена от археологически находки и проучвания в средновековно Търново. - Векове, 1983, 4, 55-56.

⁷ **Севортян Э.В.** Цит. съч., 399-401.

⁸ **Стоянов В.** Кумано-печенежки антропоними през XV в. С., 2000, с. 216.

⁹ **Георгиев П.** IC THC ΠΑΣΚΑΣ ΤΩΝ ΚΑΝΠΟΝ. Градът Плисков (Произход и значение на името). - В: Трудове на катедрите по История и Богословие в ШУ „Епископ Константин Преславски“, 3. Шумен, 1999, 12-31; Плискова-Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие. - В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали, 7. В.Търново, 2000, 43-60.

¹⁰ Вж. по-долу бел. 35.

¹¹ Срв. **Popkonstantinov K., O.Kronsteiner.** Altbulgarische Inschriften, 2 (Die Slavische Sprachen, 52), 1997, passim.

¹² За него вж. **Божилов Ив.** Фамилията на Асеновци. С., 1985, 18-19 и цит. в бел. 56-58 мнения.

¹³ **Младенов Ст.** Потекло и състав на среднобългарското Българоуи, прякор на цар Асен I. - СпБАН, XLV, 22, 1933, 49-66; **Боев Е.** За българо-тюркските връзки. - ИИБЕ, XVI, 1968, 181-182; **Тафрадзийска Цв.** Към въпроса за етногенезиса на прабългарите. - В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, с. 46; **Божилов Ив.** Цит. съч., с. 27 и сл.

¹⁴ **Иванов Й.** Българската апокрифна летопис. -

В: Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 281.

¹⁵ **Гумилев Л.Н.** Древние турки. М., 1993, 22-23.

¹⁶ **Дуйчев Ив.** Именникът на първобългарските ханове и българската държавна традиция. - Векове, 1973, 1, с. 10 и сл.; **Москов М.** Именник на българските ханове. Ново тълкуване. С., 1988, с. 160 и сл.

¹⁷ **Дуйчев Ив.** Въстанието на Асеновци и култът към св. Димитрия Солунски. - В: Сборник на БАН, XLI, 21. С., 1949, с. 45, бел. 1.

¹⁸ **Златарски В.** Цит. съч., с. 441 и сл.; **Ив. Дуйчев.** Идеята за приемствеността в средновековна България. - В: Проучвания върху средновековната българска история и култура. С., 1981, с. 68-81; **Dujcev Iv.** Notes sur l'histoire bulgare du Moyen age (A propos de la continuité dans l'histoire de la Bulgarie médiévale. - BBg., VIII, 1986, 170-174; **Андреев Й.** Приемственост и държавна традиция през XIII-XIV в.. - В: България 1300. Институции и държавна традиция, 2. С., 1982, с. 295 и сл.; **Божилов Ив.** Renovatio Imperii Bulgarorum et Graecorum. - В: Седем етюда по средновековна история. С., 1995, с. 157 и сл.

¹⁹ **Nicethas Choniates.** Historia. - ГИБИ, XI, с. 27; Христоматия по история на България, 2. С., 1978, с. 10.

²⁰ ГИБИ, XI, с. 27; **Дуйчев Ив.** Указанията за въстанието на Асеновци в речта на Георги Торник. - В: Сб.БАН, XLI, 21, 1949, с. 52, бел. 1.

²¹ **Божилов Ив.** Цит. съч., с. 197.

²² **Дуйчев Ив.** Въстанието в 1185 г. и неговата хронология. - ИИИ, 6, 1956, с. 356; **Божилов Ив.** Фамилията..., с. 29, бел. 27 и пос. мнения.

²³ **Мушмов Н.** Новооткрити средновековни печати от България. - ИБАИ, V, 1928/9, 230-239. Матрицата се съхранява в Исторически музей - Шумен под инв. № 1207.

²⁴ **Йорданов Ив.** Печатите на преславските владетели 893-971. С., 1993, с. 34, табл. IX, № 34 и 35; Вж. още: Addenda et Corrigenda. - В: Преслав, 5. С., 1993, 205-207. Особен интерес като прототип на изображението от плисковската матрица са моливдовулите на Петър с деспотски титул, тип „Завет“. Срв. **Василев Р.** Нов тип печат на цар Петър. - В: Християнската традиция и царската институция в България. Пловдив, 1996, 105-108, където виждаме най-голямо сходство.

²⁵ Аналогичен напис на буквата виждаме върху лицевата страна на златопечатника на Иван-Асен II. Срв. **Харитонов Хр.** Ортографско-езикови особености и някои нумизматични паралели на надписа от хрисовула на цар Иван Асен II. - В:

Нумизматика. Нови изследвания. Доклади на Национална конференция във Велико Търново. В. Търново, 1994, 70-72, обр. 2.

²⁶ За аспирациите на Петър към този титул изрично свидетелства Теодор Скутариот. Срв. **Theodorus Scutariota**. Compendium chronica.- ГИБИ, VIII, с. 244; **Божилев Ив.** Фамилията..., с. 23, бел. 19.

²⁷ **Дуйчев Ив.** Указанията..., с. 64.

²⁸ Пак там, с. 57, бел. 2.

²⁹ До това братята Асеновци се домогвали след привличане на куманска помощ отвъд Дунав. Според Никита Хониат тогава те вече се стремели да съчетаят „в едно владичество над мизи и българи“ (τὴν τῷ Μυσῶν καὶ τῶν Βουλγάρων δυναστείαν). Срв. **Дуйчев Ив.** Цит. съч., с. 57, бел. 2. Вж. още пълния коментар на **Златарски В.** История, II, 456-457.

³⁰ Пак там, бел. 4. Срв. още превода у: **Литаврин Г. Г.** Византия и България през XI-XII в. С., 337-338.

³¹ В тази връзка е важно да се посочи, че

употребеният в словото на Георги Торник за по-големия от братята израз ἀποστάτον ὁμογυίοιν има значение не само на „родствен“ или „единороден“, но и на „покровителстващ кръвното родство“ (ὁμόγυιος). Вж. още: τὸν σύναμον καὶ ἰμόγυιον. Срв. **Дуйчев Ив.** Цит. съч., с. 64-65 и 70.

³² Срв. **Георгиев П.** Столицата на Аспарухова България - писмени извори и ономастични данни.- Ист. преглед, 2001, (под печат); За Марцианопол през ранното средновековие.- Сборник в чест на 65-годишнината на проф. М. Тачева. С., 2001 (под печат).

³³ Срв. **Дуйчев Ив.** Въстанието на Асеновци и култът..., с. 48 и сл.

³⁴ За последното вж. **Гумилев. Л. Н.** Цит. съч., с. 321 и сл., табл. С. 463, 470. Срв. **Младенов Ст.** Цит. съч., с. 55 и сл.; Древнетюркский словарь. Л., 1969, с. 99.

³⁵ Asan, asana означава „трон, седалище“, така че не е изключено съчетанието *асена опа* да носи още и значение на „престолният град“. Срв. Древнетюркский словарь, с. 59.

ПРЕДМЕТИ ОТ КОСТ И РОГ ОТ ЦАРЕВЕЦ

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА
(Велико Търново)

Научните изследвания върху проблемите на обработката на кост и рог през периода XII-XIV век в България са сравнително малко. В повечето случаи проучвателите на средновековните археологически обекти включват откритите костени предмети в тематични каталози. Това се отнася и за откритите материали в столичния град (Николова, 1974). Вниманието се обръща единствено на находки с висока художествена стойност, които за посочения период са рядкост (Славчев, 1990, 56-60; Тотев, 1993, 272-286; Робов, 1987, 85-91). Единственият опит за по-пълно и цялостно изследване върху обработката на кост в средновековния Търновград принадлежи на Й. Алексиев (Алексиев, 1993, 119-130). За съжаление обаче авторът не е имал възможност да работи с целия придобит при археологическите проучвания на Царевец материал, поради което изследването остава непълно.

Не можем да отменим и още една статия върху посочения проблем-тази на Т. Овчаров, озаглавена „Находки от кост и рог от времето на Търновската книжовна школа“ (Овчаров, 1994, 581-585). Тук основно са използвани вече публикувани материали от Царевец. Единствено нови са два предмета, произхождащи от разкопки на автора при Болярския комплекс до Малката порта. Към статията не е приложен каталог, липсва датировка на предметите и илюстративният материал не е възможен за ползване.

Чрез настоящата статия имаме за цел да вкараме в научно обръщение още над 100 броя предмети от кост и рог, открити на Царевец през 70-те и 80-те години в различни сектори. Те произхождат от проучвания, проведени под ръководството на Ат. Писарев.¹ По-този начин в нашето изследване са взети предвид материалите, произхождащи от Царския и Патриаршеския комплекси, от така нар. Дворцов площад, тези открити при проучването на северозападната, западната и южната крепостни стени, при третата

порта на Главния вход, на северозападния склон на Царевец, терасите източно и южно от Патриаршията, Болярското жилище до Малката порта, терасата южно от Лобната скала. Така ние общо разполагаме с над 250 броя предмети. Това количество позволява изготвянето на научна класификация на костените находки от Царевец. Ще бъде направен опит за по-точно датиране, както и определяне на предназначението на някои от предметите.

Работилница за обработка на кост, датирана VI-VII век, е локализирана източно от третата порта на главния вход на Царевец и източно от базиликата (Писарев, 1991, 9-10, обр. 7). Според проучвателя тя е заемала едно от помещенията на жилищна сграда, построена успоредно на крепостната стена. Върху подовото ниво са открити 30 броя части от еленови рога. Според нас в случая става дума по-скоро за склад за съхраняване на суровината, а не за самата работилница, в която е била обработвана последната. При проучванията няма данни за огнище, бракувана продукция, остатъчен материал, заготовки или инструментариум. Мисля, че в случая е възможно рогата да са били използвани и за други цели. Ако вземем предвид сведението на Паладий (VI век), който в труда си „За земеделието“ описва, че змиите били пъдени чрез дима на запалени рога и кози копита (Pall., I, 35, 20), можем да предположим, че със същата цел са били събирани рога и в посочената сграда. Разбира се, това е само една възможност, която, за да бъде доказана или отхвърлена, се нуждае от сериозна аргументация. А такава може да бъде единствено прецизното изследване на намерените материали с цел откриването или липсата на следи от обработка с инструменти, различни от брадва и нож.

За работилница за обработка на рог имаме данни от северозападния склон на хълма - обект XIIIc (Писарев, 1992, 165-166). Разкопвачът отбелязва, че в едно от помещенията са намерени огнище, еленови рога и апликация от кост. Смята,

че работилницата функционира през XIV век и е действаща до падането на Търново под турска власт. Действително от проучваната сграда произхождат няколко части от еленови рога, върху които личат следи от допълнителна обработка-рязане, изглаждане, отвори (**Обр. 104, 105**) и можем да допуснем, че около/в проучваната сграда са били изработвани предмети от рог.

За работилници при манастира до Лобната скала, край северозападната крепостна стена и в кварталите около Патриаршията споменава и Й. Алексиев (Алексиев, 1993, 122). Авторът обаче не дава повече данни за откритите в тях материали и ние сме склонни да подложим на съмнение тази информация. Във всички проучени сектори на хълма Царевец са открити изделия от кост и рог, както и остеологичен материал, но това не означава, че там са функционирали работилници. В повечето случаи костите са остатък от подготовката на животното за храна. Освен това би трябвало да се направи разделение на откритите готови предмети по хронология, т.е. да се прецизира тяхната датировка. За резултатите от проучванията на Царевец това до настоящия момент не е направено. Трябва да се има предвид и фактът, че през късната античност и ранновизантийската епохи, а вероятно така е било и през средновековието, кост и рог обработват пътуващи занаятчии или хора, които се занимават с тази дейност през зимния сезон, или майсторите, обработващи дърво (Biro, 1994, 9). Според нас мнението, че „косторезбата е характерна за монасите от градските манастири на Царевец“ (Алексиев, 1988, 15), се нуждае от още доказателства.

Тук на технологията на изработка няма да се спираме, защото това е една твърде обширна тема. Данните от публикуваните и известните ни находки са твърде малко, но все пак дават възможност за някои интересни наблюдения. Например едно от тях е за оцветяването на някои предмети – прешлени например (вж. в настоящия сборник статията на М. Станчева). Оцветяване се забелязва и по други предмети. Според нас това е още едно доказателство, че с обработката на кост се занимават майсторите дърворезбари и може би едновременно с оцветяването на дървените изделия оцветяват и тези от рог. В случая заедно с хурките и вретената, изработени от дърво, са били украсени и прешлените, използвани заедно с тях.

Откритите предмети от кост и рог на Царевец могат да бъдат класифицирани в няколко основни групи.

Предмети за лична употреба

В тази група включваме тези изделия, които са били предназначени за поддържане на личната хигиена, тоалета и други аксесоари.

Гребени

Известни са ни три фрагмента от средната пластина на трипластинни двустранни гребени, които принадлежат към времето IV-VI век (**Табл. I-1**) и една част от крайна прикрепваща пластина. Всички те произхождат от различни сектори, където обаче със сигурност има данни за съществуването на културен пласт от това време.

Откритите средновековни гребени са едно- или двупластинни, едно- или двустранни. За един екземпляр се предполага, че е внос от Византия (Славчев, 1990, 56-60). Останалите са местно производство.

Върху един от откритите гребени е запазена украса от стилизирана конска глава и трилистни розети (Алексиев, 1993, 130, кат. №54). За съжаление на този екземпляр не е публикувана снимка или рисунка. Независимо от това смятаме, че гребенът принадлежи към известния тип триделни гребени, чиито дръжки са оформени като животински протомета. Тяхното датиране е съвсем сигурно – между 350 и 500 година (S. Petkovic, 2000, 215-228). Откриват се най-често по Дунавския и Рейнския лимес, но също и в провинциите Галия и Британия. Такива гребени, но едноделни, са известни и от по-ранния период и паралели за тях намираме в публикувани от некрополи находки от Русия – от III в. пр. Хр. до III в. сл. Хр. По наше мнение гребенът от Царевец принадлежи към късноантичните екземпляри. Трябва да се има предвид и сигурно доказаното твърдение, че те са носени основно от войнишкото население, живеещо по границите на късната Империя. Такива гребени от днешните български земи са ни известни от Перник, Нове и Ятрус (В. Любенова, 1981, 163; Gomolka-Fisch, 1982, Taf. 16).

По-голяма част от останалите гребени от Царевец са двустранни, с различни по гъстота зъбци от двете страни (**Табл. I-8**; Алексиев, 1993, кат. №55; Нешева, 2001, 43-44). Прави впечатление, че във всички случаи страниците на пластината са равно отрязани. Много рядко върху централната част е нанесена украса от врязани линии, обикновено оформяща правоъгълна рамка или са успоредни на основите. В сравнение с римските гребени ширината на средновековните е по-голяма, като в случая не зъбците са по-дълги, а е по-широка централната площ, използвана за хващане при употреба.

Игли за коса

Откритите екземпляри не са многобройни (3 бр.

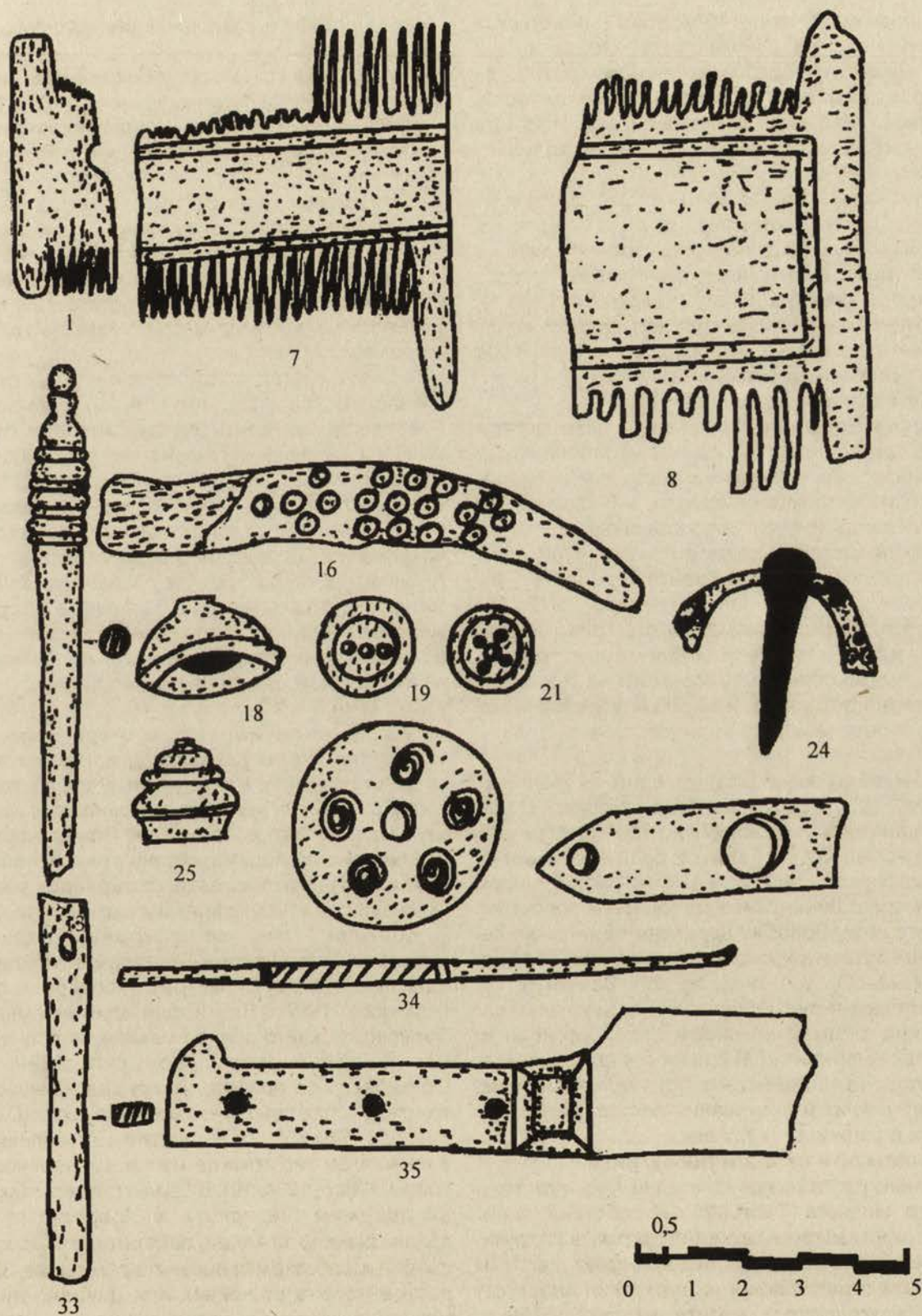

Табл. I. Предмети от кост и рог от Царевец.

непубликувани; Овчаров, 1984, 584). Няма открита цяла запазена игла. Всички фрагменти са тилни и централни части (**Обр. 13**). Сеченията им са кръгли или елипсовидни. Обикновено тилните части, оформящи главичката, са профилирани. Понякога върху централната част е нанесена украса от врязани линии.

Игли за коса от кост от времето след средата на V век не са ни известни от достъпната ни литература, на базата на което екземплярите от Царевец можем да отнесем към времето IV до средата на V век (Petcovic, 1995, Tabl. XIV). Посочената датировка не противоречи на датирането на културните пластове, в които са открити описваните предмети.

Дръжки на бръснари

Смятаме, че два от фрагментите от рогови дръжки принадлежат на един специфичен тип мъжки тоалетни принадлежности-бръснари (**Табл. I-16**). От средновековни обекти в България са запазени железните части на бръснари, които на практика представляват вид ножове. При един екземпляр от средновековното селище над тракийския град Севтополис (Чангова, 1972, 85) дръжката е плоска, широка, като в тилната част изтънява и извива нагоре. Тази форма на металната част съответно определя и формата на костената (или дървената) дръжка. Най-общо формата може да бъде определена като вълнообразна.

Четки

От Царевец ни е познат един екземпляр (Николова, 1974, обр. 75, а). Представлява част от правоъгълна пластина, върху която са запазени два реда отвори. От днешните български земи фрагмент от четка ни е познат от късноантичното градище при с. Дичин, като са запазени и част от металните игли. Подобни предмети в Британия се датират в широките хронологични граници от XI до XVIII век (MacGregor, 1985, fig. 99). Всички те се определят като четки. Обикновено дръжките им са с различна форма, но винаги цялата основа и дръжките са монолитни. В нашия случай дръжката не е запазена. Съдейки от останалия движим материал, открит в проучвания сектор, датираме предмета в периода XII-XIV век.

Фрагменти от тоалетни кутийки

Запазени са само незначителни части от тях, най-често капачета (**Табл. I-25**). Изработени са на струг. Не са ни известни такъв тип предмети от други средновековни обекти. Последният факт, както и несигурната стратиграфия на културния пласт, от който произхождат предметите и многобройните аналогии от късноантични обекти, позволява датирането в периода IV-VI век.

Предмети, свързани с облеклото Копчета

Тук веднага искаме да отбележим, че кръглите костени предмети с малки размери и един отвор в средата не могат да бъдат определяни като копчета, както често срещаме в публикациите. Те всъщност са апликации.

От Царевец могат да бъдат разграничени два типа копчета, изработени от кост:

-състоящи се от две полусферични части, долепени с основите си една към друга (**Табл. I-18**). По форма и големина те съответстват на широко разпространените през средновековната епоха метални копчета.

-плоски, кръгли, с три, четири или пет отвора в централната си част (**Табл. I-19, 24**). Този тип не ни е известен от други средновековни обекти. Единствен аналогичен екземпляр, който ни е познат, е датиран в IV век (Найденкова, 1985, 106) и произхожда от вилата при Кралев дол, Пернишко. Подобни копчета от кост са открити и в некропола на църквата „Св. св. Архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси и се датират не по-рано от XVII век.² Датировката на копчетата от Царевец е затруднена, защото в секторите, от които произхождат културни пластове са регистрирани както от ранновизантийската епоха, така и от турския период.

Токи

Макар че на Царевец е открит само един екземпляр, той е доказателство че и този тип предмети са били, макар и рядко, изработвани от кост. Всъщност от кост е изработена само кръглата халка, а езичето е бронзово. Повърхността на предмета е прецизно обработена и полирана (**Табл. I-24**). По лицевата повърхност токата е украсена с три тройки врязани окръжности.

Костени токи се откриват рядко на средновековни обекти в България. Известен ни е един екземпляр от Силистра с лирообразна форма (Атанасов, 1987, 106) и още един екземпляр от Търново, за който обаче смятаме че принадлежи към по-ранно време (Долмова, 1999, 141). Обикновено се приема, че предназначението на токите от кост е свързано с конската сбруя (Diasconi, Baraschi, 1973, 355). През римската и късноримската епохи такъв тип токи се използват най-често от войници (Biro, 1994, 19). В случая обаче сме склонни да приемем, че токата от Царевец е била предназначена за колан, доказателство за което е фината изработка и прецизната декорация. За това дали е носена от войник или цивилно лице не можем да изкажем предположение.

Предмети, свързани с домашните и други занаяти

Предмети, използвани при тъкане, шиене и плетене

Не ни е известен проучван сектор, в който този тип предмети да надхвърля броя на необходимите за домашно производство. Всички са открити в стопански и жилищни сгради.

-прешлени за вретено - наред с глинени, каменните, мраморните и оловните на Царевец са открити в голямо количество и прешлени от кост (7 бр. непубликувани; Николова, 1974, 320; Ангелов, 1980, 197). В сравнение с глинени те са значително по-малобройни. Изработени са от еленов рог или ябълчена кост на животни. Формата им е полусферична, цилиндрична или на пресечен конус. Някои от екземплярите са изработени на струг, други ръчно обработвани и шлифовани. Украсата обикновено е от врязани линии, разположени радиално или врязани единични, двойни или тройни центрирани окръжности. Понякога е нанесена и вдлъбната украса от ямички. Диаметърът на основата варира от 1,5 до 4,7 см. Трудно е прешлените да бъдат сигурно датирани, ако не са открити в затворен архитектурен комплекс.

-игла за шев - известен ни е само един екземпляр от Царевец, чиято предна част е отчупена (Табл. I-33). Тилната част е равно отрязана, отворът, както и сечението са елипсовидни.

През средновековната епоха явно костените игли за шев не се използват така масово, както в предходните епохи. От другите средновековни обекти иглите за шев са също единични екземпляри (Тотев, 1963, 87).

-игла за плетене - известен ни е само един екземпляр (Табл. I-34). Средната част е украсена с врязани линии, като според нас тяхното предназначение е и практическо – да не се изплъзва инструментът от ръката.

Костени игли за плетене, с различни форми и размери, се използват широко през периода IV-VI век. Техният вид обаче се различава съществено от този на иглата от Царевец. От Червен произхожда игла за плетене, изработена от желязо (Нешева, 1985, обр. 62). Логично е да предположим, че този вид предмети през средновековието е бил изработван основно от дърво, поради което образци не са достигнали до нас.

-костени предмети, използвани при хоризонталния тъкачен стан. Това е една голяма група предмети, които се откриват твърде често на обекти от периода IV-VI век, най-често на тези от втората половина на V-VI век. Изработени са от рог, имат формата на пресечен конус и надлъжно пробит отвор. В по-широкия им край е изрязан правоъгълен прорез (Табл. II-53; Алексиев, 1993, 14-

17, 50-52). Обикновено в литературата се определят като дръжки на ножове или предмети с неясно предназначение. Понякога заедно с тях се открива и правоъгълната изрязана пластина. Подобни предмети се откриват най-често по Дунавския лимес (Petcovic, 1995, 49), а от българските земи са известни от Нове (Novae, 1969, гус. 124), Ятрус (Iatrus-Krivina, 1982, kat. N97), Кюстендилския Хисарлък (Иванов, 1919/20, 104, обр. 88), Малък Преславец (Георгиева, 1952, обр. 277), Мадара (Дремсизова, 1960, 74), късноантичното градище при Дичин, в ранновизантийския пласт на градището при Габрово (Койчева, 2000, 248; Койчева, настоящия сборник) и други. Както вече казахме, предметите са били части от хоризонталния тъкачен стан и тяхното предназначение е да придържат нишката при отварянето на нищелките. Това предположение за предназначението им е изказано за пръв път на базата на етнографски паралели (Janjkovic, 1983, 135, 222-226). Смятаме, че то е твърде приемливо, имайки предвид, че в много от случаите заедно с тези предмети се откриват и други, свързани с преденето и тъкането. Също така е интересен фактът, че предметите се откриват обикновено там, където имаме данни за наличието на индоевропейско новонастанило се население и със сигурност се датират в периода на варварските нашествия. Откриването на подобни предмети на Царевец е интересно като факт и дава база за някои интерпретации относно населението, обитавало хълма в периода IV-VI век.

Дръжки на инструменти

В по-голямата си част откритите дръжки принадлежат на ножове, но не е невъзможно някои от тях да са части от косери, шила и други оръдия на труда и инструменти.

Най-общо, както вече е направена класификацията (Нешева, 1985, 166), дръжките могат да бъдат разделени на две групи – двусъставни и едносъставни.

От двусъставните дръжки в повечето случаи е запазена само едната пластина, понякога с част от металното острие и често с металните нитчета върху нея (Табл. I-35; Табл. II-39). В зависимост от оформянето, дебелината и ширината на металната дръжка е и формата на костената. Понякога тилната част е уширена, заоблена или заострена. Предната част също е оформяна по различен начин – най-често равно отрязана, а в някои случаи повтаря декоративния ръб между режещата част и металната дръжка. Отворите, служещи за нитчетата за прикрепване на двете пластини на дръжката, са

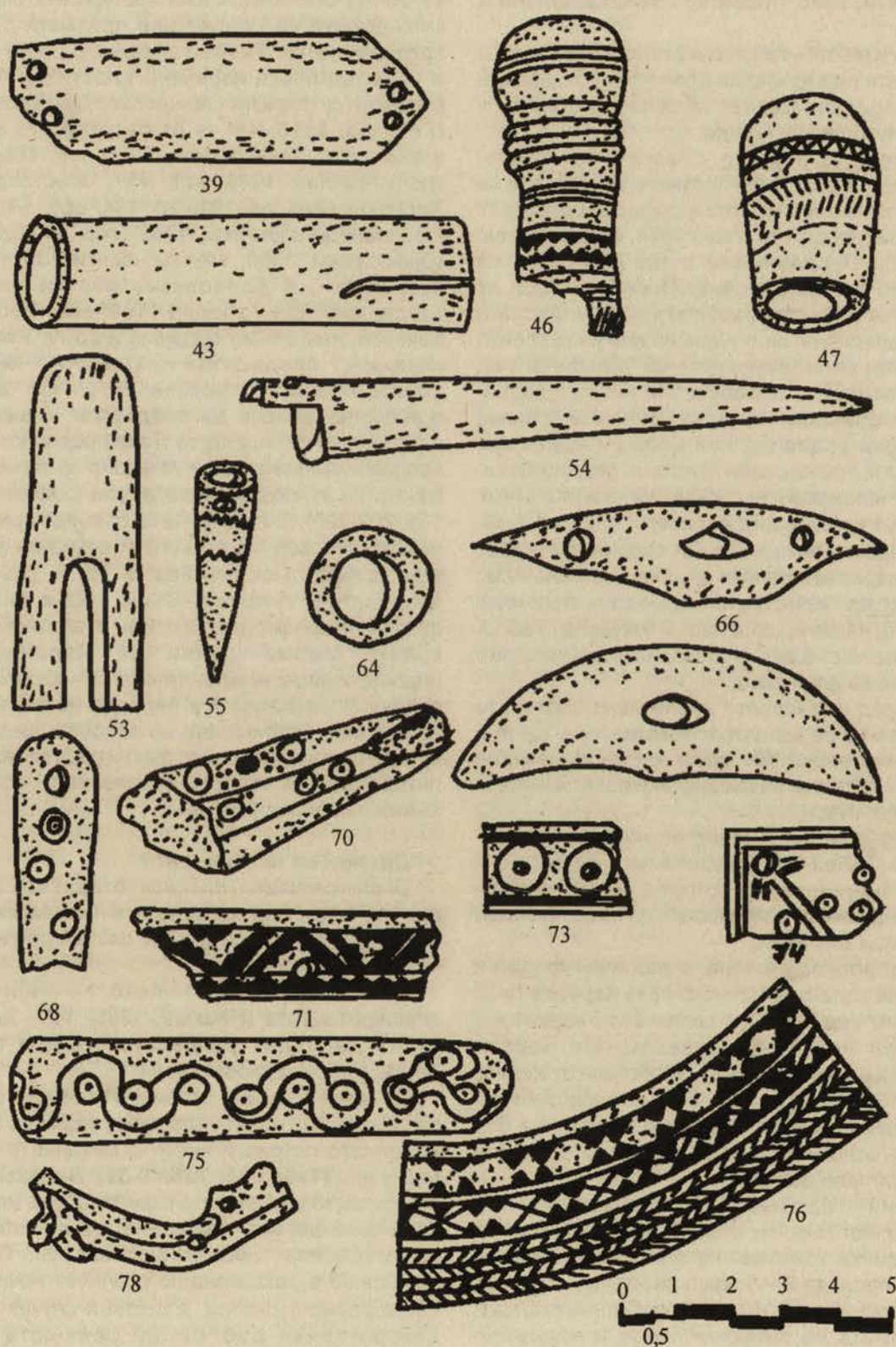

Табл. II. Предмети от кост и рог от Царевец.

с различни размери и на различно разстояние един от друг, в зависимост от големината и формата на самия инструмент.

Едносъставните дръжки от кост, както отбелязват проучвателите, предполагат заострена тилна част на металния инструмент и не са характерни за периода XII-XIV век. Те се срещат значително по-рядко от първия тип (Нешева, 1985, 166; Алексиев, 1993, 120; Николова, 1974, 216). Някои автори дори са категорични, че типът се датира в периода IX-XI век (Атанасов, 1987, 103) и ние сме склонни да приемем това мнение, базирано на многобройни аналогии и сигурно датирани материали. Откритите на Царевец дръжки не са многобройни и не се отличават с никакви характерни особености във формата или украсата си. Обикновено този тип запазва естествената форма на рога. Понякога в литературата тези предмети се интерпретират като шила. Всъщност роговата част не е работната. Тя е предназначена за инструмент с не особено големи размери и със заострена тилна част, т. е. възможно е това да е дръжка на шило, а не неговата работна част.

Многобройни са откритите рогчета, които само са отрязани в основата си и върху тях не личи допълнителна обработка. Те не са били използвани за инструменти или дръжки, а са или подготвени за по-нататъшна обработка, или са отпадъчен продукт.

Прави впечатление, че на Царевец не са открити т.нар. дръжки с жлеб, които се срещат на обекти, датирани между IX и XIV век (Атанасов, 1987, 103).

Шила

Като такива са определени пет броя предмети, всички произхождащи от проучванията на Двореца (Николова, 1974, 318). Изработени са от тръбести кости на животни, обикновено птици. Върхът им е силно изострен. Такъв тип инструменти са открити и на други обекти на Царевец (Алексиев, 1993, 120). Както през средновековието, така и през предходните епохи шила от кост са били използвани обикновено в общарското и кожарското производство (Тотев, 1963, 87; Атанасов, 1987, 104).

Клин

От Царевец е известен само един екземпляр (Николова, 1974, 318). Не са ни познати подобни предмети от други археологически обекти.

Гладилки

Стъргалки или гладилки от кост са използвани още от дълбока древност при обработката на кожи или в керамичното производство. Дори е запазено едно сведение на Херодот, където той казва, че „кожата на животните се изчиства от месото с бичи ребра“ (Herod., II, 4). Едва ли този начин на работа е претърпял съществени промени през по-късните

епохи. Вероятно открития на Царевец предмет е имал същото предназначение (Николова, 1974, 318).

Предмети, свързани с бита

Към тази група поставяме единствения предмет, който ни е известен и е свързан с кухненското оборудване. Според проучвателя открита костена дръжка принадлежи на вилица или лъжица (Николова, 1974, 218). Тя е украсена с двойки връзани по дължина линии, а между тях две двойки връзани окръжности. По време на проучванията на Царевец са открити няколко екземпляра от метални лъжици, но явно че този вид предмети през средновековието са били произвеждани основно от дърво или метал.

Предмети свързани с войската и конското снаряжение

Дръжки на войнишки ножове

Откритите на Царевец предмети от еленов рог с форма на пресечен конус, пробит по цялата дължина отвор и богата връзана украса по външната повърхност, се определят като дръжки на ножове (Алексиев, 1993, кат. №43, 48, 49; Николова, 1974, 256, обр. 71 а). Самата метална част представлява пръчка, върху която се нанизват роговите части. Подобен железен нож е открит в Червен (Нешева, 1985, 167, обр. 3), като върху дръжката са били нанизани освен рогови и медни апликации. Последният намира точен аналог в Грузия (Кереселидзе, 1978, табл. XII 6). Предметите се датират XII-XIV век. Интерпретация на предназначението на ножове с такива дръжки не се прави. В западната литература обаче подобни ножове с рогови дръжки се определят като войнишки, изхождайки от средата, в която са открити (Drescher, 1975, 60). Интересен е фактът, че подобни предмети са откривани на късноантични обекти в България и са датирани IV-VI век (Любенова, 1981, 161 и цит. там литература). При тях също външната повърхност е богато декорирана. Трудно е да приемем, че описваните дръжки и типът ножове се срещат както през ранния период, така и през средновековната епоха. По приемливо ни се струва да допуснем, че откритите на средновековни обекти предмети произхождат от по-ранни културни пластове.

Псалии

Представяват части от юздата, служещи за ограничаване от двете страни на устата на коня (Бонев, 1981, 40). От Царевец произхождат няколко предмета, които могат да бъдат определени като псалии (Табл. III-100, 101; Алексиев, 1993, кат. №32, 33, 67). Могат да бъдат разграничени няколко варианта: изработени от еленов рог, като е запазена

естествената му форма и в средата е пробит елипсовиден отвор; с почти правоъгълна форма и в средата правоъгълен отвор; с уширение в средата и с елипсовиден отвор.

Костени детайли върху конската амуниция са най-широко разпространени през VII-XI век (Бонев, 1983, 8-9). Отсъствието на подобни предмети сред материалите от XII-XIV век от други обекти ни кара да мислим, че псалиите от Царевец трябва да бъдат датирани през ранната средновековна епоха.

Части от конска сбруя

Запазен е само един екземпляр. Той е с неправилна форма, изострена в двата края. В средата има три отвора, като централният е по-голям (Табл.II-66).

Този тип предмети се определят като закопчалки на букаи (Бонев, 1981, 40). Чрез тях се спъват конете, когато се оставят на паша. Подобен предмет е открит и в Силистра (Атанасов, 1987, 108-109). Букаите от кост се датират във времето между VII и XII век и се използват от номадските народи (Атанасов, 1987, 109).

Закопчалки на войнишки торбички

Това са предмети с елипсовидна форма, стеснени в средата (Табл.II-68; Алексиев, 1993, 127, кат. №31; Николова, 1974, 254, обр. 75, б). Обикновено лицевата повърхност е украсена с центрирани окръжности. В литературата, посветена на обработка на кост и рог през средновековието, обикновено се определят като апликации, без да се търси конкретното им предназначение (Тотев, 1963, 89, обр. 66 и вж. предходната бележка по горе). Този тип предмети са откривани на археологически обекти, датирани между IV и XI век (Teodor, 1996, fig. 30/10; fig. 29/6). Проучвателите смятат че се касае за апликации към конска амуниция и ги свързват с етносите, навлезли в балканските провинции на Римската империя след IV век (Petkovic, 1995, tabl. XXII, 1-9). Предметите се откриват най-често по средния и долен Дунав и по-рядко във вътрешността на провинциите. Така напр. от Нове произхождат десет екземпляра, а от Никополис ад Иструм един. Известни са ни също екземпляри от Градищата при с.Дичин и Габрово, от Мадара, Монтана и др. Най-сигурно са датирани екземплярите от Садовското кале - VI век (Menze, 1987, Taf. 12-13). При тяхната публикация е направена и графична възстановка на използването на този тип предмети като закопчалки на войнишки чанти. Ние приемаме както датировката, така и определянето на предназначение на тази група предмети. Следователно нашето мнение е, че и произхождащите от Царевец принадлежат към находките от ранновизантийската епоха.

Ръкохватки на бич

Този тип предмети не са сред често откриваните на археологически обекти. Изработени са от еленови рогчета (Алексиев, 125, кат. 14, 17). Естествената форма на рога е запазена. Имат дълбок и сравнително широк надлъжен жлеб, в тилната част пресечен от напречен прорез. Някои автори ги тълкуват като ръкохватки на бич, а други като пособия за закрепване на тетивата на лък (Атанасов, 1987, 109). Според нас най-логично е предположението, че са използвани за затягане ремъците на бич. Все пак сред специалистите не е уточнено със сигурност предназначението на предметите и както и другите автори, ние с уговорка ги отнасяме към войнските принадлежности. Датираме ги по-аналогия с подобните, открити във времето VIII-IX век (Атанасов, 1987, 110 и цит. там литература)

Халки

Откритите екземпляри са малобройни (Табл.II-64; Николова, 1974, 256, кат. №29-31). Изказаното предположение, че са били използвани за окачване на завеси звучи несериозно. Подобни халки са открити в Червен (Нешева, 1985, 206). Ние подкрепяме мнението, че костени халки са били използвани за привързване и пристягане на кожени торбички, носени от войници.

Амулети

Зъби на глиган

Тук вземаме предвид само екземплярите, за които проучвателите твърдят, че по тях има следи от обработка (Николова, 1974, кат. №35, 42-45). Не ни е известно да са били изработвани някакви други предмети от този материал, освен амулети. Тъй като нямаме цял запазен екземпляр, тази ни хипотеза за предназначението им остава само хипотетична.

Амулети-рогчета

Разграничаваме три варианта:

-запазена е формата на рога, но външната повърхност е допълнително обработена, в резултат на което предметът е силно излъскан. Обикновено при основата е пробит отвор за окачване. Този тип предмети се срещат както на Царевец, така и на други средновековни обекти (Алексиев, 1993, кат. 6,8; Тотев, 1963, 87-88). Прието е да се интерпретират като амулети и да се датират в средновековната епоха.

-Амулети от този вид са широко разпространени и през римската и късноантичната епохи (Владкова, 1998, 106-107). Най-често се откриват в лагери и селища, разположени по Дунавския лимес.

-вторият вариант представлява еленов рог, на който предната част е изострена и външната повърхност след обработката добила призматичен

вид чрез оформени релефни ръбове (Табл. II-70). Този тип костени изделия също се интерпретират като амулети и носят наименованието „Донар/Тор амулет“. Най-широко са разпространени през и след втората половина на IV век в пограничните области на Римската империя. Анализът на материала показва, че този вид амулети се срещат най-често в областите, където със сигурност има доказан готски елемент (Bernier, 1966, 181). Амулетите са били носени като символ на защита и гаранция за успех и победа в битките с неприятеля (Vladkova, 1999, 287).

Искаме да посочим и една друга интерпретация на предназначението на предметите с форма на рогче. На базата на открити надписи от Апулум, Румъния, проучвателите изказват мнението, че рогчетата не са амулети, а военни инсигнии (Ciugudeau, 1997, 107). Възможно е същата функция да са имали и рогчетата през средновековната епоха, но да се твърди категорично това е необходимо натрупване на материал със сигурно местонамиране и датировка.

-третият вариант представляват предмети от рог с две или повече разклонения (Алексиев, 1993, 124, кат. 11-12; Николова, 1974, обр. 25). В противоположния край имат отвори за окачване. Екземплярът от Двореца е силно излъскан от едната страна, явно от носенето на врата и триенето на повърхността в тялото или дрехата. Аналогии на този тип амулети от средновековната епоха не са ни познати. Същите на вид предмети от рог, но с по-големи размери от тези, открити на Царевец, са били използвани като оръдия на труда (Teodor, 1996, fig. 31/3). От римската епоха ни е известен един единствен подобен предмет от българските земи, изработен от три разклонения на рогче, но той като датировка се отнася към II век. Открит е във военната болница в римския лагер Нове и предназначението му е друго.

Апликации

Предназначението на апликациите от кост и рог е украсата на мебели, тоалетни кутии и други предмети, свързани както с бита, така и с религиозните обреди. От всички предмети от кост те са със сравнително най-прецизна обработка и богата декоративна украса. Най-общо апликациите могат да бъдат разделени на няколко групи съобразно своята форма.

-правоъгълна форма (Табл. II-71, 73, 74, 75; Алексиев, 1993, кат. 25-30; Николова, 1974, 365, кат. 19-23; Ангелов, 1980, 198, кат. 80-81). Обикновено тези апликации са изработени от ребра на животни, но също се правят и от еленов рог. Ширината им се

движи в границите между 1 и 3,5 см. Върху лицевата повърхност почти винаги е нанесена украса, докато обратната е грубо обработена. Имат симетрични отвори, като в някои се откриват и части или следи от нитчетата за прикрепване, обикновено метални и по-рядко от кост. Украсата на апликациите е от врязани центрирани или не окръжности, прави, вълнообразни или коси линии, вдлъбнати ямички с форма на триъгълник или окръжност, комбинация от изброените по-горе елементи. По-рядко се срещат стилизирани клонки, листи и розети, както и т. нар. орнамент „развод“, откриван най-вече върху керамиката от периода XII-XIV век.

-апликации с ромбовидна форма (Николова, 1974, 253, обр. 74, в). Единствено откритата от този вид пластина е със сравнително големи размери (6,4 x 2,8) и върху нея няма отвори за прикрепване. Била е апликирана в предварително издълбано гнездо.

-квадратни апликации (Николова, 1974, 253, обр. 74, г). В четирите си ъгъла има украса от врязани центрирани окръжности. Както и при горната, апликацията е без отвори за прикрепване и е била поставена в специално издълбано за нея място.

-дъговидни апликации (Табл. II-76; Алексиев, 1993, 121-три броя). Всички те са плоски, с повече или по-малко подчертана дъговидна форма. Украсата им се състои от пояси от вдлъбнатини, най-често триъгълници; врязани прави, зигзагообразни, вълнообразни и коси линии и центрирани окръжности. Върху някои екземпляри са запазени отвори за прикрепване.

Според нас твърде интересно като интерпретация е мнението, че те са били прикрепвани върху нимба на икони, като са замествали по-често срещаната и обичайната метална украса.

-кръгли апликации (Табл. II-79, 81, 82; Алексиев, 1993, кат. 34-42). Всички са с правилна кръгла форма, като в някои случаи са изработени на струг. Лицевата им повърхност е леко изпъкнала, плоска, полусферична и др. Обратната е плоска, грубо огладена. В средата имат центриран цилиндричен или конусовиден отвор. Украсата им се състои обикновено от врязани концентрични окръжности по периферията и по-рядко от вдлъбнати ямички. Интерпретацията на тези предмети като копчета, както споменахме по-горе в изложението, смятаме за погрешна.

-апликации със специфична форма: неправилна дъговидна, форма на лале или неправилна (Табл. II-78, 83; Табл. III-84, 85). От тях са запазени малки части и за някои не изключваме възможността да са фрагменти от по-големи, обемни предмети.

Като цяло за откритите от Царевец апликации

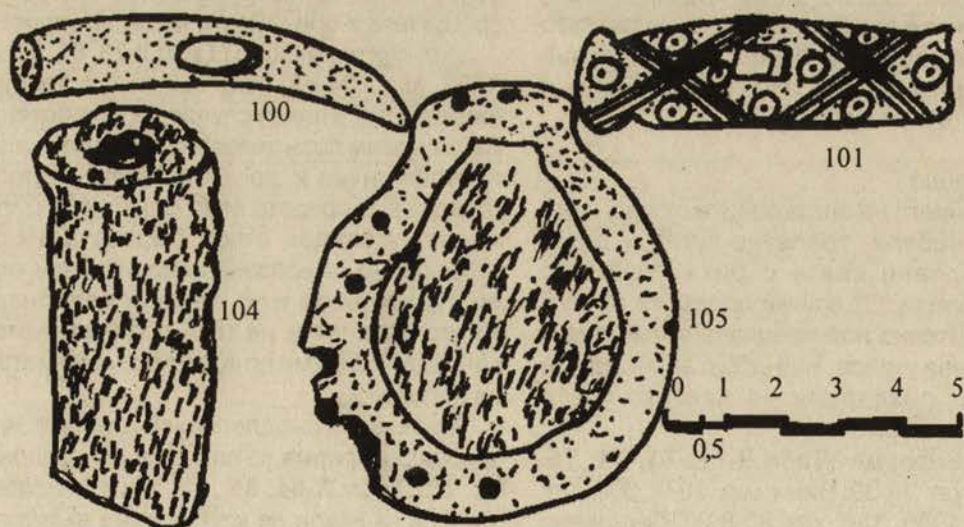
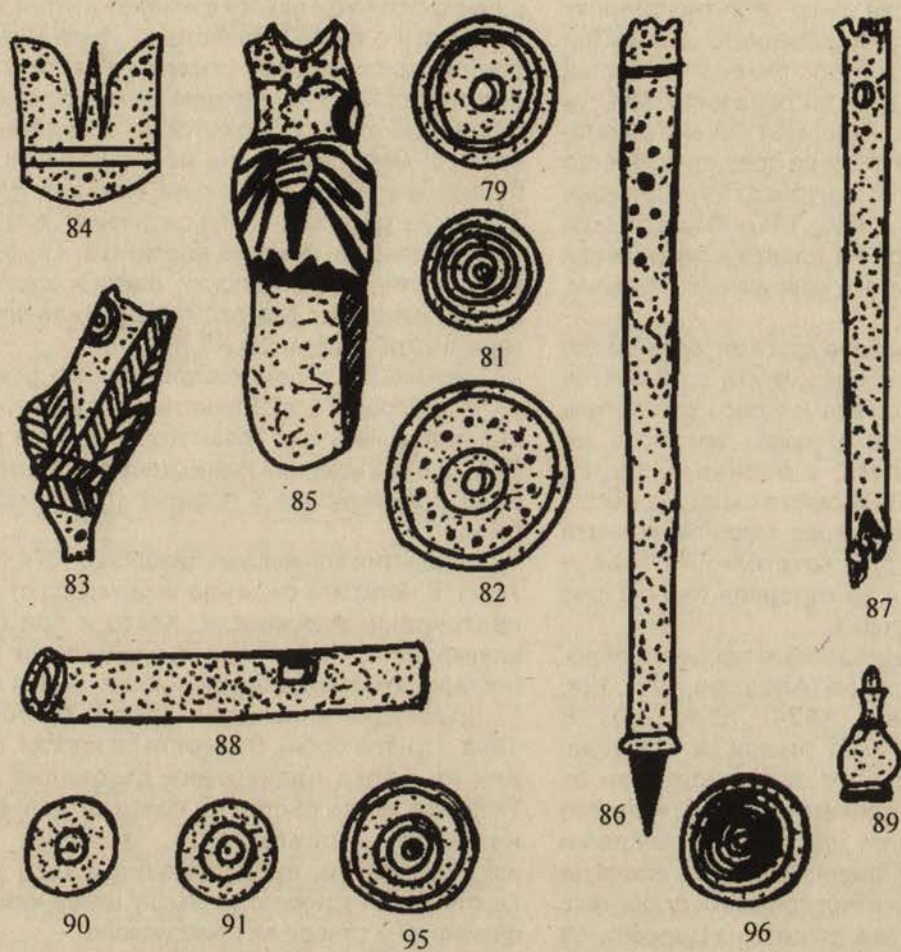

Табл. III. Предмети от кост и рог от Царевец.

искаме да отбележим, че по всяка вероятност една част от тях принадлежат на ранновизантийската епоха, а други са от времето XII-XIV век. Тъй като в голяма степен тези предмети познаваме единствено по публикациите, а в последните липсват прецизни описания и рисунки, не можем да се ангажираме с датировката им.

Части от мебели и накрайници

В тази група включваме предмети с високохудожествена и прецизна изработка, които не се срещат често сред откритите материали. Особено интересен е един екземпляр, открит при проучването на Патриаршеския комплекс, с цилиндрична форма, кух и с ажурна резба (Ангелов, 1980, 199, обр. 176). Съдейки по начина на изработка и украса проучвателят го свързва с резбованите колони от дебърската школа. Поради фрагментарността на предмета е трудно да бъде определено неговото предназначение. Изказаното предположение, че той е служел за обков на кръст или жезъл звучи правдоподобно (Ангелов, 1980, 189).

Осем предмета, изработени на струг, профилирани и с отвори, всички открити при проучването на двореца на Царевец, остават при публикуването си с неопределено предназначение (Николова, 1974, 256, обр. 78). Този вид предмети се срещат често през римската и късноантичната епохи и по-рядко през средновековието. Това са части от сглобки на врати на дървени мебели. Особено често се използват панти и оси от кост при изработката на гардероби, шкафове, сандъци, тоалетни кутии, сандъчета и ковчезета (Biro, 1994, 57-58, fig 30-32; MacGregor, 204-205, fig. 110). Откритите на Царевец предмети със сигурност представляват подобен вид сглобки.

Не са ни познати предмети от този вид от други средновековни обекти в България. Единични са и известните ни материали от римската епоха от българските земи. Вследствие на това е невъзможно да предложим категорична датировка, но съдейки от прецизната изработка и многобройните аналогии от другите римски провинции допускаме, че костените сглобки произхождат от ранновизантийския пласт на Царевец.

Писала

Представляват предмети с цилиндрична издължена част на тялото и кръгло сечение (Табл.III-86, 87). На единия екземпляр е добре запазена тилната назъбена част, а на другия предната, която завършва с конусовиден метален

писец.

От българските земи като средновековно писало е определен един предмет, произхождащ от Силистра (Атанасов, 1987, 104-105), за който обаче ние смятаме, че има друго предназначение. Според нас се касае за средство, използвано при предене, чрез което се е прикрепвала къделята към хурката. Освен археологически, има и много етнографски паралели. Така че писалата от Царевец остават единствено известните ни за сега предмети от средновековен български обект.

Отчитайки различната форма и изработка на стилусите от по-ранните епохи (Biro, 1994, PL. LXVI/561-568), откритите в Търново предмети датираме в периода XII-XIV век или по-късно.

Предмети за игри и забавления

Този вид предмети не са многобройни, но допълват картината на всекидневния живот на населението, обитаващо Царевец. Могат да бъдат разграничени следните групи:

Фигурки за игра

Открита е една фигурка, фино изработена на струг (Табл.III-89).

Пулове

Всички открити екземпляри са с правилна кръгла основа, плоски или с леко изпъкнала лицева повърхност, украсена с врязани окръжности (Табл.III-90, 91, 95). По форма и украса те се доближават твърде много до кръглите апликации. Критерият, според който ги класифицираме в групата на предметите за игра е един - добре обработена и полирана основа. Диаметърът на пуловете е между 1,4 и 2,4 см, като преобладават тия с диаметър 2,0 см.

Интересен е фактът, че от Царевец до сега няма публикувани зарчета от кост. Сред непубликувания материал също не ни е известен такъв предмет.

Малобройността на откритите ашици (известни са ни само три) според нас се дължи на отнасянето на този вид предмети към остеологичния материал. Известно е, че ашиците са сред най-използваните средства за игра от древността до началото на миналия век.

Свирка – пищялка

Известният ни екземпляр е изработен от куха тръбеста кост, има кръгло сечение и един правоъгълен отвор в средата (Табл.III-88).

Този вид предмети поради простата им изработка са изключително популярни от още от времето на траките чак до днес. Използвани са най-често от децата или като сигнални свирки, при лов например. Фактът, че описаният екземпляр от Царевец е единичен, отново иде да покаже, че този

тип предмети са били изработвани най-често от дърво. Свирки, някои от които с изключително богата декоративна украса, са откривани и на други средновековни обекти в България (Атанасов, 1987, 122). Начинът на изработка, както и пластът, в който е намерен предметът, със сигурност го датират в границите на XII-XIV век.

Така предложената класификация на предметите от кост и рог, открити при проучването на Царевец, дават възможност да бъдат направени няколко обобщаващи извода. На първо място количеството открити предмети показва, че занаятът обработка на кост и рог не е бил популярен както през ранновизантийската, така и през средновековната епоха. Не са открити предмети с висока художествена стойност и прецизна изработка. Костта като материал не е била сред предпочитаните за изработка на изделия, свързани с тоалета и хигиената, бита и мебелировката, занаятчийските дейности и др. Мнението, че голяма част от продукцията на търновските косторезци „носи белезите на истинското приложно изкуство“ (Алексиев, 1988, 15), според нас се нуждае от още доказателства.

Една голяма част от откритите на Царевец предмети със сигурност можем да отнесем към късноримско и ранновизантийско време. Впечатление прави също, че групата изделия от кост, датирани VII-XI век, включва не малко екземпляри. По-голямата част от тях са свързани с конското снаряжение и войската. Твърде любопитно

би било да бъде обработен научно и останалия движим материал от същото време, открит на Царевец. Може би анализът на находките ще доведе до нова интерпретация за характера на поселението на Царевец през времето на Първото българско царство.

Сред предметите от кост и рог, със сигурност датирани в периода XII-XIV век, най-разнообразни и сравнително най-богато декорирани и прецизно изработени са апликациите. Прави впечатление обаче еднообразието на украсата и не особено качествената изработка, което според нас е показателно, че те не са работени от професионалисти. Вероятно с костообработка са се занимавали главно занаятчиите, работещи дърво или, както беше отбелязано по-горе, пътуващи занаятчии. На Царевец са единични откритите предмети от слонова кост, изработени и внесени от Византия. По този начин местните занаятчии не са имали образци, които да ползват при изработката на предмети за масова употреба. И ако през периода IV-XI век обработката на кост и рог по българските земи е широко разпространена, то през XII-XIV век тази традиция е нарушена. Това наше наблюдение се базира не само на анализа на материалите от Царевец, но и на публикуваните до настоящия момент предмети от другите обекти от същото време в България.

БЕЛЕЖКИ

¹ При написването на статията сме използвали материалите, придобити при проучванията на Атанас Писарев. Същите се съхраняват в Исторически музей Велико Търново, фонд Средновековен.

² Благодаря на колегата н. с. д-р Хитко Вачев за предоставената ми информация.

ЛИТЕРАТУРА

Алексиев, 1988 - Й. Алексиев, Занаятите в Търновград XII-XIV век (по археологически данни), Автореферат на дисертация, София, 1988.

Алексиев, 1993 - Й. Алексиев, Обработка на кост в столичния Търновград, ГМСБ, Т. XI, 119-130.

Ангелов, 1988 - Н. Ангелов, Царевград Търнов.

Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV век, т. III, София, 1988.

Атанасов, 1987 - Г. Атанасов, Средновековни костени изделия от Силистра, ИИМБ, Т. 23(38), 101-114.

Бонев, 1981 - Ст. Бонев, Костени детайли на конска амуниция от средновековна България, Музеи и паметници на културата, XXI, 2, 1981.

Бонев, 1983 - Ст. Бонев, Обработка на кост и производство на костени изделия в Средновековна България, Автореферат на дисертация, София, 1983.

Владкова, 1998 - Амулети от кост и рог от Долна Мизия, ИИМБТ, XIII, 1998.

Георгиева, 1952 - С. Георгиева, Разкопки на обект S в Горно градище при с. Кадъкьой, ИАИ, 18, 1952.

Дремсизова, 1960 - Цв. Дремсизова, Необнародвани материали от Голямата пещера край с. Мадара, ИНМК, I, 1960.

Долмова, 1999 - М. Долмова, Накитите от погребенията в манастира "Великата лавра" и църквата "Св. Четиридесет мъченици", ИИМВТН, XIV, 1999.

Иванов, 1919 - Й. Иванов, Кюстендилският Хисарлък и неговите старини, ИБАД, 1919/1920, 10 и сл., обр. 88

Койчева, 2001 - К. Койчева, Костни изделия от ранновизантийската епоха, ИНИМ, Т. XI, София, 2001.

Кереселидзе, 1978 - Т. Кереселидзе, Каталог костяних изделий, Тбилиси, 1978, 103.

Любенова, 1981 - В. Любенова, Селището от римската и ранновизантийската епоха; В: Перник, т. 1, София, 1981, 163 и сл.

Найденова, 1985 - В. Найденова, Римска вила в село Кралев дол, Пернишки окръг Разкопки и проучвания, XIV, София.

Нешева, 1985 - Металообработване, ювелирство шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване, селско стопанство и риболов. В: Средновековният Червен, том 1, София, 1985.

Нешева, 2000 - В. Нешева, Богоспасният Царевград Търнов. Дворцовият площад на Царевец и църквата на Света Параскева (Петка) Търновска, София, 2000, 43-44.

Николова, 1974 - Ян. Николова, Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. В: Царевград Търнов, т. 2, София.

Овчаров, 1994 - Т. Овчаров. Находки от кост и рог от времето на Търновската книжовна школа, V международен симпозиум Търновска книжовна школа, т. V, Велико Търново, 1994, 581-588.

Писарев, 1991 - Ат. Писарев, ИИМВТН, VI, 1991, 9-10, обр. 7.

Славчев, 1990 - П. Славчев, Костен гребен от Царевец, Археология, 1990, 1, 56-60.

Станчева, 1966 - М. Станчева, Средновековната църква от село Герман, Софийско, Археология, 1966, 2, 20-25.

Тотев, 1963 - Т. Тотев, За обработката на кост в средновековна България, Археология, 1963, 3, 83-

92.

Чангова, 1972 - Й. Чангова, Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI-XIV век, София, 1972.

Archeologia, 1969, XX, Novae-Sektor zachodni.

Biro, 1994 - M. Biro, The Bone Objects of the Roman Collection. Catalogi Musei Nationalis Hungaric, Series Archaeologica, II, Budapest, 1994.

Giugudean, 1997 - D. Giugudean, Obiectele den os, corn si fildes de la Apulum, Alba Iul, 1997.

Diaconu, 1973 - S. Baraschi Diaconu. Objects of Bone and Antler from Pacuiul Jui soare, Dacia, XVII, 345-355.

Drescher, 1975 - H. Drescher, Messerbeschlage aus Hauseschlalenblech, Zeitschrift fur Archäologie des Mittelalters, 3, 1975, 57-68.

Gomolka - Fisch, 1982 - G. Gomolka - Fisch, Die Kleinfunde vom 4 bis 6 Jh. aus Jatrus, Jatrus - Krivina, II, Berlin, 1982.

Herod., II, 64.

Jankovic, 1983 - D. Jankovic, Usutonu antike-Ranovizantijski Gamzigrad-Slovenski grad, Gamzigrad, kasnoanticki carski dvorac, Katalog izlozbe, Beograd, 1983.

MacGregor, 1985 - A. MacGregor, Bone, Antler, Ivori and Horn, London, 1985.

Menze, 1987 - S. Menze, Die Spetantiken befestigungen von Sadovec (Bulgarien)-In: Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte, B.43, Abb. 16, Kat. D263=Taf. 12, 13.

Pall., De agricul., I, 35,20.

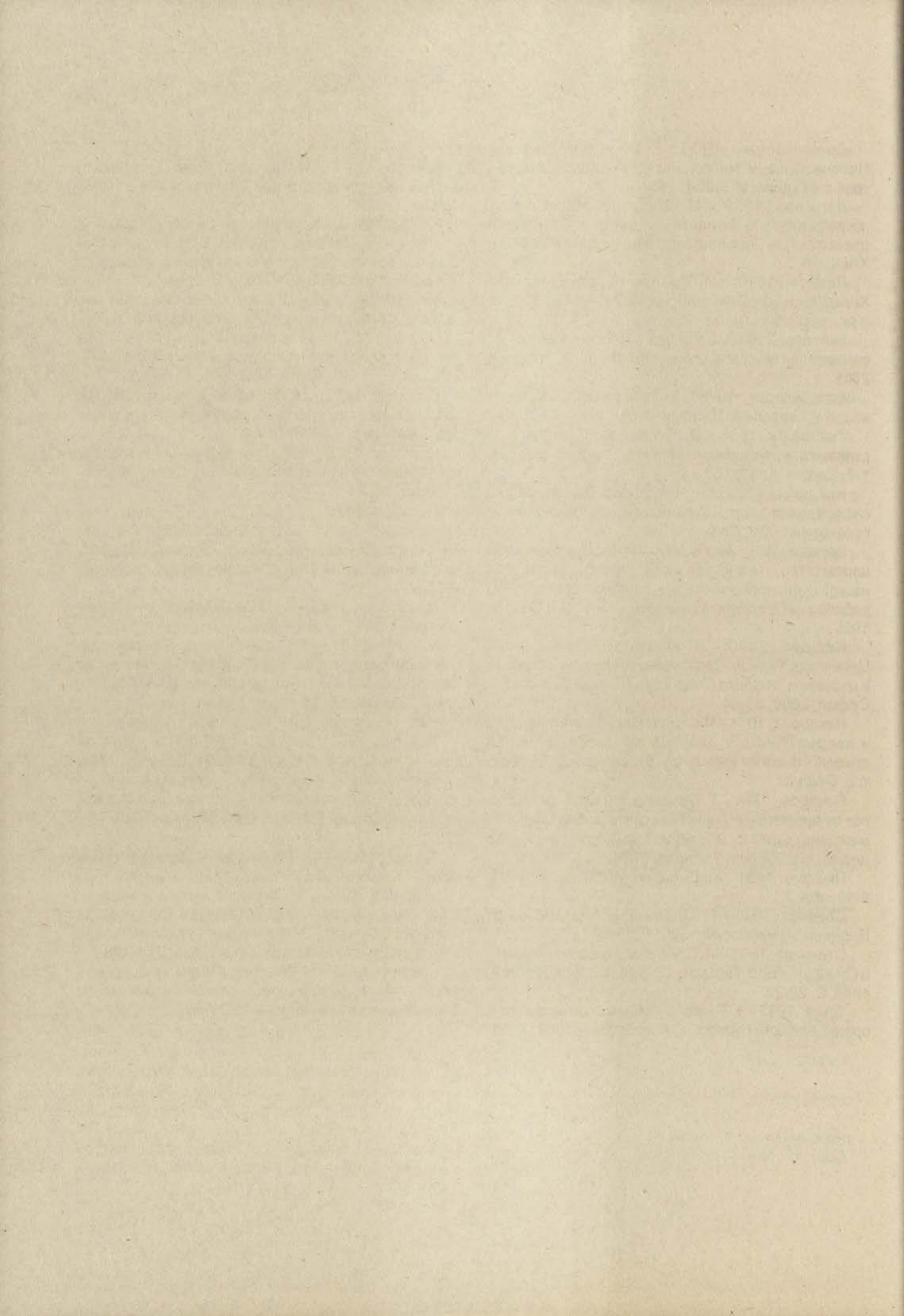
Petkovic, 1995 - S. Petkovic, Rimski predmeti od kosti u roga sa teritorije Gornje Mezije, Beograd, 1995.

Petkovic, 1998 - S. Petkovic, Meaning and Provenance of Horses' Protomes Decoration on the Roman Antler Combs, Starinar, XLIX, Beograd, 1998, 215-228.

Teodor, 1996 - D. Ch.Teodor, Mastesugurile la Nordul Dunarii de Jos in secola IV-XI, Iasi, 1996.

Vladkova, 1999 - P. Vladkova, Amulets Made of Bone and Horn from Lower Moesia -In: Der Limes an der Unter Donau von Diokletian bis Heraklios Vötrage der International Konferenz, Sofia, 1999, 285-289.

Werner, 1966 - J. Werner, Herkuleskeule und Donar-Amulett, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, II, Mainz, 1966.

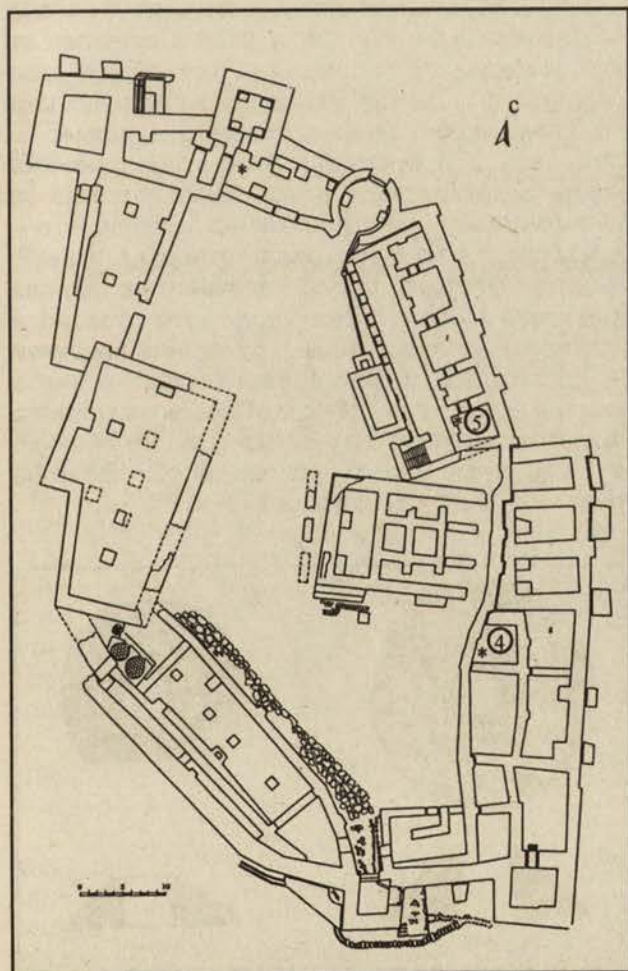

ЗА ЕДИН ВИД ДЕКОРАЦИЯ ВЪРХУ ОБРАБОТЕНАТА КОСТ

МИЛЕНА СТАНЧЕВА

(Велико Търново)

Публикувайки предметите от кост и рог, открити при археологическото проучване в района на Двореца на х. Царевец, Я. Николова отбелязва и наличието на прешлени за вретено¹ (Обр.1). От

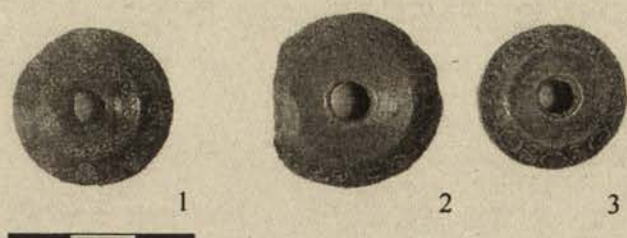

Обр. 1 - План на Двореца на х. Царевец с обозначени местонамирания на находките.

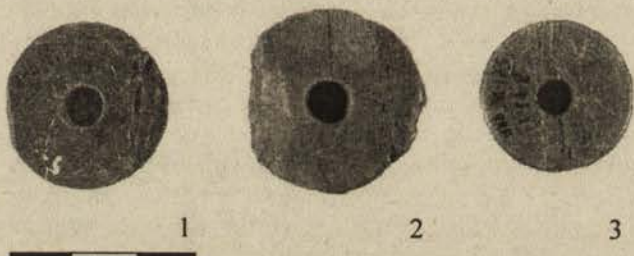
(По С. Георгиева, Я. Николова, Н. Ангелов. Царевград Търнов, С. 1973, 1).

каталожната част на работата ѝ става ясно, че три от тях са оцветени². Екземпляр, боядисан в лилаво, произхожда от помещение южно от северната кула на Двореца³ (Обр. 2, 3; Рис. 1, 1). Втората находка (Обр. 2, 3; Рис. 2, 1), с малиновочервен цвят, е от помещение 5 на сграда I⁴ (Обр. 1), а зелено оцветеният прешлен е открит в помещение 4 на сграда II⁵ (Обр. 1). Към тази група трябва да отнесем и още два прешлена от Велико Търново, боядисани в зелено и виолетово. Първият екземпляр (Обр. 2, 3; Рис. 2, 2) е непубликуван и произхожда от Обект №32 на х. Царевец⁶. Вторият е открит в Болярското жилище при Малката порта на същия хълм. Откривателят на виолетовия прешлен Т. Овчаров отбелязва, че конкретното му приложение „не може със сигурност да се установи“⁷.

Пряката работа с находките позволи значително да се обогати началната информация за тях⁸. Всички те са изрязани от плътната и здрава част на костта (*substantia compacta*). По обратната им страна личат следи от гъбестото костно вещество (*substantia spongiosa*), което подсказва, че за оформянето им суровината е била нарязана надлъжно (Обр. 3), а не напречно. Безспорно такова оформяне се дължи на желанието да се използва само по-твърдата и еднородна костна структура. Цветовете са нанесени след цялостното оформяне на предметите на струг. Това добре личи при отворите в средата, чиито стени са цялостно оцветени, за разлика от сърцевината на находките при счупванията, където „прозира“ естествената повърхност на костта. Друга интересна особеност, която не е коментирана при началното им публикуване, е запълването на гравираните окръжности, украсяващи страните на предметите с вещество, чийто цвят на този етап е трудно да се определи с точност поради силно замърсяване. Така попълнената с бяло или сиво гавирана украса, контрастираща върху цветния основен фон изключително е допринасяла за цялостния

Обр. 2 - 1. Виолетово оцветен екземпляр с ивн. № 1539.
РИМ В. Търново.
2. Зелено оцветен екземпляр с Пол. инв. № 318.
РИМ В. Търново.
3. Малиновочервен екземпляр с ивн. № 2933.
РИМ В. Търново.
(Снимка 3. Николов)

Обр. 3 - 1. Виолетово оцветен екземпляр с ивн. № 1539.
Обратна страна.
2. Зелено оцветен екземпляр с Пол. инв. № 318.
Обратна страна.
3. Малиновочервен екземпляр с ивн. № 2933.
Обратна страна.
(Снимка 3. Николов)

живописен ефект на предметите.

Формата, размерите и декорацията на находките предлагат интересни възможности за прецизиране на датировката. Оцветеният в лилаво екземпляр с форма на двойно пресечен конус от района на Двореца на х. Царевец намира много близък паралел в определения като прешлен за вретено предмет от крепостта Скала (Рис. 1₂), открит в добре датирана землянка от последните десетилетия на 10 в. – началото на 11 в., заедно с фрагмент от процесиен кръст и два фолиса от клас А₂⁹. Този период от живота на крепостта, според авторите на монографията, е възможно да се свърже и с византийско присъствие, резултат от успешната кампания на Йоан Цимисхий и последователното завладяване на Североизточна

България¹⁰. Въпреки че не е споменато наличието на оцветяване за екземпляра от Добричко, близостта във формата, размерите и двупоясното разпожение на украсата, включваща комбинации от орнамента „птиче око“, предполага сходна датировка за лилавия екземпляр от Велико Търново.

Другите два екземпляра от района на Двореца на Царевец, оцветени в зелено и малиновочервено, както и боядисаният в зелено прешлен от разкопките на Ат. Писарев са с пресеченоконична форма и украса от комбинации на орнамента „птиче око“ с различни диаметри или декорация от двойки коси врязани линии по периферията. Много близко до тях стои една стругована находка от Пъкюл луй Соаре (Рис. 2₁), отнесена към 10-11 в., която според изрична забележка е по-скоро копче, отколкото прешлен за вретено¹¹.

Екземплярът с малиновочервен цвят от района на Двореца е близък като украса с прешлен от средновековното селище над тракийския град Севтополис¹². За съжаление посочената находка е публикувана без данни за оцветяване, размери и датировка. В този смисъл, като хронологическа рамка за датировката на прешлена може да се приеме периодът на обитаване на селището – между средата на 11 и първата четвърт на 14 век¹³.

Като декорация, а и по наличието на цветова трактовка в нюанси на червеното (розово и малиново), зелено и кафяво, до горните предмети се доближават и определените като копчета паметници от Болгар¹⁴ (Рис. 3). Поради отсъствието на конкретна датировка тези екземпляри най-общо могат да се свържат с периода на обитаване на града – от 10 до началото на 15 век.

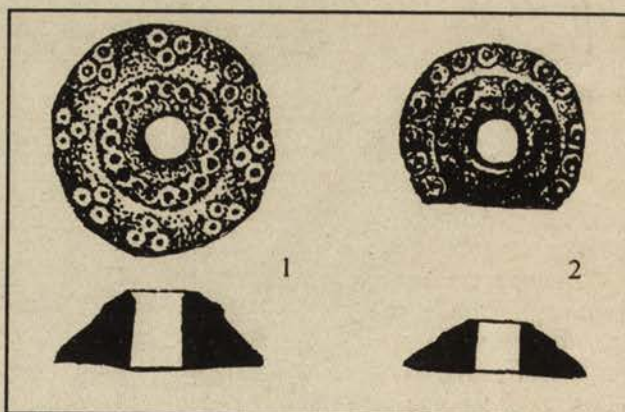

Рис. 1-1. Виолетово оцветен екземпляр с Ивн. № 1539.
(Рис. автора)
2. Екземпляр от крепостта Скала.
(По В. Йотов, Г. Атанасов.)

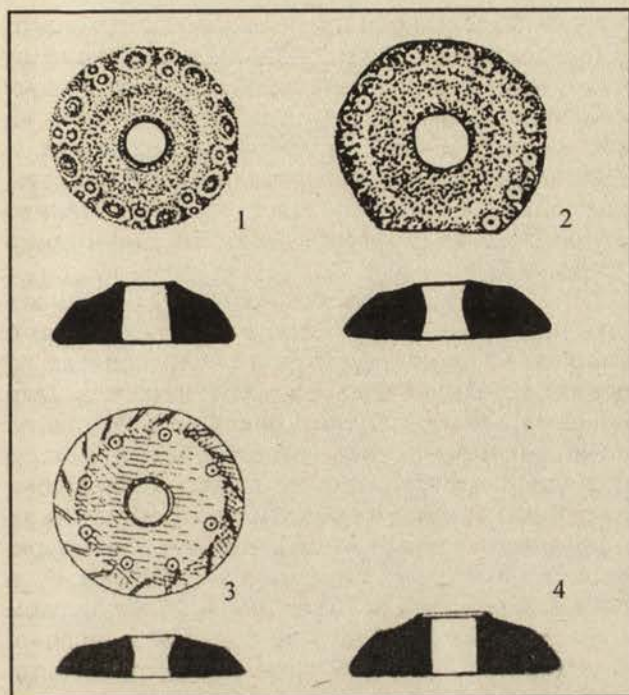

Рис. 2-1. Малиновочервен екземпляр с инв. № 2933.

2. Зелено оцветен екземпляр с Пол. инв. № 318
(Рис. автора)

3. Екземпляр от о-в Пъкюл луи Соаре, Румъния.
(По П. Дякону)

4. Екземпляр от Коринт, Гърция.
(По Г. Дейвидсон)

По-добри възможности при прецизиране на датировката за екземплярите от Велико Търново предлагат група предмети от Коринт (Рис. 2₄). Разглеждайки този род паметници, като копчета, Дейвидсон отбелязва, че хронологически те трябва да се отнесат не по-рано от управлението на Йоан Цимисхий (969-976 г.) и не по-късно от идването на франките¹⁵, т. е. между третата четвърт на 10 и началото на 13 век. В каталожната част на изследването са включени повече от 20 оцветени предимно в червено и розово находки, като е отбелязано и наличието на червено, сиво и черно прахообразно вещество за попълване на гравирания украса¹⁶.

Следователно на този етап от изследванията и преди всичко въз основа на посочените паралели разгледаните оцветени костени паметници от Велико Търново могат да се датират най-рано към втората половина и дори края на 10 век. Възможно е те да са произведени и внесени от друг център в хронологическите рамки на византийското присъствие на територията на х. Царевец.

Оцветяването, като метод за украса на костените

паметници, е тема, на която на този етап на проучванията малко специалисти в България обръщат внимание¹⁷. Именно този способ обаче предоставя рядката, що се отнася до средновековната обработена кост, възможност и за потвърждение на писмени известия чрез конкретен археологически материал.

За популярността на познатата още от античността практика да се оцветява кост наред със споменатите паметници свидетелстват и няколко средновековни трактата на латински автори, повлияни от антични и византийски ръкописи.

Така например в Лукския манускрипт от втората половина на 8 век¹⁸, както и в рецептурния сборник от края на 8 – началото на 9 век „Малък ключ за живописиста“¹⁹ е описана процедура за боядисване на кост, рог и дърво в зелено:

„Всичко от посоченото преди вземи и сложи в азиатска стипца (да престоят, Ат. Ш.) коста 12 дни, рога 9 дни, дървото 4 дни. После вари добре в луга и когато е готова, постави същите за няколко часа; и когато изстине, разбъркай върху лулацин и остави за 5 дни. После отлей и измий.“ („Малък ключ за живописиста“)

Рецепта за оцветяване в друг цвят споменава латинският автор от 12 век Теофилус, написал „Съчинение за различните изкуства“²⁰, който посочва метод за червено боядисване на кост чрез използване на корените на растението червен брош (*rubrica*), а Жан льо Бег в съчинението си от 1431 г. предлага начин за постигане на същата цветова трактовка с помощта на стърготини от бразилско дърво²¹.

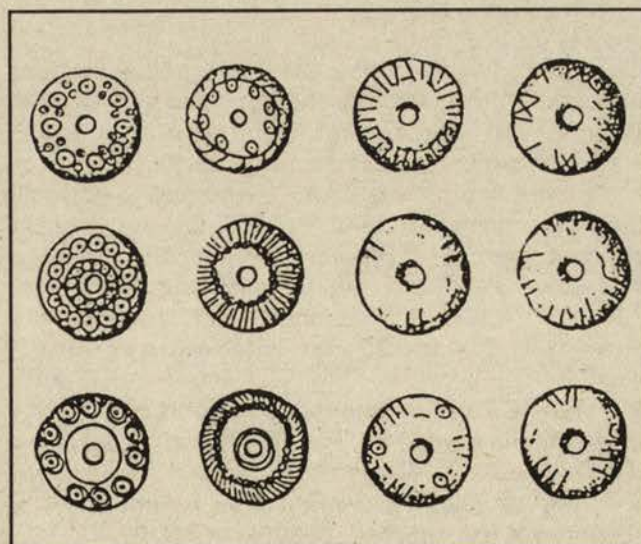

Рис. 3 - Екземпляри от Болгар. (По И. Закирова)

„Разбъркай сал армониак с чиста вода, сложи каквито и да е кости в нея и ги остави за 2 дни. Прибави стърготини от бразилско дърво и малко пепел и ги остави още 2 дни, тогава ги извади и ако те са твърде червени, сложи ги във вода, в която е разтворен сал армониак, а ако не са достатъчно червени, не ги слагай в пресен разтвор на сал армониак, а ги постави в началния, съдържащ стърготини от бразилско дърво; остави ги за известно време и те ще станат достатъчно червени.“ („Опити върху боите“)

Процедурите за зелено оцветяване са популярни и през 15 век. Лео Бег в „Опити върху боите“²², както и Болонския манускрипт „Тайни за боите“²³ препоръчват различни методи:

„Сложи добре очистените кости в съд, пълен с луга, с козе мляко и много ситен прах от медна зелена; покрий плътно съда и го зарови в тор за 10 дни и костите ще станат зелени отвътре и отвън.“ (Болонски манускрипт)

В „Тайни за боите“ се съдържат и данни за боядисване в червено, като се препоръчва потапяне на костите в гледжосан съд с разтвор на настъргано верзино, урина и луга²⁴.

Посочените известия далеч не изчерпват изворите данни за тази интересна практика при декорирането на животинските кости и рога.

Същевременно интерпретацията на находките от Болгар, Пъкуул луй Соаре и Коринт, като копчета поставя и въпроса за предназначението на тази

живописно декорирана група костени паметници от българските земи. Дейвидсон, единствена от споменатите изследователи, се опитва да посочи критерии, позволяващи разграничаването на костените прешлени за вретено от копчетата. И въпреки че отчита някои разлики в тежестта, размерите, декорацията и т. н., тя колебливо отбелязва, че окончателната им дефиниция предстои²⁵.

И докато определянето на точното предназначение на разгледаните паметници е спорно, то съществуват конкретни податки за производството на оцветени костени копчета. Така например Теодор Студит, описвайки живота по Константинополските улици през 9 век, с възмущение отбелязва, че вместо обикновени дървени копчета монасите употребявали за мантиите си копчета от слонова или обикновена кост, които често били дори оцветени²⁶, а латинският писател от 12 век Теофилус, мимоходом споменава, че след като се боядиса в червено, костта „може също да се направят на струг... малки копчета за различни предмети“²⁷.

В заключение може да се каже, че както писмените известия, така и конкретни археологически паметници от обработена кост свидетелстват, че през Средновековието, особено сред страните от Византийския културен кръг, цветовата трактовка е разпространен и вероятно дори модерен декоративен метод.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Николова, Я. Домашният бит и въоръжението в Двореца на Царевец според археологическия материал. - В: Царевград Търнов, 2, 1974, с. 204.

² Пак там, с. 320, кат. № 104, 105 107.

³ Екземплярът с инв. № 1539 е погрешно цитиран от Я. Николова като инв. № 2969. Същевременно образът, който го илюстрира, е неправилно отнесен към находката с каталожен № 105. Виж: Пак там, с. 320, кат. №104, 105. Виолетовият прешлен е с диаметър на тялото 25 мм и диаметър на отвора 6 мм.

⁴ Инв. № 2933 е с диаметър на тялото 23,3 мм и диаметър на отвора 5,5 мм. Пак там, с. 320, кат. № 105.

⁵ Инв. № 2025 е с диаметър на тялото 26 мм и дебелина 4 мм. Пак там, с. 320, кат. №107.

⁶ Пол. Инв. №318 е с диаметър на тялото 28 мм

и диаметър на отвора 7 мм. Екземплярът е открит при археологически проучвания на Ат. Писарев.

⁷ Овчаров, Т. Находки от кост и рог от времето на Търновската книжовна школа. - В: Търновска книжовна школа, 5, 1994, 583-584.

⁸ Екземплярите с Инв. № 2933, 1539 и Пол. Инв. №318 от Обект Царевец-32 бяха изследвани с микроскоп при различни увеличения.

⁹ Йотов, В., Г. Атанасов. Жилища. - В: Скала. Крепост от X-XI в. до с. Кладенци, Тервелско. С., 1998, с. 36, Табл. II, LXXVIII¹²⁵. Екземплярът е с диаметър 22 мм.

¹⁰ Пак там, с. 136-137.

¹¹ Diaconu, P., S. Baraschi. Objects of bone and antler from Pacuiul lui Soare. - Dacia, 1973, XVII, p. 355-356, Pl. II₁₆; III₈. Екземплярът е с диаметър 26 мм.

¹² **Чангова, Й.** - Занаяти.-В: Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI-XIV век. С., 1972, с. 104, Обр. 83 а.

¹³ Пак там, 138-139.

¹⁴ **Закирова, И.** Косторезное дело Болгара.-В: Город Болгар. М., 1988, с. 232; 236-237, Рис. 102 а.

²⁶ Направените в Русия анализи показват, че наличието на манган може да придаде розов и кафяв цвят и че розов цвят придават също така оловото и калаят. За предметите със зелен цвят е установено, че са украсени с бои, включващи мед, манган и олово. Освен минералните се използвали и органични бои, придаващи същите цветове.

¹⁵ **Davidson, G.** Buttons-Corinth. The minor objects. XII, Princeton, 1952, p. 297.

¹⁶ Op. cit., p. 298-302, cat. № 2529-2531, 2536, 2542, 2546-2549, 2552-2553, 2562-2563, 2565-2566, 2568, 2571, 2574-2576, 2585-2587.

¹⁷ **Тотев, Т.** За една игра в средновековна България.- Археология, 1973, 3, с. 36; Към въпроса за творчеството на преславските майстори на рязаната кост през IX-X в. - В: Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 112; **Ст. Бонев.** Художествената резба върху

кост - връзки и влияния с другите приложни техники през X век.- В: Преслав, 3, 1983, с. 151; **Й. Чангова.** Накити.- В: Перник, III, 1992, с. 149; Българският средновековен град. Технологии. С., 1994, с. 58.

¹⁸ **Шаренков, Ат.** Старинни трактати по технология и техника на живописиста. С., 1988, т. I, кн. I, с. 163.

¹⁹ Пак там, 236-237.

²⁰ Пак там, с. 369.

²¹ **Шаренков, Ат.** Старинни трактати по технология и техника на живописиста. С., 1994, т. I, кн. II, с. 66.

²² Пак там, с. 64.

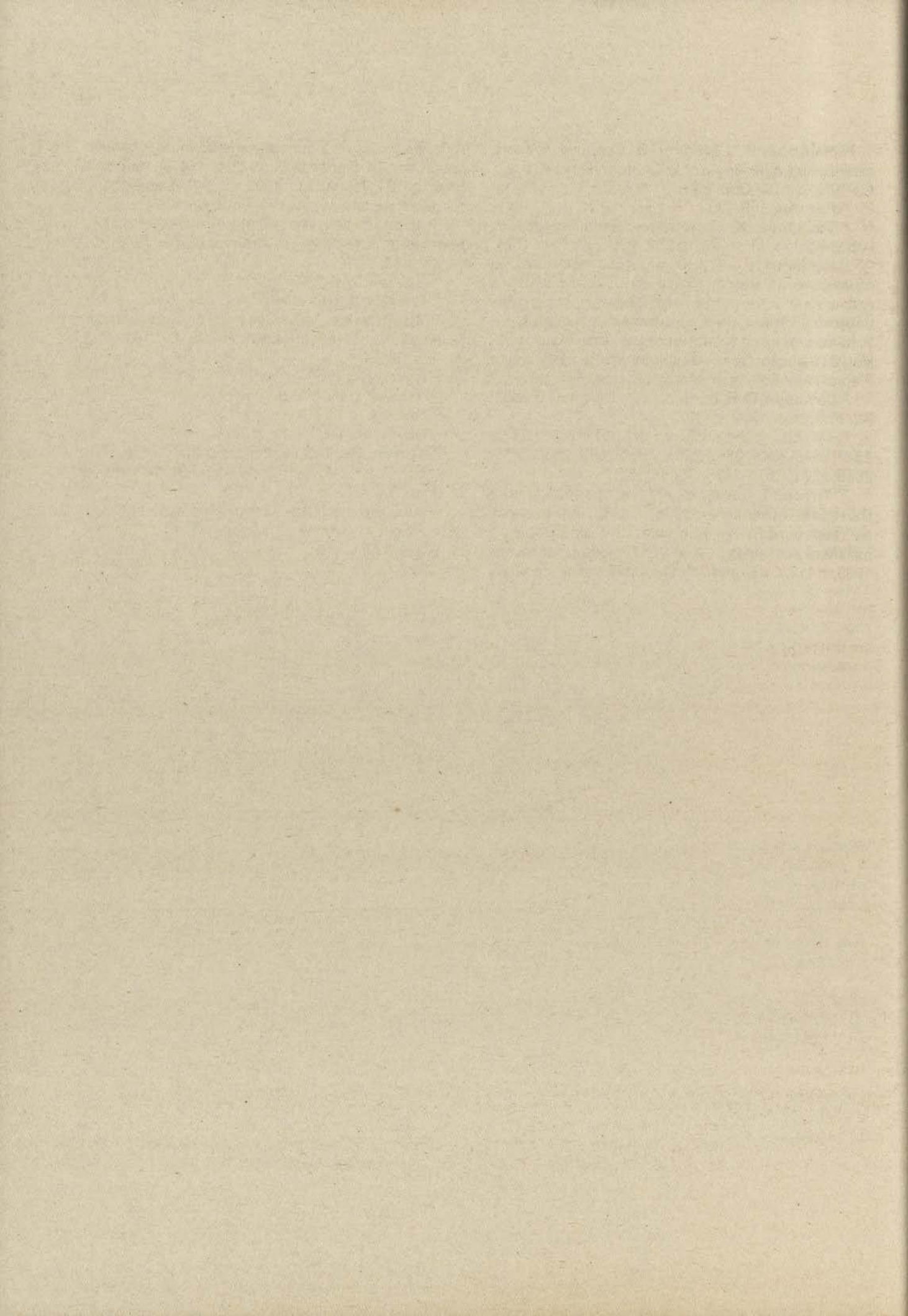
²³ Пак там, с. 177, 178.

²⁴ Пак там, с. 177.

²⁵ **Davidson, G.** Op. cit., p. 296.

²⁶ **Гошев, Ив.** Облеклото на старобългарските монаси.- В: ИНЕМ, X-XI, с. 60, с. 64, (виж бележка 25 на с. 70).

²⁷ **Шаренков, Ат.** Старинни трактати по технология и техника на живописиста. С., 1988, т. I, кн. I, 369-370.

ЦЪРКВА №2 И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ХРОНОЛОГИЯТА НА ЦЪРКОВНОТО СТРОИТЕЛСТВО В ИЗТОЧНОТО ПОДНОЖИЕ НА ТРАПЕЗИЦА

МИРКО РОБОВ

(Велико Търново)

Изключителната роля на търновската църква „Св. Димитър“ в събитията, свързани с началото на въстанието от 1186-1187 год. и първите стъпки на Асеновци в утвърждаването на възобновената държава, са ѝ отредили особено внимание в историческата памет и един подчертан изследователски интерес в продължение на вече много десетилетия. Обект на сериозен научен интерес са били и продължават да бъдат запазените оригинални архитектурни останки и изобщо проблемите на архитектурното оформление, колоритната керамопластична и рисувана украса по фасадните стени, запазените в два слоя останки от вътрешната стенопис, почистени и укрепени в началото на 80-те години, археологическата среда на паметника, както и на установения около него средновековен манастир, проблемите на средновековния и на късния некропол тук, картината на предшествашото обитаване от ранножелязната епоха до организираното производство на битова и строителна керамика в последните десетилетия на предстоличния период, проблемите на градоустройството и фортификацията в източното подножие на Трапезица и не на последно място обемно-пространствените решения на осъществяната съвременна реставрация.

След първите разкопки, проведени от Моско Москов през 1906 г.¹, и сондажите на Тодор Николов през 1921 г., храмът е цялостно проучен при подновените разкопки в началото на 70-те години под ръководството на Я. Николова.² Направени са важни уточнения по отношение на плана, архитектурния тип и особеностите в оформлението, както и по отношение на строителната хронология на паметника. Резултатите от това проучване са обнародвани³ и вече повече от 15 години са на вниманието на научните среди. Все още цялостно необнародвани са обаче резултатите по отношение на разкрития около църквата манастир и на християнския некропол, от който са проучени около

500 погребения. Сред многобройните находки значителен е установеният нумизматичен материал (около 1000 монети), който е с несъмнено важно значение в комплексното изследване на паметника и на архитектурния ансамбъл около него, в определяща степен и по отношение на общата хронологична картина тук.

Всъщност напоследък се появиха отделни изследвания, с които се прави опит за предатиране на църквата „Св. Димитър“ след нов прочит на особеностите по отношение на първия слой от вътрешната стенопис⁴, както и след извеждането им като определящи на някои елементи от строителната техника, реализирана при изграждането на храма.⁵ Без да оспорва или отхвърля резултатите от досегшните проучвания, В. Димова счита, че „за доказателство на ранната датировка на църквата авторите (т. е. последните разкопвачи), (доп. е мое) посочват редица неубедителни и преднамерени аргументи за обяснение на реални факти“⁶. Според нея: „в съвременните изследвания на българската църковна архитектура датировките на „Св. Димитър“ и „Св. Четирidesет мъченици“ са неубедителни, защото не са подкрепени с необходимите дотказателствени факти... Главната причина за неправилната датировка на този вид паметници се корени в това, че при тяхното проучване не е взет под внимание един от най-сигурните критерии - строителните методи и техники...“⁷

Л. Мавродинова приема, че установеното при проучванията прекъсване в дейността на църквата за няколко десетилетия в резултат на разрушително природно бедствие, трябва да се свърже със сериозна реконструкция, включително и цялостно преизграждане на срутената апсида като според нея храмът е бил възстановен най-рано през 60-те години XIV век.⁸

Несъмнено важен момент в дискусиата по отношение на хронологията на църковното

строителство тук са резултатите от разкопките на терена южно от „Св. Димитър“, с откритата през 1981 и проучена през следващите няколко години еднокорабна църква с притвор, изградена за да обслужва оформения вече голям християнски некропол в източното подножие на Трапезица. В хода на проучванията тя е означена като №2.

Преди да представим тези резултати обаче, нека очертаем хронологичната картина според открития при разкопките нумизматичен материал.

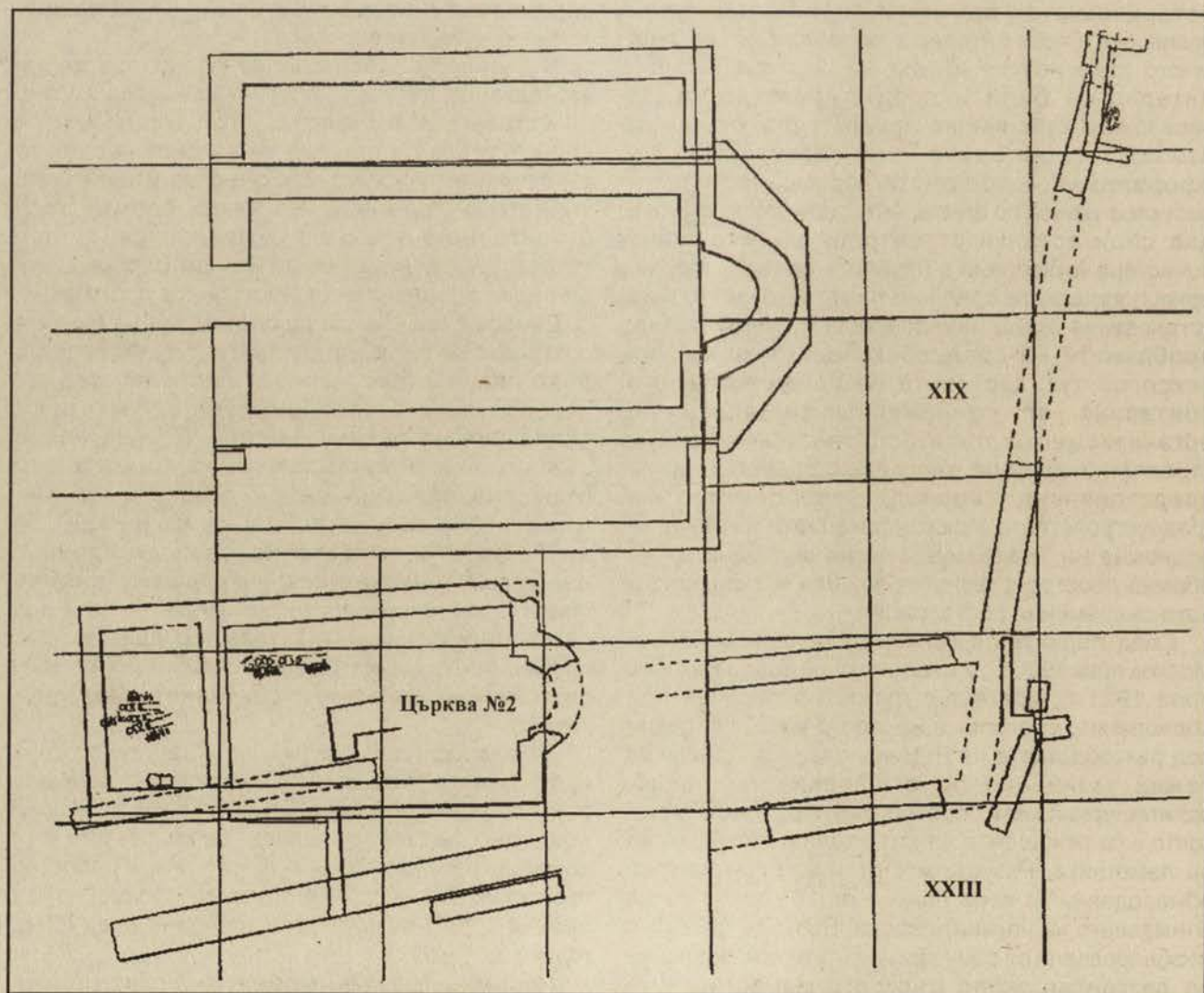
650 са намерените в комплекса средновековни монети. Две от тях датират от времето преди въстанието на Асеновци. Едната е сечена от Мануил I Комнин (1143-1180 г.), а другата - от Андроник I Комнин (1183-1185 г.). Четири монети датират от времето на въстанието до края на XII век. Две от тях са на Исак II Ангел (1185-1195 г.) и

две на Алексий II Ангел (1195-1203 г.).

475 са намерените монети от времето след 1201 г., до царуването на Константин Асен (1257-1277 г.), включително. Сред откритите тук 50 монети на този владетел 44 принадлежат към емисиите, сечени до 1264 г. От следващата, всъщност най-многобройна емисия на Константин Асен от типа „царят на кон“, отсечена в края на 1264 или началото на 1265 г.⁹, са намерени само 6 монети, т.е. далеч по-малко в сравнение с откритите в манастира „Св. Четиридесет мъченици“, на срещуположния бряг на Янтра.

От последната четвърт на XIII век датират само две монети, сечени от Георги I Тертер. Те са от емисията Георги I Тертер с Теодор Светослав (1280-1292 г.).

169 монети датират от XIV век, като 106 от тях

План на църквата „Св. Димитър“ и църква №2.

са сечени при наследниците на Иван Александър (1331-1371 г.) - Иван Шишман и Иван Срацимир.

Очевидно открития при разкопките на църквата „Св. Димитър“ и на района около нея нумизматичен материал илюстрира една ясна хронологична рамка по отношение както на изграждането на самата църква, а малко по-сетне и на манастира около нея, така също и на едно прекъсване на функцията след третата четвърт на XIII век, приблизително до средата на XIV-то столетие. Че дейността тук отново е била възобновена, свидетелстват не само посочените монетни находки, но също и подглазурните царски монограми върху фрагменти и цели съдове, украсени в сграфито техника - на Иван Александър и Иван Шишман. Известно е, че съдове с такива монограми се появяват в материалната култура на столицата Търново през първата половина на XIV век, а самото явление отмира с падането на града и залеза на търновското царство.¹⁰

В контекста на проблема за хронологията на църковното строителство в тази част от столичното подножие обаче въпросът е с кой именно архитектурен паметник трябва да се свърже възобновяването на дейността тук - с църквата „Св. Димитър“, с новоразкритата южно от нея църква №2 или пък заедно с двете, както допуска Л. Мавродинова.¹¹ Според нея в средата на XIV век е била възстановена в пълнен обем с някои допълнителни елементи в конструкцията църквата „Св. Димитър“, като преизградената от основи нейна източна част е била стенописана, а за нуждите на християнския некропол, южно от нея, била издигната нова гробищна църква.

Църква №2 отстои от „Св. Димитър“ на 4,90 м. По план е еднокорабна. От изток завършва с една полукръгла апсида. Оформена е с един притвор. (вж. приложения ПЛАН) Общата ѝ дължина е 13,90 м, а ширината ѝ е почти 5 м. По отношение на „Св. Димитър“ тя точно следва нейната ориентация, като е по-къса с 1,70 м. Ширината ѝ, обаче е приблизително двойно по-малка. Основите на църква №2 са положени върху дебел насип от разрушения, за който ще стане въпрос по-сетне, и затова остават доста по-високо от тези на „Св. Димитър“.

Самата църковна сграда в югоизточния участък на наоса лежи върху руините на източното крило на манастира в неговата северозападна част (Обр.1). Това ясно илюстрира хронологичната последователност тук.

Зидовете на църква №2 са дебели средно 0,80 м. Градежът е двулицев, на калова спойка, с пълнеж от по-дребни камъни, по някои от които има

Обр. 1. Руините на църква №2 и южната сграда на манастира (Поглед към югоизток).

полепнал хоросан. Следи от употреба на хоросан се установяват в най-долните редове от зидарията, на височина до нивото на първата подова настилка. Останките от зидовете на църквата са запазени на височина до 0,80 м.

Притворът е с размери 2,95/4,90 м. Запазената височина на зидовете тук е от 0,15 до 0,80 м. Северният и южният зид се опират в западния зид на наоса на фуга. По-късно в южната половина на притвора, откъм трите му страни (изток, запад и юг) градежът е уширен с добавка 0,40 м от изток и 0,53 м от запад.

Полукръглата апсида е разрушена в централната си част. По-добре е запазена северната ѝ половина. Диаметърът на извивката е 1,85 м.

При изграждането на по-късен зид са разрушени и средните части от западните зидове на наоса и притвора, поради което отвори за врати тук не се установиха.

В наоса и притвора на църква № 2 се разкриха две нива на подово покритие, всяко от които съответства на отделен строителен етап.

Горното подово покритие се състои от правоъгълни тухли, а на отделни места, където тухлите не са достигнали, са положени каменни плочи. Редът при подреждането и състоянието на отделните екземпляри показва, че вложеният в настилната материал е употребен вторично. По самите тухли няма следи от полепнал хоросан. Върху лицевите им страни са щемпелувани буквите А, В и Г, както и кръст, като при някои от екземплярите буквите са изписани. Последните вероятно са произведени допълнително за подмяна или запълване на липсващи участъци от настилната. (Обр. 2)

Обр. 2. Тухлената настилка на църква №2.

Въпросните тухли с щемпелувани знаци са установени в руините на църквата „Св. Димитър“ при разкопките в началото на 70-те години и са обнародвани отдавна с определена разлика в интерпретацията.¹² Затова тук няма да им отделяме повече внимание. По-важното в случая е, че са били произведени тъкмо за строежа и оформлението на църквата „Св. Димитър“ и първоначално са били вложени именно в нея. При разкопките на източното манастирско крило под северната от неговите две сгради, на място в разкритата голяма пещ за строителна керамика, се попадна на дефектна, изоставена продукция, очевидно от последното зареждане на пещта, която се състои тъкмо от такива тухли.¹³

Липсата на полепнал хоросан по откритите в настилка на църква №2 екземпляри очевидно показва, че преупотребата тук на този материал всъщност е следвала неговото първоначално предназначение.

По-ранната настилка, която се състои от каменни плочи, отстои от тухления под на 0,25-0,35 м. Пластът между двете настилки е от сиво-кафява пръст, примесена с бучки хоросан. В отделни участъци пръстта е наситена с много въглени. Откриват се и стенописни фрагменти. Намерените в пласта монети са на Иван Александър с Теодора, Иван Шишман, Иван Срацимир, Баязид I (1389-1402 г.) и Мурад II (1421-1451 г.). Очевидно през XV век църковната постройка е претърпяла основна реконструкция, като върху ниско запазените хоросанови градежи надзиждането е осъществено с ломени камъни на

калова спойка, а над стария под от каменни плочи е била положена тухлената настилка. Твърде вероятно е първоначалната постройка да е била опожарена с падането на Търново, за което свидетелстват въглените в слоя над каменния под, но също и зачервените камъни ниско в градежа тъкмо откъм вътрешната му страна.

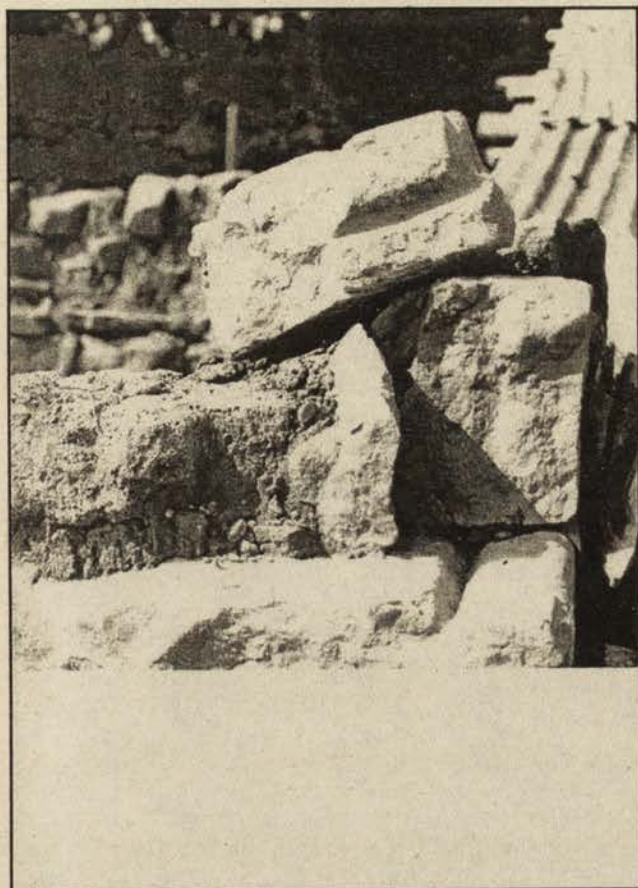
Твърде вероятно е, преизграждането на църква №2 да е било съпътствано и с частична промяна на плана. Западният зид на южната манастирска сграда, част от който остава под наоса на църквата, е прерязан от един по-късен зид, чиято ориентация е изток-запад. Челото на този зид към изток равни с вътрешното лице на западния зид на въпросната сграда. Градежът се развива в посока към запад, като излиза извън очертанията на църква №2. Запазената му дължина е 9,55 м.

Установената по-ранна подова настилка, оформена с големи каменни плочи, е съобразена с този зид и се допира до северната му страна. Самият зид е отчасти залегнат от южния зид на църква №2, като не следва точно неговата ориентация, а се отклонява леко в посока югозапад-североизток.

Изграждането на въпросния зид очевидно е във времето след края на XIII век, когато е престанал да съществува манастирът, до времето на Мурад II (1421-1451 г.), т. е. преди полагането на тухлената настилка в църква №2. Относно състоянието на църквата „Св. Димитър“ тогава свидетелстват откриваните фрагменти от вътрешната ѝ стенопис в пластове при разкриването на по-късния градеж откъм неговата южна страна. Част от каква постройка е, не е съвсем ясно, тъй като не се установява връзка с други градежи нито от север, нито от юг. Фактът обаче, че челото му от изток равни с вътрешното лице на западния зид на манастирската сграда, дава известно основание да се допусне възможна конструкция между двата градежа в постройка, предшества изграждането на църква №2, а може би друга църква или гробищен параклис от времето на Иван Александър, опожарена и разрушена с падането на Търново и възстановена с известна корекция в плана и ориентацията през втората четвърт или втората половина на XV век.

Каменните плочи от по-ранната настилка се допират до южния и западния зидове на наоса. Под този плочник следва слой с дебелина от 0,08 м от бял хоросан, като от него надолу следва пласт от сиво-черна пръст с много въглени, в който се откриват фрагменти от средновековна керамика.

Под западния зид на наоса, хоросановият слой е с още по-голяма дебелина 0,20 м, под който в

Обр. 3. Част от каменен корниз преупотребен в южния зид на църква №2.

пласт с дебелина от 0,30 м пръстта е примесена със строителни материали от разрушенията на църквата „Св. Димитър“ - хоросан, фрагменти от строителна керамика, камъни с полепнал по тях хоросан. Подобна е ситуацията и в северозападния ъгъл на наоса.

Определен интерес по отношение на строителните етапи и промяната в планировката тук представлява и установената разлика в нивата на каменната настилка по отношение зидовете на наоса и притвора на църква №2. Така в очертанията на притвора нивото на плочника е с 0,12 м по-ниско от нивото на субструкцията тук, като всъщност запазенят участък от настилка равни с плочника в югозападната част на наоса.

Установеният дебел пласт, наситен със строителни материали, несъмнено от разрушенията на църквата „Св. Димитър“ (хоросан, строителна керамика, камъни, фрагменти от стенописи и др.), ясно очертава етапите в строителната хронология по отношение на храма на Асеневици и по-сетнешната църква, непосредствено от юг и

свидетелства по-скоро за последователност в църковното строителство тук, отколкото за едновременност в изграждането и във функцията. Напълно очевиден е фактът, че последвалото от юг строителство не допълва съществувалия по-ранен комплекс, а е предназначено да поеме част от функцията на по-ранната и несъмнено престанала тогава да действа църква „Св. Димитър“ - най-вероятно в обслужването на големия християнски некропол тук. Този извод следва и от тухлите в подовата настилка на №2, откривани, както вече споменахме, в разрушенията на „Св. Димитър“, и също на място и в голямата пещ в северния двор, в която се е пекла продукцията за нуждите на строящия се храм.

Строителни материали, елементи на архитектурната украса и др. са преупотребени и в запазените градежи на църква №2.

По много от камъните, вложени в каловия градеж, има полепнал хоросан. Откъм външното лице на северния зид на църква №2 е вградена част от каменен корниз с изпъкнал торус. (Обр. 3)

В пълнежа на същия северен зид на църква №2 се откри фрагмент от външната рисуванa украса в люнетите на фасадните стени на църквата „Св. Димитър“ (очевидно южната ѝ фасада), с изобразени бели и червени правоъгълни фигурки. (Обр. 4)

В югоизточния ъгъл на притвора, в субструкцията на източния зид е вграден камък с добре запазен върху видимата му страна стенописен фрагмент. Основният тон в изображението е охра. (Обр. 5 а, б)

Камъкът със стенописния фрагмент се намира на реда на разкрития северно от него, по целия източен зид на притвора блокаж от камъни и

Обр. 4. Фрагмент от рисуваната фасадна украса на „Св. Димитър“ в пълнежа на южния зид на №2.

Обр. 5. а) Камък със стенопис в субструкцията на източния зид на притвора на църква №2.

Обр. 5. б) Стенописният фрагмент (близък кадър).

хоросан.

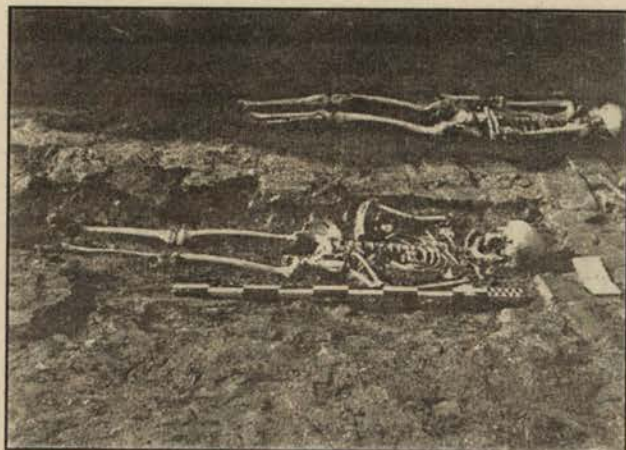
От разкритите общо 33 погребения в очертанията на наоса и притвора на църква №2 хронологически я предхождат само три. Гроб №376 е залегнат от апсидата. Други два гроба попадат под настилка от каменните плочи - №№489 и 492.

Два от гробовете са с вторични погребения - №№150 и 162.

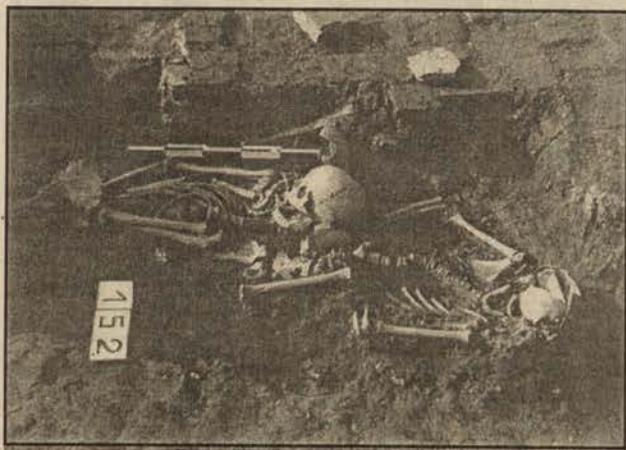
На нивото на тухлената подова настилка са извършени две погребения - №№153 и 154, като в участъка на съответния гроб настилка е извадена. (Обр. 6)

Десет от гробовете попадат под нивото на тухлената настилка в дълбочина от 0,25 до 0,40 м / от №148 до №152, №№152, 157, 159, 160, 182 и 183/. Настилка над тях липсва, което показва, че не я предхождат. (Обр. 7)

Две от гробните ями (№№161 и 166) са засегнали останките от западния зид на наоса, като

Обр. 6. Гробовете на нивото на подовата настилка на църква №2.

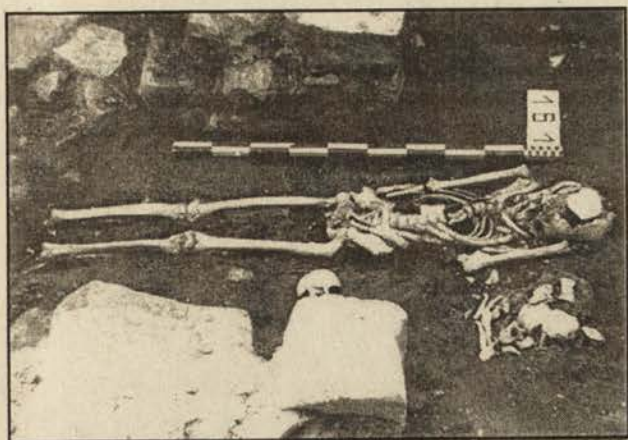
Обр. 7. Гробовете под тухления под на църква №2.

частично са го разрушили. (Обр. 8)

По-голямата част от погребенията в очертанията на църква №2 са извършени в северния ѝ участък, като само отделни гробовете попадат в южната половина на наоса и притвора. Това разпределение в некропола очевидно трябва да се свърже с издигането на оградния зид на двора от търновския табашки еснаф в средата на XIX век, при което неговият южен участък отчасти е застъпал руините на църква №2.

Наличието на отделни погребения, отчасти и върху архитектурните останки на църква №2, показва, че към времето на тяхното извършване едва ли над терена са били запазени останките на вече разрушената и изоставена църква, а може би значителна част от нейния строителен материал е бил взет и отново вложен в реконструкцията на църквата „Св. Димитър“.

По отношение некропола в очертанията на

Обр. 8. Гроб, прерязал западния зид на наоса на църква №2.

църква №2, след нейното разрушаване, от съществено значение за хронологията на

църковното строителство тук е времето, когато всъщност е започнато извършването на погребения. Така най-ранният датиран от разкритите гробове е с монета на Сюлейман II (1687-1691 г.), което показва, че в края на XVII век църква №2 не е действала и вече е била в руини.

От края на XVI - началото на XVII век датира полагането на втория живописен слой в църквата „Св. Димитър“, която очевидно по това време отново става действаща. Част от тази живопис е запазена в протезисната ниша и във втория регистър между нея и олтарната апсида.¹⁴

Следователно краят на XVI или началото на XVII век е времето, когато гробищната църква №2 е била разрушена и изоставена, след което не само за нуждите на некропола тук отново е била възстановена църквата „Св. Димитър“.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Москов, М.** Разкопките на черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиридесет“. Търново, 1912, с. 8.

² През 1981 г. разкопките са възобновени и приключват през 1985 г. с проучването на участъка в рамките на установения тук средновековен манастир.

³ **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново, Археология, 1985, 1, 24-31; От същия автор: Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. Културата на средновековния Търнов, С., 1985, 9-16.

⁴ **Мавродинова, Л.** Стенната живопис в България до края на XIV век. С., 1995, с. 69-70; От същия автор: Новите разкрития и датировката на първоначалната живопис в църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Старобългарска литература, кн. 28-29, 1994, 153-165.

⁵ **Димова, В.** Църковни сгради от XIII-XIV век във Велико Търново. Търновска книжовна школа, т. 6, В. Търново, 1999, 497-502.

⁶ Пак там, с. 499.

⁷ Пак там, с. 497.

⁸ **Мавродинова, Л.** Новите..., пос. съч., с. 154.

⁹ **Дочев, К.** Хронология на монетосеченето на цар Константин Асен (1257-1277 г.). Нумизматика, 1982, 2, с. 10.

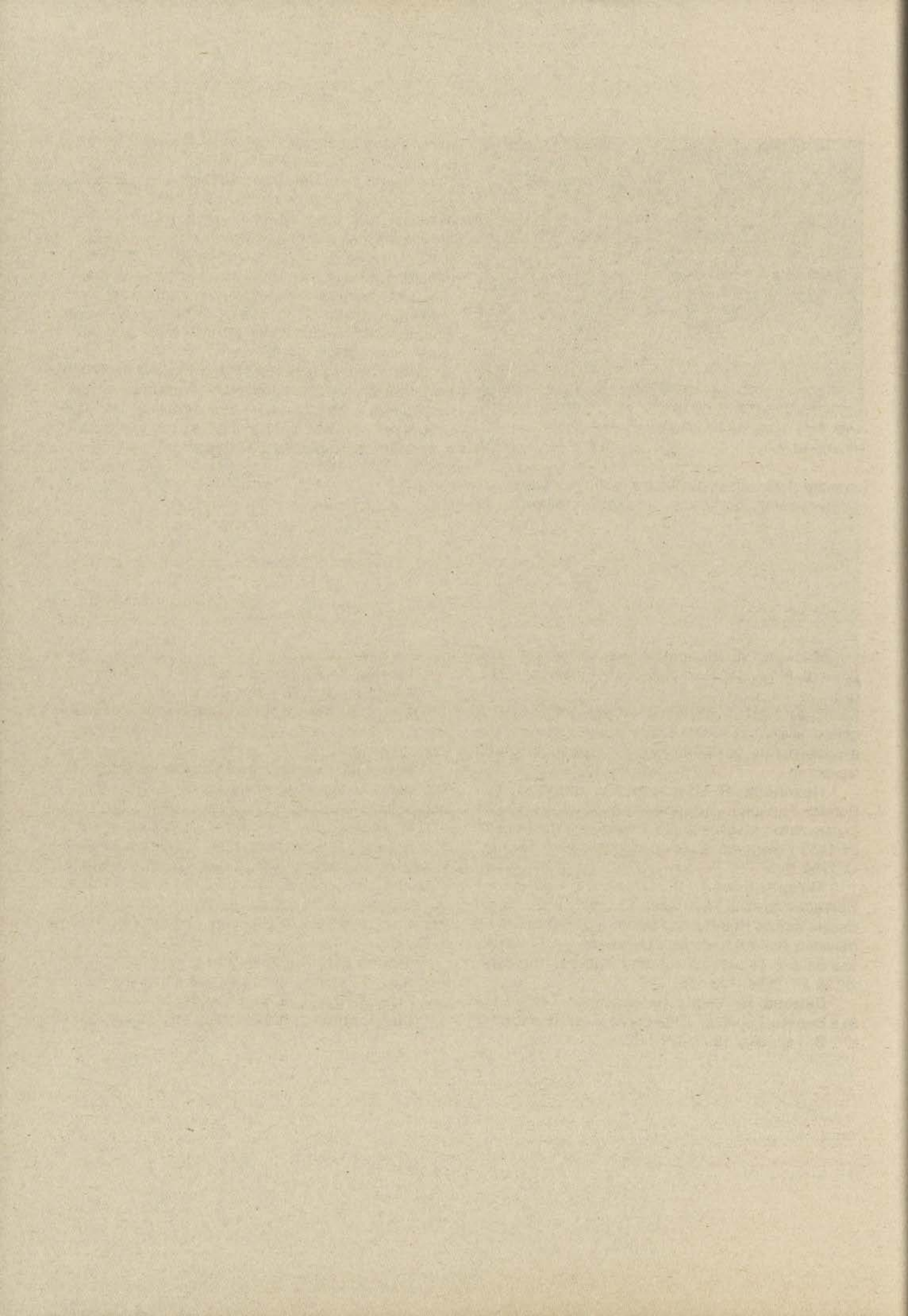
¹⁰ **Робов, М.** Подглазурен монограм на Теодосий Търновски от Килифаревския манастир. Търновска книжовна школа, т. 6, В. Търново, 1999, с. 521.

¹¹ **Мавродинова, Л.** Новите..., пос. съч., с. 154.

¹² **Квинто, Л.** Средновековни тухли с клейма и знаци от църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. Археология, XX, 1978, 2, 40-57; **Робов, М.** Знаци върху тухли от църквата „Св. Димитър Солунски“ във Велико Търново. Археология, 1983, 3, 53-60.

¹³ **Робов, М.** Производство на строителна керамика в Търново през втората половина на XII век. ИИМВТ, XIV, 1999, с. 155 и обр. 6.

¹⁴ **Мавродинова, Л.** Новите..., пос. съч., с. 156.

ЖИЛИЩНОТО СТРОИТЕЛСТВО В КРЕПОСТТА ТРАПЕЗИЦА

МАРИЯ ДОЛМОВА

(Велико Търново)

Въпросът за жилищното строителство в крепостта Трапезица е нов и свързан с проведените през 1992-1996 год. археологически разкопки¹. До тяхното започване липсваха сведения, освен жития на свети Иван Рилски, в които се съобщава, че мощите на светеца били пренесени през 1195 год. в нарочно съграден за него манастир на Трапезица, което обаче не дава сведения за самия изглед на крепостта от онова време².

Пътешественици от 17 век като Хаджи Калфа и католическият архиепископ Петър Богдан Бакшич също не са оставили никакви данни, както и българските възрожденци, които проявявали жив интерес към старата ни столица. Всички сведения за крепостта от 19 век са свързани с църковното и крепостно строителство, от което имало видими останки, докато от жилищното - напълно липсвали. Всичко това позволило по-късно на Кр. Миятев в „Кратка история на българската архитектура“ да изкаже мнение, че Трапезица не е била населена, а крепостта, от която и днес са запазени участъци от укрепителната система, била предназначена да служи за убежище на градското население в случай на опасност, докато черквите образували религиозен комплекс³. Това мнение добива гражданственост задълго главно поради липсата на археологически разкопки след 1900 год. в крепостта.

През 1992 год. след близо стогодишно прекъсване те бяха подновени, както по черкви № 5 и № 8, така по укрепителната система и терасите покрай нея. От особено значение за тези разкопки бяха проучванията на терените пред южната и западна крепостна стена. Те разкриха части от гъсто застроени жилищни квартали и улични комуникации, които не се отличават съществено от тези на Царевец. Предимство при това изследване бе и успоредното разкриване на крепостната стена и съоръжения със сградите край нея, което ги поставя в по-тесни хронологически граници⁴. Открити бяха 16 сгради, от които 13 при южната

крепостна стена, 2 при западната и 1 на платото на хълма, като с по-нататъшните проучвания техния брой ще расте. Общата площ, върху която се проведеха разкопките, е 1500 кв. м с културен пласт от 13 и 14 век, чиято дебелина варира между 0,30-1,30 м, предшестван от тънък тракийски пласт и покрити с незначителен земен слой.

Проучваният участък от южната тераса на хълма се намира пред една от трите главни порти на крепостта - югоизточната, затворен с крепостна стена от юг, и черква № 12 на север, докато западната тераса остава северозападно от черква № 15 и западно от платото, ограничена от трасето на крепостната стена. И в двата участъка повърхността на терена бе осеяна с иманярски дупки и ровове, в някои от които се виждаха камъни от градежи на кал, измити от дъждовете, и керамични фрагменти от обикновена и сграфито керамика. Изборът на южния работен участък бе продиктуван от близостта на Портата и удобствата, които предлагала слънчевата, широка и заравнена южна тераса за жилищно строителство, докато на 12-метровата западна тераса целта бе изясняване на строителните етапи на крепостната стена, наличието на жилищна архитектура и установяването на стратиграфията в този район на хълма. Местоположението на южната тераса в близост до главна порта и изглед към главния вход на Царевец, Новия град и Света гора предполагаха още в самото начало едно по-продължително обитаване на съществувалия там квартал (Обр.1). Застрояването на терените край крепостните стени е следствие от тяхното изграждане. Това създадо известна свобода за пространствени решения, позволяващи свободни площи между сградите - улични и площадни. Резултатите от разкопките издават интензивно строителство от два реда сгради с опростена планова схема, развити край крепостните стени, между които минавали по-тесни или по-широки улици, които се вливали в пътя, идващ от Портата и преминаващ между

Обр.1 Сектор от южната крепостна стена и сградите край нея. Общ изглед.

сградите и черква № 12. Разкритите цялостно и частично останки от сгради могат да бъдат отнесени към три типа - едноделни, двуделни и многоделни сгради според броя на помещенията в приземните етажи, тъй като е трудно да се намери друг обединяващ принцип. Разбира се, не всички са достигнали до нас в еднакъв вид - едни са в основи, при други суперструкцията е запазена до 0,70 м, най-често тези до крепостната стена, където земленият пласт е по-дебел. Преобладават едноделните и двуделните сгради с размери 35-45 кв. м, ориентирани напречно и по-рядко надлъжно спрямо крепостните стени. Двуделните и многоделните сгради имат размери на приземните етажи 60-70 кв. м. Многоделните сгради са с верижен план и ориентирани надлъжно на крепостните стени с три и повече помещения, като една от сградите е при западната крепостна стена. Поради лошата запазеност на стените не се знае дали всяко помещение е имало отделен вход или е било с междинни врати вътре в тях. Разбира се, това ориентирание спрямо крепостните стени е до известна степен условно, защото в зависимост от уличните връзки има сгради, при които тези край стената освен напречно са поставени и надлъжно, докато сградата западно от тях е напречно. Известен интерес представлява сградата на платото, разкрита частично при прокопаване на водопровод за нуждите на хълма, от която са запазени основи, фундаменти на скална основа, от големи и средни по размер квадрати в добре оформени лицеви страни. Несъмнено това е било голяма сграда, чието предназначение засега остава неизяснено. Но добрият градеж и големият брой предмети на бита, сред които керамика и монети подсказват гражданският ѝ характер.

Независимо от своя тип, всички сгради имат

правоъгълен план, с малки отклонения при някои до неправилен четириъгълник, често в крайно нищожни останки, за което допринесъл главно тънкият земен пласт на хълма, неговото благоустрояване и залесяване през 20-30 години на миналия век, при което били събрани всички камъни от повърхността на терена и срупани по ръба на терасите.

Сградите са застроени в последователен ред от две редици, които от юг се определят от линията на крепостната стена, а на север от главната улица, водеща към Портата. Във всички тях бяха открити предмети на бита, свързани с ежедневието на техните обитатели. Сравнени с подобни находки от други столични квартали, те са ограничени по количество и вид и често представляват излезли от употреба битови предмети още през Средновековието. Незначителните пространства от 0,60 - 0,80 м, оставени между сградите, пред Портата се увеличават до 2,70 м, което е указание за трасето на второстепенните улици, настлани с каменни плочи, разположени напречно на главния път. Още по-малко е разстоянието (0,30-0,50 м) между първия ред сгради и крепостната стена. Тази близост до крепостния зид показва, че сградите са имали горни етажи, а приземните били засенчени от височината на крепостните стени и съседните постройки.⁵ Приземните етажи се били използвали за стопански нужди или изби, тъй като не бяха открити материали, свързани с производствено-занаятчийска или друга дейност. Най-вероятно в тях е имало дървени стълби за втория и третия етаж, тъй като близостта на съседните сгради и липсата на стълбища вън от тях беше установено при разкопките. Долният етаж на всяка от сградите е от камък, а горните дървени, от сковаването на които са открити гвоздеи и железни скоби.

Най-напред е построен редът сгради край крепостната стена с входи на северните фасади, впоследствие затворени с изграждането на втория ред, отстоящ на 0,80-2,10 м разстояние. Входовете на сградите освен в средата често са оставени в единия край на стените, за да може да се създаде по-затворено пространство. Те са широки от 1,40 до 2 м, при някои са запазени каменни прагове с добре оформени страници. Вратите според ширината на входовете трябва да са били дървени еднокрили и двукрили с дървен праг върху каменната подложка, заключвани с брави или катинари, от които са намерените ключове. Входовете излизат на улица или площад, настлани с каменни плочи. Като цяло, пространствено улиците били оформени от жилищни сгради. Постройките към главната пътна артерия, идваща

от Портата, в случая втори ред сгради на южната тераса имали към нея цяла стена, а в тях се е влизало от второстепенните странични улици.

Подовите в приземните етажи на сградите без изключение, подобно на повечето черкви на хълма, са с плочникова настилка, положена на земята или на естествено заравнена скална основа и укрепени с пръст (Обр. 2). В приземните етажи на няколко сгради по южната тераса се откриха останки от

Обр.2 Жилищни сгради при крепостната стена.
На преден план – сграда с водохранилище.

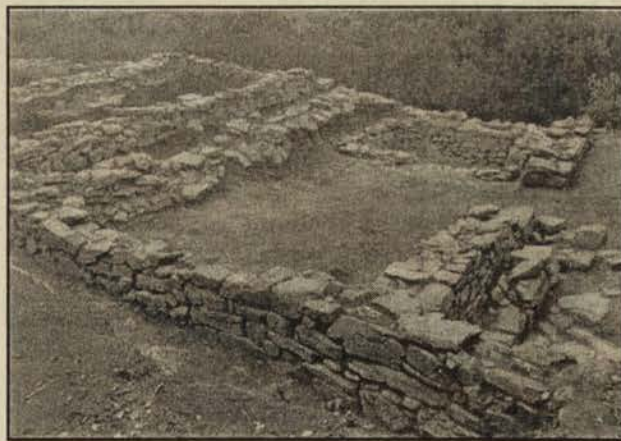
отоплителни съоръжения, чието местонамиране, размери и вид ги отнася към битовите пещи, ползвани в домакинствата през 13 и 14 век. В две от сградите край южната крепостна стена бяха разкрити вкопани в скалата водохранилища, чиято вместимост не надхвърля 4-5 куб. м. Те се затваряли с дървени капаци на нивото на пода, от които са намерените в тях гвоздеи. Водохранилищата опират в страничните и южни стени на сградите, което улеснявало прокарването на тръби за тяхното пълнене. Това са първите домашни водохранилища от 14 век, открити в жилищни сгради в Търновград (Обр. 3).

Градежът на сградите е от средни, рядко едри полуобработени камъни. Употребен е жълт пясъчник на калова спойка, което е една от причините за по-бързото им разрушаване през годините. Дебелината на стените е 0,60 м, а зидарията в недотам правилни редове с плитко фундирани основи. Новост в жилищното строителство е облицовката с каменни плочи на долната част от стените на сградите, някои оставени под наклон за образуване на улеи, които събирали атмосферните води и ги отвеждали в изградените водохранилища, водата в които служела за домакински нужди.

Така описаните приземни етажи на сградите, повечето каменни и по-малко със смесен градеж от камък и тухла, с каменни подове и водохранилища, почти засенчени от височината на крепостните стени и околните сгради, трябва да са имали стопанско предназначение, а обитавани били горните етажи, прозорците на които били остъклени. Това поставя въпроса за силуета на крепостта, над чиито стени трябва да са надничали покривите на тези сгради и доминирали камбанариите на черквите, което спомагало за създаване на общо пространствено въздействие и за обединяване на постройките в жилищен квартал, свързан в общ механизъм чрез уличната мрежа.

В и около сградите се откри значителен брой железни гвоздеи и скоби, които били използвани за сковяване на дървената конструкция на горните етажи. Правоъгълният план на сградите, както и последователния ред на застроявка предполагат двускатна, по-често четириискатна конструкция на покривите, които били покрити с червени извити керемиди. Разстоянията между сградите разрешавали малки или общи стрехи в зависимост от пространствата между тях, покрити с каменни плочи.

Кварталът при югоизточната порта, чието разкриване е в своето начало, според добитите резултати може да се отнесе към средата и втората половина на 13 век, когато терасата била застроена около черква № 12. Значително по-късно бил застроен квартала при западната крепостна стена, вероятно в началните десетилетия на 14 век, когато

Обр.3 Едноделна сграда с каменна настилка в приземния етаж.

повечето терени в крепостта били вече усвоени. Интензивното застрояване на широката и удобна южна тераса издава нужда от строителни терени

през 14 век в крепостта, което обяснява приближаването на сградите към Портата и нейните съоръжения.

Що се отнася до социалния състав на обитателите в квартала при югоизточната порта, те трябва да са принадлежали към обикновеното градско население, за чиито занимания не може да се каже много, главно поради липсата на материали и силното разрушаване на сградите, което ни лишава от сведения за евентуални производствени съоръжения. Но намерените в тях предмети на бита говорят за мирния характер на техните занимания.

Разкритата досега архитектура с нейната специфична планировка, грижливо строителство, подсигурана с домашни водохранилища и широки улици между сградите издава пълното съобра-

зяване на строителите с вече съществуващата укрепителна система. В сградите не бяха констатирани следи от умишлено разрушаване, пожари или земетръс. Напротив, всички индикации говорят за масово напускане на квартала с отнасяне на покъщнината, след което били изоставени и постепенно разрушени от стихии на времето. Животът в квартала при Портата е прекъснал след падането на града под турска власт, без да се възобнови никога след това. Този факт може да бъде свързан и обяснен с първото масово изселване на търновци в 1394 год. след неуспешния бунт, заточението на патриарх Евтимий, както и на много граждани, които потърсили убежище по други места, изоставяйки Търновград.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Археологическите проучвания на крепостните стени и намиращата се край тях архитектура са проведени под ръководството на автора.

² **Иванов, И.** Житие на св. Ивана Рилски, ГСУИФФ, 32, 1936, 13-14.

³ **Миятев, Кр.** Кратка история на българската архитектура, С, 1965, с. 98

⁴ **Долмова, М.** За укрепителната система на крепостта Трапезица (Предварително съобщение), Археология, 1995, 3, с. 36 и сл.

⁵ С подобно разположение са сградите от квартала покрай северозападната крепостна стена на Царевец, където много от тях са долепени до самата стена.

РАЗКОПКИТЕ НА МОСКО МОСКОВ ПРЕЗ 1906 г. В ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ И ГРОБЪТ НА ЦАР ИВАН АСЕН II

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

(Велико Търново)

Моско Москов Груев е роден в град Лясковец на 12. 09. 1863 г. в семейство на градинари. Основно образование завършва в родния си град, а от 1882 г. учи в богословското училище в Петропавловския манастир. После завършва духовна сименария в Одеса и през 1885 г. се завръща в родния си град, където две години е учител. През 1890 г. е учител в Русе, от 1892 г. е във Велико Търново, където най-напред е учител в Мъжката гимназия, а по-късно вече е директор на Девическата гимназия. От 1921 г. до 1933 година е директор на Народната библиотека. М. Москов е един от инициаторите за възобновяване на археологическото дружество. На 27. III. 1905 г. в училището при църквата „Св. Богородица“ се провело събрание, открито от временния председател Н. Марков, а М. Москов прочел Устава на дружеството. Най-много разисквания имало по чл. I, който в първоначалния вариант гласял „При Великотърновското туристическо дружество се основава клон археологически“. След продължителна дискусия събранието приело следната редакция: „В. Търново се основава археологическото дружество“. На 3 април същата година било избрано и настоятелство в състав: Т. Бойчев - председател, М. Москов - секретар, Н. Димитров - деловодител, Н. Марков - съветник и С. Събев - касиер. Според чл. II от Устава „Целта на дружеството е да се грижи за съхраняване на историческите паметници в град Търново и Търновско и да събира старини из този край на България в областта на архитектурата, живописа, фолклора, нумизматиката, стари ръкописи, стари печатни произведения и пр.“ През 1905 г. дружеството си поставило за главна задача да популяризира столичния Търнов и неговите паметници чрез беседи, лекции, излети и укрепване на организационното му състояние. На заседание на настоятелството от 12. 02. 1906 г. било взето решение за провеждане на разкопки на две търновски църкви - „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет мъченици“. Разкопките, както

отбелязва М. Москов „станаха през септември 1906 г.“² Преди да изложи резултатите от проучването³ Москов описва средата около църквата „Св. Четиридесет мъченици“, (важни сведения, тъй като по-късните градоустройствени решения променят значително характера на терена). Според Москов „тая Лавра, в която е била църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е обхващала голямо пространство; всичките места около черквата са влизали в района на този манастир. И до днес (1906 г. - б. м., Й. Ал.) личат дварите с които е била заградена тази светиня“⁴. Москов съобщава, че когато „разкопавали сегашния път, който води от Владишкия мост към Кая-баш, намерили основа на дебели зидове и олтар“, тогава останала ниско и източната част на църквата.⁵ Интерес представляват сведенията за църквата през вековете на османското владичество. Той пише, че „черковата „Св. Четиридесет мъченици“ не е била потурчена т. е. не е била обърната в джамия тутакси с превземането на Търново“. Според разказа на Москов „най-голямо изменение претърпяла главната част (същинската църква - б. м., Й. Ал.) около 1853-54 г., когато хаджи Юмер, шейх от Русенско, пожелал да я разшири, да я направи по-висока, та повиква майстори, сваля от стълбовете (колоните - б. м., Й. Ал.) капителите - тия същите капители, които са днес във пред черковата..., отмества северния двар един метър навънка, сваля сводовете, подзидва дварите, отваря на северната страна в стената врата“⁶. Москов разказва, че в северния ъгъл на църквата „имало гроб, край който палели свещи и носели болни да получават изцеление“⁷. Москов предава разказа на търновец, който му съобщил, че при бягството на турците по време на освободителната война дали ключа на църквата на един махлянин и поръчели „да палят свещи на гроба, защото в него лежи български светия“. Наскоро махляните влезли в църквата „разтварят гроба и изваждат из него всичко що намерили: някакви си сребърни петелки

(копчета - б. м.) надписи на старобългарски, остатъци от някакви си свещенически дрехи и други някои работи, които русите събрали и отнесли със себе си"⁸. Москов задава въпроса „дали този гроб не е на търновския архиепископ Йоакима, който станал в 1235 г., в славното царуване на Асеня, патриарх на българската черква“.⁹

За разкопките от септември 1906 г. Москов пише, че „най-напреде се разкопа притвора, или както е сега черковата, средната част и до самия двар се намери гроб широк 90 см, дълг 2,42 м, висок (т. е. дълбок) 1,25 м зидан от всички страни в тухли и вар“. Москов отбелязва, че „гробът не се намери небутан: бил е по-рано разравян“ и описва намерените в него:

„1. кости, но не целият скелет; 2. късове от оловни дъски (листи - б. м.); 3. гвоздеи; 4. железни скоби; 5. много късове и плочи от мрамор. Ала най-важното, което се намери в този гроб е едно парче от мрамор, върху което е останало релефно изображение, представляваше женска глава с корона; главата е сложена върху възглавница, която от четирите краища имала нещо като пискюли, издълбани в камъка. Около самата глава има нещо като ореол. Окоето е тъй издълбано щото представлява заспал човек. Тоя къс изглежда е отчулен от голям камък представлявал е навярно цялата легнала фигура и е бил сложен върху гроба. Релефният образ представлява млада хубава жена, малка въздълголика, с тънки черти. От тоя същи камък се намери парче, върху което личи нещо като пръсти“¹⁰. Москов предполага, че в този гроб е била погребана Анна-Мария, дъщеря на унгарския крал Андрей и съпруга на цар Иван Асен II.¹¹

След проучването на притвора „мина се в главната част на черковата и почна да се копае от дясната страна (т. е. южната стена на наоса - б.м.) в ъгъла между двете стени (втората стена е южната част на стената, разделяща наоса и притвора, б. М., Й. Ал.). Щом се изкопа 20 см пръст намери се друг гроб, които се отличава от външния (т. е. гроба до южния зид на протвора, б.м.): той не е зидан, а заобиколен изцяло с мраморни плочи. Той е широк откъм главата 90 см, откъм краката 72 см, дълг 2 м и дълбок 80 см. Мраморните плочи с които е заобиколен гроба са дълги 1 м и дебели около 14 см. Плочите са от чист бял мрамор, хубаво огладени откъм гроба. Споени са една с друга с вар и отгоре малко подзидани с тухли. Гробът е бил покрит с тънки мраморни плочи, а вътре е било положено тялото, обвито с олово“¹². Москов отбелязва, че гробът е бил запълнен с пръст, носена от двора и напретъпкана. Особено внимание заслужава наблюдението му, че „когато копали гроба,

изкъртили малко фреските, сетне отново ги замазали и изографисали, тъй щото стената край гроба има двойни фрески. А това показва, че гробът е копан след изографисването на черковата“¹³. В гроба са намерени кости (без черепа), много късове от мраморни плочи, 2 по-големи мраморни плочи (едната дълга 80 см и широка - 50 см; другата - пак дълга 80 см, но широка 40 см). Намерени били късове от оловни листи и два съда - „чашка с жълтеникава полива (=глазура, б. м.) с диаметър 9 см и височина 7 см, използвана, според Москов, като кандило и друго съдче подобно на малка делвичка, за което предполага, че е било за масло или миро. До този гроб Москов разкрил втори, към олтара. Тия два гроба се допират „откъм двата си тесни края и се разделят само с две мраморни плочи“. И този гроб е „обграден с мраморни плочи, каквито видяхме и при другия - толкова дълги и толкова дебели“¹⁴. В гроба също са намерени кости и късове от мраморни плочи и оловни листи. След описанието на гробовете Москов си задава основателния въпрос „Чи са били тези два гроба? Ще кажа, че първият е на Асеня, а другият на втората му жена Ирина“ и продължава „ако болярите са гледали да имат семейни гробници защо „Св. Четиридесет мъченици“ да не е могла да послужи за гробница на създателя й“¹⁵.

В останалата част на църквата, също разкопана, Москов отбелязва, че „други гробове не се намериха“¹⁶. Описанието за резултатите Москов завършва с думите „излагайки историята на новите разкопки, които направи археологическото дружество, старях се да бъда кратък. При това казах и някои чисто мои лични мнения, без да задължавам никого да ги приеме“¹⁷. Разкопките на М. Москов от 1906 г. не са получили заслужена и вярна оценка. Те са споменавани само като етап в проучването на столичния Търнов или на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, а в някои случаи резултатите са приемани с недоверие. В една рецензия на студията на Т. Силяновска - Новикова „Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII-XIV в.) век“¹⁸ Т. Герасимов прехвърля негативната си оценка за изследването на Т. Силяновска и върху резултатите от разкопките и изводите на М. Москов.¹⁹ За мраморната плоча с изображение на „жена с корона“ Герасимов отбелязва „от въпросната глава не е дадена нито фотография, нито поне рисунка..., но странното е, че въпросният паметник, открит през 1906 г., е обнародван от разкопвача подир шест години - през 1912 г. Бихме запитали това сензационно за времето си откритие защо е останало не оповестено нито в пресата, нито

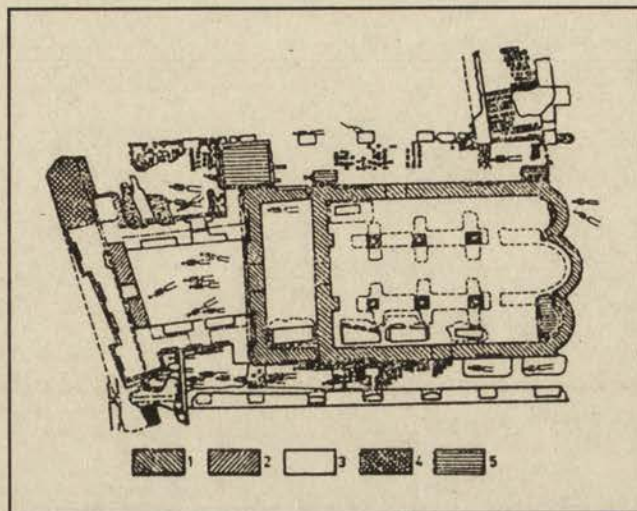
от нашите учени²⁰. Съмненията си Герасимов свежда до два пункта: 1) наличието на „нещо като нимб“ (но и самият Москов не е категоричен и затова пише „нещо като...“) и 2) че „покойницата е изобразена заспала със затворени очи“ и сочи, че в паметниците на романското и готическо изкуство през XII-XIV на Западна Европа“ винаги покойникът е представен с широко отворени очи и никога с нимб на главата²¹.

Проф. Герасимов стига до крайния извод „За нас споменатата в описанието на Москов глава с корона е една мистификация от страна на патриотично настроения учител в Търново. Тя никога не е била намерена“²². Според мен, М. Москов не заслужава обвинения в мистификация, макар и от патриотични чувства.²³

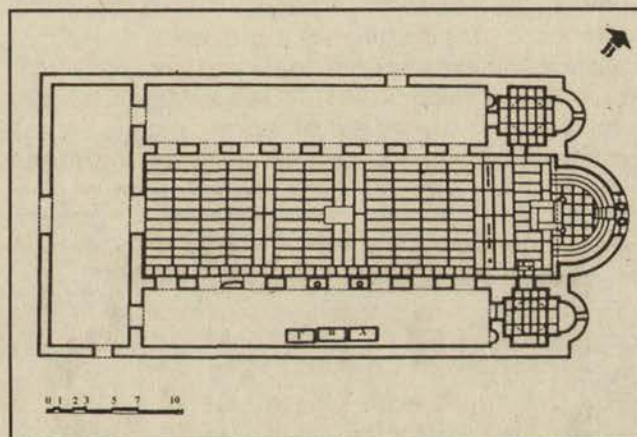
Резултатите от разкопките на М. Москов в църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и „личните мнения“ заслужават голямо внимание. По-късните разкопки (на В. Вълв и К. Тотев) напълно потвърдиха описанията на гробовете до южната стена на наоса (Обр. 1.) В подкрепа на писаното от Москов искам да приведа няколко примера за местоположението на гробовете, свързани с български владетели и царски особи (с по-голяма или по-малка степен на сигурност!) в хронологичен ред.

При разкопките на проф. Муцопулос в базиликата „Св. Ахил“ са разкрити четири каменни гробници, подредени една след друга покрай вътрешното лице на южния зид. Третата гробница, над която има аркосолий е изградена от цели мраморни плочи, според Муцопулос в нея е бил погребан цар Самуил (Обр. 2.)²⁴ При разкопки в манастирската църква в Милешево са разкрити гробници (Обр. 3.)²⁵ „Кралската“ гробница (1) е до южния зид на наоса. Във вътрешния притвор, пак до южния зид е гробница (2) за която се предполага, че е на кралица Белослава, Владиславовата съпруга и дъщеря на цар Иван Асен II. В същата църква е погребан и „Св. Сава“, след пренасянето на тялото му от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ през 1236 г.

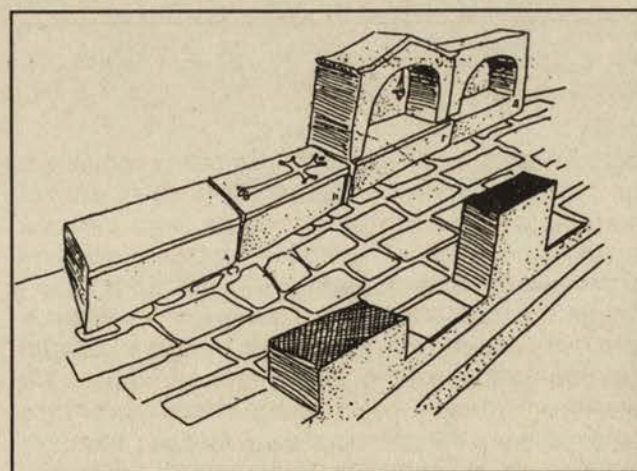
Манастирската църква „Св. Георги“ при Старо Нагоричино е описана още от проф. Йордан Иванов. Той пише, че на „западната стена на църквата отвътре, в югозападния ъгъл, е изграден кивот, 2,50 м над пода“²⁶ Интерес представлява и описанието на арх. Жарко Татич, който пише „в притвора се намира също един малък, интересен обект, а именно гробница, едната половина на която лежи на конзоли, като балкон, а другата е вкопана в зида. В тази гробница е погребан българският цар Михаил

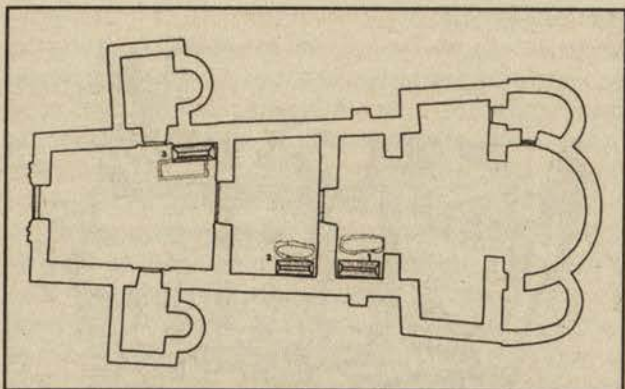
Обр. 1. План на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (По Вълв Вълв).

Обр. 2. Базиликата „Св. Ахил“.
а) план (По Н. Муцопулос).

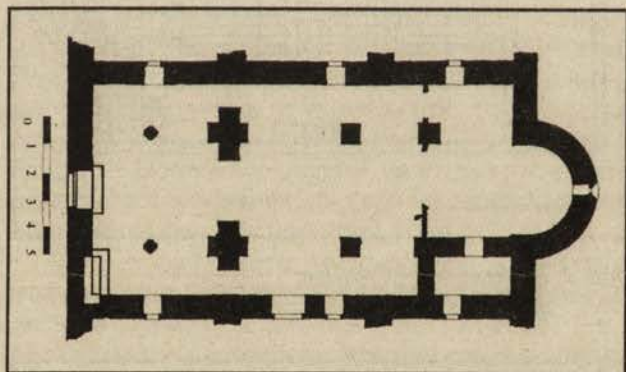
б) Гробниците в южния гроб на базиликата.

Обр. 3. План на манастирската църква в Милешево.

Шишман, който загинал в битката при Велбъжд²⁷ (Обр. 4).

При проучването на дворецовата църква на Царевец са разкрити 7 гроба - 4 в наоса и 3 в притвора. В югозападния ъгъл са открити два гроба, грижливо облицовани с тухли и камъни. „Южният“ е дълъг 2 м и широк 0,90-0,70 м и дълбок 1,99 м. В него са намерени няколко къса от мраморна плоча, а извън нея, в насипа части от похлупак и няколко

Обр. 4. План на църквата „Св. Георги“ при Старо Ногоричино (По Ж. Татич)

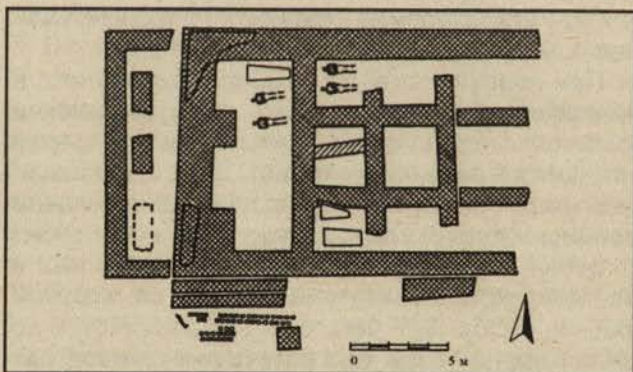
части от околновръстна рамка. Втората гробница е разкрита, северно от първата и има по-малки размери. Авторите отбелязват, че „има сигурни данни да се приеме, че в тези гробници са били погребани цар Иван Александър и неговата жена - царица Теодора“ (Обр. 5)²⁸. В северозападния ъгъл на наоса били разкрити други два гроба, вероятно в дървени ковчези. В северната половина на предверието (притвора) са разкрити три гроба, като най-северния е в зидана гробница. Според авторите погребаните „очевидно са били жени“²⁹.

От посочените примери може да се направи

предположението, че гробовете на царски особи (независимост от различната степен на сигурност на данните!) са погребвани в наоса или притвора на църковните постройките, но във всички случаи до вътрешното лице на южния зид. Това според мен е аргумент, който подкрепя предположението на Моско Москов, че до южния зид в наоса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е погребан цар Иван Асен II и неговата съпруга Ирина, която той, според Акрополит, обичал „не по-малко, отколкото Антоний Клеопатра“.

Във тази връзка интерес представлява, неизползван досега откъс от „Житието на Св. Сава“, който гласи: „След това, когато БЛАГОЧЕСТИВИЯТ ЦАР АСЕН ПРИЕ КРАЯ НА ЖИТИЕТО СИ И ОТИДЕ ПРИ БОГА, ИНОЦИТЕ ОТ СЪЩИЯ МАНАСТИР ГО ПРИЕХА и искаха да забранят на народа да идва при гроба на светеца в манастира. В това време почина някакъв свят митрополит и измолиха от тях (монасите от манастира „Св. Четиридесет мъченици“) с цената на среброто да го положат в гроба на свети Сава. Така те искаха народът вече да не идва при гроба на светеца“³⁰.

Цар Иван Асен II починал около празника на Св. Йоан (според хрониката на Алберик на 24 юни,

Обр. 5. План на дворецовата църква на Царевец.

Еньовден 1241 г.) Сведението, че е приет от иноците на манастира и посочените по-горе примери подкрепя казаното от Москов, че гробът му е бил до южната стена на наоса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, където по-късно била погребана и Ирина.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Москов, М.**, История на археологическото дружество в Търново, Търново, 1912, 12-13.

² **Москов, М.**, Разкопките в черковите „Св. Димитрий“ и „Св. Четиридесет мъченици“ в Търново, Търново, 1912, с. 5.

³ Пак там, с. 14.

⁴ Пак там.

⁵ Пак там.

⁶ Пак там.

⁷ Пак там, с. 20.

⁸ Пак там.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там, с. 21.

¹¹ Пак там, с. 22.

¹² Пак там, с. 23.

¹³ Пак там.

¹⁴ Пак там, с. 24.

¹⁵ Пак там, 24-25.

¹⁶ Пак там, с. 25. По-нататък Москов описва проучването на гробовете в западната пристройка.

¹⁷ Пак там, с. 29.

¹⁸ **Силяновска - Новикова, Т.**, Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на развития феодализъм (XII-XIV в.), ИИИИ, VI, 1963.

¹⁹ **Герасимов, Т.**, (Рецензия), Археология, 1965, 1, 67-71.

²⁰ Пак там, с. 70.

²¹ Пак там.

²² Пак там.

²³ Опит за „реабилитиране“ на Моско Москов прави Д. Овчаров в книгата си „Човек и добре да живее умира“, С., 1992, 141-143.

²⁴ **Овчаров, Д.**, Преспа - по времето на Йордан Иванов и след него, В: Известия на Исторически музей Кюстендил, IV, С., 1996, 306-311.

²⁵ Манастир Милешева. Истраживање и обнова (каталог уз изложбу), Београд-Пријеполје, 1995, 20-21.

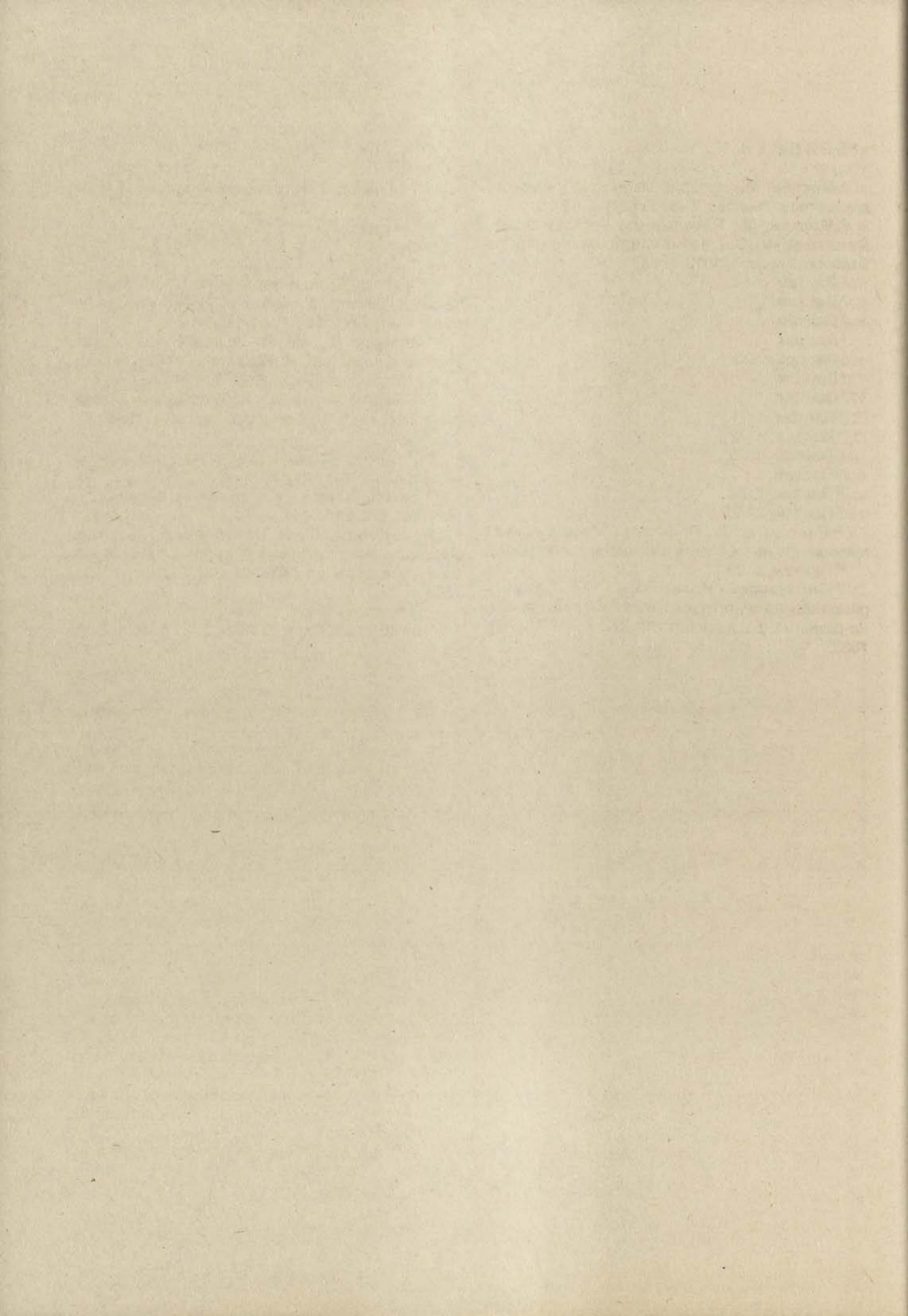
²⁶ **Иванов, Йордан**, Български старини из Македония (фототипно издание), С., 1970, 132-133.

²⁷ **Татић, Жарко**, Трогом велике прошлости, Београд, 1929, 102-104.

²⁸ **Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов**, Дворецът на българските царе през Втората българска държава (=Царевград Търнов, 1), С., 1973, с. 123.

²⁹ Пак там, с. 124.

³⁰ Жтие на Св. Сава, В: ХИБ, 2, С., 1978, с. 327.

АРХИЕПИСКОП САВА НЕМАНИЧ, ЦАР ИВАН АСЕН II И БЪЛГАРО-СРЪБСКИТЕ ЦЪРКОВНИ ВРЪЗКИ ПРЕЗ XIII-XIV ВЕК

ПЛАМЕН ПАВЛОВ

(Велико Търново)

В историята на българите и сърбите през далечния XIII в. има достатъчно забележителни личности, свързани с важни за бъдещето на своите народи политически и културни събития. Сред тях особено силно обаче се открояват имената на знаменития български владетел Иван Асен II (1218-1241), символ на най-якия подем на Второто българско царство, и на първия духовен глава на Сърбия архиепископ Сава, любимият национален светец на сръбския народ.

Във времето, в което живеят Иван Асен и Сава, и сърби, и българи вече са възстановили своята независимост, водейки борба с вековни противници като Византия и Унгария. Великият жупан Стефан Неман/Св. Симеон (ок. 1170–1196, +1199 г.) и цар Асен I (1186-1196), бащите на Сава Неманич и Иван Асен II, безспорно имат най-големите заслуги за отхвърлянето на византийското владичество и изграждането на своите държави. Нещо повече, по време на Третия кръстоносен поход (1189-1190 г.) двете страни са в съюзни отношения. Както е известно, цар Калоян (1197-1207), чичо на Иван Асен II, през 1205 г. разгромява край Одрин западните рицари, с което България фактически избавя православните си съседи, вкл. и сърбите, от латинската заплаха. С оглед ценностната система на онази епоха това е имало своето достатъчно важно психологическо значение за развитието на духовните и църковни връзки между две православни страни, независимо от униатската политика на самия Калоян. Още нещо, Стефан Първовенчани (1196-1227), първият сръбски крал, роден брат на св. Сава, получава подкрепата на Калоян в борбата си с унгарското вмешателство във вътрешните работи на своята страна. Отвоюването на престола във войната с Вълкан (Вукан) към 1204 г. поне до известна степен се дължи на българските военни удари срещу унгарското протекже.¹ През 1217 г. великият жупан Стефан получава титлата „крал“, подобно на някогашния си български съюзник Калоян, от Рим, в което е възможно да се забележи

влиянието на Търново. Или, по-скоро, тук можем да търсим някакво своеобразно „пресичане“ на взаимни идейно-политически влияния, тъй като сръбската идея и практика за получаване на кралска титла от папския Рим предхожда по време българската. Не е лишено от логика да се запитаме дали пък поне в известна степен цар Калоян не е използвал сръбския пример на контакти с Рим, макар и в силно променен вид? Отбелязвам всичко това не само защото между българската династия Асеневци и сръбската Неманичи е имало стари връзки, свързани с общи цели и интереси. Така или иначе, наред със спорните въпроси между двете държави и техните църкви нерядко се създава основа за сътрудничество.

Животът на двамата съвременници е твърде различен. По-възрастният Растко/Сава още като млад приема монашеството и заедно със своя баща създава Хилендарския манастир „Въведение Богородично“ на Света гора Атонска - обител, в която през следващите векове съжителстват монаси от двете страни, като в определени периоди българите са дори по-многобройни.² Сава, макар и монах, участва дейно в редица събития (вкл. в ликвидирането на българския севастократор Стрез в Просек около 1214 г.), но най-голямото му постижение безспорно е обявяването на самостоятелната сръбска архиепископия през 1219 г. Сава проявява завидни качества на дипломат и църковен политик, като получава признание от Вселенската патриаршия, тогава „в изгнание“ (в Никея/дн. Изник, Турция), тъй като Константинопол/Цариград от 1204 г. е под властта на латинците.³

Иван Асен още като юноша трябва да бяга от столицата Търново и България, когато след смъртта на чичо му Калоян на власт идва узурпаторът Борил (1207-1218). Около 1217 г. Иван Асен и брат му Александър с наемни руски дружини се връщат в България и побеждавайки в разразилата се междоусобна война, влизат в столицата Търново (1218 г.). Цар Иван Асен II (1218-1241 г.), смятан

още през XIII-XIV в. за „най-великият от всички български царе“ (според Бориловия Синодик – оценка, вероятно от средата на XIV в.), след битката при Клокотница (9 март 1230 г.) превръща България в най-мощната държава в Югоизточна Европа. В територията на царството попадат и етнически сръбски земи – най-вероятно част от Косово. Пет години по-късно Иван Асен възстановява легитимната българска патриаршия, дотогава в уния с Рим, с което започва нова епоха в духовната култура на българите, а и на другите православни славянски народи.⁴

Кога и как се пресичат пътищата на двамата велики мъже, е трудно да се каже, но те несъмнено от години прекрасно са знаели един за друг. Архиепископ Сава подкрепя крал Стефан Владислав (1234-1243), негов племенник, женен за дъщеря на цар Иван Асен II (наричана погрешно Мария или Мария-Белослава, която обаче е нейна сестра, женена за солунския деспот Мануил Комнин). Този акт в сръбските средновековни извори, независимо от преклонението пред светеца, е преценяван като „разбойническа“ узурпация.⁵

Още към 1218-1219 г. е имало достатъчно основания българската и сръбската църкви да търсят база за сближение и сътрудничество. Данни за подобни връзки обаче засега не са известни. Може би контактите между двете църкви и техните представители се установяват в по-пълна степен едва през тридесетте години на XIII в., когато сърби и българи активизират диалога с Вселенската патриаршия в Никея. В това отношение сръбската църква, в частност самият архиепископ Сава, има известна преднина – това се дължи както на проблемите около обявяването на сръбската автокефалия (вж. по-долу), така и предвид на унията на Търново с Рим. Във връзка с решаването на сръбския църковен въпрос Сава прави две големи обиколки в Близкия изток – през 1229-1230 и 1234-1235 г., като и в двата случая има срещи с високопоставени представители на патриаршиите в Александрия, Йерусалим и Антиохия, с монашеството в Палестина и Синай, с византийското висше духовенство и т.н. Пред тях, разбира се, при второто си пътуване той вероятно се е застъпвал както за правата на Сръбската църква, така и за онези за Търновската българска патриаршия. Отдавна се допуска, че Сава може би е носел послания на цар Иван Асен II и патриарх Йоаким I до тях. Както знаем, на събора в Лампсак легитимността на българската патриаршия в Търново е утвърдена както от вселенския патриарх Герман, така и с нарочни писма от източните патриарси – Атанасий Йерусалимски (Доментиан

изрично разказва за личната среща на Сава с него!), Симеон Антиохийски и Николай Александрийски.⁶

На връщане от Светите места Сава не отива направо в родината си, а приема поканата на българския цар да му гостува в Търново. В житието на св. Сава монахът Теодосий разказва: „...И като пристигна с кораб в град Несебър, изпрати до цар Асен вест за пристигането си. Царят изпрати свои слуги и коне, за да придвижат от морето с всякакви почести и с всичко необходимо светеца. Когато светецът дойде в града Търново, царят го посрещна (лично) и любезно го прие, и устрои голямо тържество по случай идването му. И в неговите топли палати заповяда да се настани...“ Прави силно впечатление, че Сава е приет като гост на царя, а не конкретно на патриарха. Естествено, гостоприемството на Иван Асен II по принцип не изключва сръбският екзархийски епископ да бъде настанен в жилището на тогавашния патриарх Йоаким I, в някой от големите столични манастири и т.н., както например св. Теодосий Търновски при гостуването си в Константинопол през 1363 г. пребивава в манастира „Св. Мамант“. Тук обаче „форматът“ на отношението към високия гост е много по-различен, подчертано дружески и „роднински“.⁷

В българската столица св. Сава явно е имал много срещи и разговори с цар Иван Асен II, а и с друг голям свой съвременник и също бъдещ светец – първия търновски патриарх Йоаким I (1234-1246).⁸ Във връзка с големия християнски празник Богоявление (6 януари 1236 г.) „... царят и блаженият патриарх [св. Йоаким I], които оказваха предпочитание на светеца [Сава], го помолиха в навечерието на празника той да отслужи службата...“. Според житиеписеца Теодосий службата дори е била съпроводена от чудо – „... и когато [св. Сава] започна кръстообразно да благославя водата, разделяше се водата в купела и пак се събираше. Когато царят и присъстващите с него видяха това чудо, прославиха Бога, който беше с тях. Светецът освети и просвети с осветението от кръщенето и кръвопролитие то Христово вода царя и всички присъстващи. И след като заедно с царя и патриарха бяха сътрапезници, се прибра в покоите...“⁹

Този откъс от житието на св. Сава от монаха Теодосий показва голямото уважение на българската църква и държава към сръбския духовен глава. Сава обаче е в Търново не просто „на гости“ – тук той явно получава категорична и

действена подкрепа от патриарх Йоаким I и от самия Иван Асен за независимостта на сръбската църква, която не е признавана години наред (фактически може би до 1235-1236 г.?) от Охридската архиепископия.¹⁰ Както е известно, тогавашният архиепископ, бележитият византийски каноник Димитрий Хоматиан (1217-1234) реагира извънредно остро на откъсването на Сърбия като автокефална архиепископия, квалифицирайки го като грубо вмешателство на Вселенската патриаршия в неговия диоцез.¹¹ До 1219 г. Сърбия е под духовната власт на Охридската църква, която макар да е исторически българска по произход и население, през XI-XII в. е силно погърчена или по-скоро универсализирана във византийски дух. След 1230 г. обаче, когато Иван Асен II освобождава българите в Македония, архиепископът навярно е трябвало да се съобрази с волята на търновския владетел. След Хоматиан охридският престол е зает от Йоаникий, което несъмнено става под опеката на Търново.¹² Така последните съмнения в законността на сръбската църковна независимост фактически отпадат с помощта на Иван Асен II.¹³

За нещастие при престоя си в Търново св. Сава се разболява тежко. Въпреки грижите на българите и на самия патриарх Йоаким, Сава, вече доста възрастен и със слабо здраве, умира (14 януари 1236 г.).¹⁴ Иван Асен, който в онези дни е на лов, дори упреква остро патриарх Йоаким, че не е известен своевременно за смъртта на Сава. По повеля на царя сръбският духовен водач е погребан „... в царския манастир“ - „Св. Четиридесет мъченици“.¹⁵

Още през есента на 1236 г. в Търново пристига самият сръбски крал Стефан Владислав, който моли своя тъст да му даде мощите на светеца, за да ги отнесе в Сърбия. Известно е, че през Средните векове мощите на светците са смятани за по-ценни и от златото, че осигуряват сакрална защита на градове и крепости и т.н. Житиеписците Доментиан и Теодосий определено внушават, че цар Иван Асен не е бил настроен да се раздели със светите мощи на сръбския духовен глава. Когато обаче вижда голямата скръб на сръбския владетел, а и като знаел какво значи светецът за сръбския народ, Иван Асен II се съгласява. Според житиято това му решение е подтикнато и от чудодейна намеса – по време на сън му е внушено „свише“ да постъпи така.¹⁶

Дори и след отнасянето на мощите в Сърбия гробът на св. Сава в търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ продължава да бъде място за поклонение – не само от страна на местните българи, но и от посещаващите по една или друга

причина българската столица сърби.¹⁷ Един медальон с образите на св. Сава и неговия баща св. Симеон (Стефан Неман), открит през 1972 г. нейде в подножието на Царевец край брега на Янтра, може да провокира търсенето на по-определени изводи или предположения.¹⁸ Така или иначе, има достатъчно основания да се приеме, че гробът на св. Сава е бил място за поклонение. Както често става в такива случаи, може би в „Св. Четиридесет мъченици“ се е пазела и някаква частица от мощите му. Там, както и в патриаршеската катедрала, са останали донесените от св. Сава реликви и дарове, главно закупени от самия него „... в Палестина и в цяла Сирия, и в Египет, и във Вавилон и в Константиноград.“. Те са връчени от него на патриарх Йоаким – както четем в житието му „... даде на българската патриаршия честни свещенически одежди и златообковани книги, и свещници, украсени със [скъпоценни] камъни и бисер, и други църковни съсъди, които и досега стоят пазени в посветената на Бога църква [катедралният храм „Възнесение Господне“ на хълма Царевец] за възпоменание на светеца...“¹⁹

Горният текст свидетелства, че даровете на св. Сава са били на видно място в някои от най-важните търновски храмове и през първите десетилетия на XIV в., както и че авторът на житието му монах Теодосий вероятно сам е посещавал Търново и ги е виждал.

Както е известно, макар и най-често по политически поводи, българската столица е посещавана от високопоставени сърби, предимно дипломати, вкл. от представители на висшето духовенство. Още при посещението си в Търново през есента на 1236 г. крал Стефан Владислав е придружаван от духовници и монаси. Без съмнение те осъществяват връзки с патриарх Йоаким I от името на архиепископ Арсений (1234-1266), близък сподвижник на Сава, определен лично от него за архиепископ през 1234 г.²⁰ По-усилени българо-сръбски междуцърковни контакти навярно е имало към 1274 г., когато във връзка с т.нар. Лионска уния между Константинопол и Папството независимостта на двете църкви е била поставена под заплаха. Както става ясно от някои документи, Търновската патриаршия проявява сериозна активност, влизайки в контакти и с папските пратеници в Константинопол при преговорите около унията. Бъдещият патриарх Йоаким III, тогава вероятно протосингел на патриарх Игнатий, лично води разговори с папския легат Джеронимо д'Асколи (бъдещият папа Николай IV).²¹ След сключването на унията България,

управлявана фактически от царица Мария Кантакузина, съпругата на болния Константин Тих-Асен (1257-1277), влиза в тесни връзки с православната опозиция в Константинопол и дори с патриаршията в Йерусалим.²² Вероятно в тази ситуация царицата и патриарх Игнатий (наречен в една приписка „*стълб на правоверието*“/православието“) са имали контакти и със Сърбия, вкл. с тогавашния сръбски архиепископ Данило I (1271-1276).

Българската столица е посещавана от сръбски дипломатически мисии предвид брака на крал Стефан Урош II Милутин (1282-1321) с българската царкиня Анна Тертер, дъщеря на Георги I Тертер (1280-1292), а по-късно и на неговия син Стефан (бъдещият крал Стефан Урош III Дечански) с Теодора, дъщерята на Смилец (1292-1298). Вероятно при цар Теодор Светослав (1300-1321) отношенията между двете страни са били добри²³, което предполага и контакти по линия на двете църкви. С възцаряването на Михаил III Шишман Асен (1323-1330) за няколко години българска царица е сръбкинята Анна-Неда, дъщеря на крал Милутин, което несъмнено е повлияло и на връзките по линия на църквата. По-късно, макар и за кратко, царица Анна управлява България, бидейки регентка на своя малолетен син цар Иван Стефан (1330-1331) - в една или друга степен това е имало значение за взаимните църковни връзки.

Архиепископ Данило II (1324-1337) впрочем малко преди да заеме този пост, посещава Търново и води преговори с цар Михаил III Шишман Асен като извънредно доверено лице на крал Стефан Дечански. Това посещение, отбелязано изрично в биографията на архиепископа, вероятно се е състояло през 1323 г. Твърде възможно е под егидата на влиятелния и енергичен Данило II да са осъществявани и други контакти с Търново, особено в навечерието на българо-сръбската война, завършила със злощастната за българския цар битка при Велбъжд. Това косвено може да се изведе и от разказа за тези събития, изпълнен прекомерно с църковна реторика²⁴, в който може би са отразени дипломатическите похвати на самия Данило. Така или иначе, архиепископът е бил човекът с най-голям опит в контактите с Търново и с тогавашния български цар.

Нека не забравяме и важното обстоятелство, че най-могъщият сръбски владетел крал (от 1346 г. цар) Стефан Душан (1331-1355) е българин по майка (син на кралица Теодора „Смилец“), че е женен за българка - знаменитата царица Елена (сестрата на цар Иван Александър), както и че в най-близкия му кръг е имало много негови български

роднини и съмишленици – една сестра на Елена и Иван Александър (неизвестна по име), леля му деспина Мария-Марина (съпруга на деспот Алдимир/Елтимир Тертер), нейният син Иван Драгушин (Душан го нарича „*мой истински брат*“, макар той всъщност да е негов първи братовчед), монахът Ефрем (бъдещ сръбски патриарх), а вероятно и други. Да не забравяме и деспот Иван (Йоан) Асен Комнин, брат на Елена и Иван Александър, който управлява от името на Душан голяма част от днешна Албания с център Валона (Вльора).²⁵ Няма съмнение, че присъствието на тези видни българи в Сърбия е благоприятствало взаимните църковни връзки.

През 1346 г. сръбската архиепископия е издигната в ранг на патриаршия, а в интронизирането на дотогавашния архиепископ Йоаникий I (1338-1354) участва самият търновски патриарх Симеон. Другият виден архиерей, взел участие в това църковно-политическо събитие, е охридският архиепископ Николай. Те заедно с византийските митрополити от превзетите от Душан земи и с представители на атонските манастири участват и в коронацията на сръбския владетел като цар, състояла се в Скопие на Великден (16 април) 1346 г. Царската корона е поставена на главата на Душан едновременно от двамата патриарси Йоаникий и Симеон.²⁶ Българската подкрепа за сръбската акция обикновено се свързва с добрите отношения между цар Иван Александър и Стефан Душан. Естествено, това е така, но този акт има и своите църковно-политически измерения. Византия е раздирана от гражданската война между Йоан V Палеолог и Йоан VI Кантакузин, а положението на тогавашния вселенски патриарх Йоан Калекас е достатъчно сложно и нестабилно, за да се очаква някаква сериозна реакция от страна на Константинопол.

Както е известно, по време на втория си понтификат цариградският патриарх Калист (1350-1353, 1355-1363) оспорва статута на Търновската патриаршия.²⁷ По принцип възникналото напрежение между Константинопол и Търново се свързва с критиките на св. Теодосий Търновски и неговия събрат св. Роман към някои особености от обредната практика на Търновската патриаршия. Надали можем да се съмняваме обаче, че основа за тази разпра е все пак политиката на Търново в предходните десетилетия. На първо място, разбира се, е интронизирането на сръбския патриарх с решаващото участие на Търново, както и аналогичния опит да бъде ръкоположен митрополит на Киев и „цяла Русия“ в лицето на монаха Теодорит. Тогавашният, втори по ред сръбски патриарх Сава

(1354-1375) според някои по-късни извори е родом от Тетово, което означава да е имал български произход. Дали това е така или не, не знаем със сигурност, но възможности за връзки с Търново безспорно са съществували. Сава е избран на събор в Сяр, а дотогава е атонски монах. Така или иначе, той е съвременник на най-видните духовни водачи на Византия от онова време, вкл. на св. св. Григорий Синаит, Григорий Паламас, Филотей Кокинос, а те неизменно имат свои български ученици и сподвижници. Несъмнено Сава IV е познавал и най-видните фигури от духовния живот на тогавашна България, които също така най-често са бивши атонски монаси.²⁸ Факт е, че славата на св. Теодосий Търновски и основания от него манастир в Кефаларево (Килифарево) достига Сърбия, откъдето също идват монаси, последователи на исихасткото учение.²⁹ Надали може да има съмнение, че църквите в Търново и Печ са имали малко или много единна позиция към претенциите на Константинопол, но за съжаление в тази посока отново не разполагаме с конкретни данни.

Подкрепата на Търновската патриаршия за повишаването на ранга на сръбската църква според Константинопол е незаконен акт и това е линия, която е следвана цели три десетилетия, от 1346 до 1375 г., макар все пак Константинопол да не се решава на по-директна конфронтация с Търново. Тази позиция е представена и в „Животописите на сръбските крале и архиепископи“ във връзка с решаването на сръбско-византийския разкол през 1375 г.³⁰ Този задължителен в случая „реверанс“ към Константинопол обаче не променя нещата – така или иначе, сърбите получават свой патриарх с благословията на патриарх Симеон и това се е помнело. В крайна сметка избирането на третия по ред сръбски патриарх (първият признат от Константинопол!) Ефрем, в един или друг план, е било съгласувано с Търновската патриаршия. Не само защото св. Ефрем (патриарх през 1375-1380 и 1389-1391 г.) е българин, и то родом „... от Търновската страна“³¹, а и поради особеностите на църковно-политическите взаимоотношения през последните десетилетия на XIV в. Най-малкото, участието на атонски монаси в преговорите около решаването на сръбския въпрос (сред тях са св. Исаия Серски, св. Никодим Тисмански и др.) предполага такава връзка, още повече че онези години търновски патриаршески престол е заеман от Евтимий (1375-1394).³²

Може би на някого ще се стори преувеличено всичко да се свързва по презумпция с имената на

Иван Асен II и св. Сава. Няма спор, че двете православни църкви вероятно биха имали достатъчно връзки дори и да я нямаше тази солидна историческа и духовна основа. Тя обаче е съществувала и това в онази епоха е значело много.

Още нещо, което може би ще прозвучи парадоксално и сензационно – ако не за сръбската, поне за българската медиевистика. Кой е дал първоначалния подтик за формирането на култа към св. Сава? С други думи – кой е препоръчал Сава да бъде канонизиран (дори по същество е поставил основата на неговата канонизация!), да бъде написано негово житие, да формулира идеята за неговите свети мощи и чудесата, вършени от светеца? **Доментиан не оставя никакво съмнение, че това е сторено от българския патриарх св. Йоаким I Търновски.** В Сърбия е било прието като нещо извънредно позитивно, че подтикът за прославянето на св. Сава идва именно от българския патриарх. Инициативата за написването на негово житие, дадена от св. Йоаким I, подсказва, че Доментиан категорично е бил в българската столица през 1235-1236 г.³³

След Освобождението в наново осветения християнски храм „Св. Четиридесет мъченици“ е поставен паметен знак за св. Сава. Независимо от сръбските действия във вреда на България през XIX-XX в., белязани не само с много антибългарска реторика, но и с агресивни действия, завладяване на изконни български земи, с всевъзможни посегателства и дори откровени престъпления (особено в Македония), тази плоча остава в най-емблематичния български храм. А църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в старата столица Велико Търново действително е един от най-важните символи на българската историческа памет и многовековна държавна и духовна традиция. В нея са колоните с известните надписи на „кан сюбиги“ Омуртаг (815-831) и на самия Иван Асен II, както и една по-стара колона на Крум (803-814). При археологически разкопки в „Св. Четиридесет мъченици“ са разкрити гробовете на видни личности от Средновековието, като най-голям интерес сред тях буди онзи на Калоян. След 1878 г. тук са проведени някои от най-важните за България държавни церемонии, включително обявяването на българската независимост (22 септември 1908 г.). Същевременно тази търновска църква е важен паметник и на световното православие³⁴, включително и на сръбския народ със спомена за неговия бележит син и духовен водач – свети архиепископ Сава.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Историја српског народа**, т. I. Београд, 1981, 268-271.

² Пак там, 316-317; **Старобългарска литература** (Енциклопедичен речник). Съст. Д. Петканова. С., 1992, 490-491.

³ **Сава Неманић – Свети Сава: историја и преданије** (под ред. В. Джурића). Београд, 1979; **Историја српског народа**, I, с. 297 сл.; **Благојевић, М.** Србија у доба Неманича (Од кнежевине до Царства: 1168 – 1371). Београд, 1989, с. 69 сл. За св. Сава вж. и обширният просопографски очерк на **Obolensky, D.** *Six Byzantines portraits*. Oxford, 1988, 115-172.

⁴ **Златарски, В.Н.** История на българската държава през средните векове, т. III. С., 1940 (1994), с. 270 сл.; **Божилов, Ив.** Фамилията на Асеновци (1186-1460). Генеалогия и просопография. С., 1985 (1995), 77-92; **Андреев, Й.** Българските ханове и царе (VII-XIV в.). С., 1988, 131-139; **Гюзелев, В. и др.** История на България, София - В. Търново, 2000, 62-67; **Павлов, Пл.** Къде в „земята на русите“ е бил Иван Асен II? – *Епохи*, 1997, кн. 3-4, 103-110.

⁵ **Доментијан.** Живот светого Саве и Живот Светаго Симеона (Приредила Р. Маринковић, превод Л. Мирковић). Београд, 1988, **Даничић, Дж.** Живот светого Саве. Београд, 1860, с. 178. Бълг. превод на откъси от монаха Теодосий у **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, т. II (Същинско средновековие, краят на XII-XIV в.). С., 1978, с. 324 (по-нататък съкр. **ХИБ**). За неизвестната по име Иван-Асенова дъщеря, съпругата на крал Стефан Владислав, вж. **Божилов, Ив.** Цит.съч., 101-102.

⁶ За пътуванията на Сава в Египет, Синай и Светите места (през 1229-1230 и 1234-1235 г.) вж. **Доментијан.** Живот Светаго Саве..., 170-180, 194-220, както и картата у **Obolensky, D.** Op.cit., p. 164. За възобновяването на патриаршията вж. разказа в Бориловия Синодик (**ХИБ**, II, 312-313), както и анализа на събитията у **Събев, Т.** Самостояна народностна църква в средновековна България. С., 1987, с. 314 сл.; **Николова, Б.** Устройство и управление на Българската православна църква (IX-XIV в.). С., 1997, с. 201 сл.

⁷ **Доментијан.** Живот Светаго Саве..., с. 220 („... и заведе го царят в своите палати“); **Даничић, Дж.** Цит.съч., 199-200; **ХИБ**, II, 324-325. Интересен е въпросът за разграничаването на „топлите“ и „студените палати“, който, доколкото ми е известно, все още не получил точен отговор от археолозите, специалисти по средновековния град Търново. Според мен може

би има няколко възможности: (1). В **Двореца** на хълма Царевец да е имало **специални стаи „за гости“** и, ако можем така да се изразим, жилищни **царски помещения** (лични „апартаменти“ или „покои“). Като „топли“ без съмнение могат да бъдат определени вторите. Ако е било действително така – св. Сава да е бил настанен в собствените жилищни покои на българския цар, то това показва, че той наистина е бил приет като най-близък приятел и роднина. В крайна сметка, в житието Сава е наречен **„брат и свят“** на Иван Асен II, което е във връзка с брака между неговия племенник Стефан Владислав и т.нар. „Белослава“, дъщерята на Иван Асен II; (2). Да става дума за друг, „жилищен“ дворец, предназначен за дипломатически мисии, високи гости и пр. – например изследваната от Т. Овчаров сграда близо до т.нар. Малка порта; (3). Србският гост да бил настанен в жилищна сграда в близост с храма „Св. Четиридесет мъченици“ (**Тотев, К.** Царската църква „Св. Четиридесет мъченици“ според последните археологически разкопки. – **Археология**, 2001, кн. 1-2). Според мен най-приемлив е вариантът с настаняването на св. Сава в **личните покои на царя** в Двореца на Царевец. Към такова решение ни насочват и думите на Доментиан, макар той в случая да е по-малко конкретен от Теодосий.

⁸ Вж. повече за него у **Павлов, Пл., В. Грудков.** Призвани да просияят... (Жития на св. патриарх Йоаким I Търновски, св. Исаия Серски и св. патриарх Ефрем Печки). Встъпителни студии, текстове, преводи, коментари и приложения). В. Търново, 1999, 7-31 и посочените там извори и литература.

⁹ В житието на светеца, написано от Теодосий, има и още един пасаж, който задължително трябва да бъде разтълкуван от археолозите – въпросната служба е проведена „... при светата купел, която е в кръщелното помещение“ (**ХИБ**, II, с. 325). Къде в същност е станало това? Според мен е неправилно всички събития, свързани с престоя на св. Сава в Търново, непременно да се свързват с храма „Св. Четиридесет мъченици“, където той е бил погребан по волята на Иван Асен II. Въпросната служба преди Богоявление може би е в извършена в Патриаршеската църква или църквата в самия Дворец.

¹⁰ Вж. повече у **Павлов, Пл., В. Грудков.** Призвани да просият..., 26-28 (бел. 5), както и литературата в бел. 11 по-долу в тази статия.

¹¹ **Снегаров, Ив.** История на Охридската архиепископия, т. I. С., 1924 (1995) 135-141; **Благојевић, М.** Цит.съч., 71-73; **Острогорски, Г.**

Сабрана дела, т. IV. Београд, 1970, 170-189; **Петровић, М.** Историјско-правна страна Хоматијановог писма „Најпречаснијем медју монасима и сину великог жупана Србије кир Сави“. - *Зборник радова Византолошког института*, XIX, 1980, 186-197. За отношенията между Търновската патриаршия и Охридската архиепископия вж. разсъжденията на **Събев, Т.** Цит.съч., 304-305, 283; **Николова, Б.** Цит.съч., 223-224.

¹² В Бориловия Синодик са споменати охридските архиепископи Йоаникий и Сергей, явно и двамата по времето на Иван Асен II и Калиман I Асен (1241-1246). През 1246 г. градът е завладян от никейския император Йоан III Дука Ватацис (1222-1254). Очевидно при българската власт архиепископията е запазвала своята автокефалия, но влиянието на Търново е било достатъчно силно.

¹³ Вж. повече по въпроса у **Павлов, Пл., В. Грудков.** Призвани да просияят..., 29-31.

¹⁴ **Доментијан.** Живот Светаго Саве..., с. 220-224, 375. За датировката вж. **Анастасијевић, Д.** Свети Сава је умро 1236 г.- *Богословље* (Београд), XI, 1936, 238-276; *Историја српског народа*, I, с. 322; **Obolensky, D.** Op.cit., p. 168. Надали престоят на св. Сава в Търново е бил само десетина-петнадесет дни, както излиза от коментара на Р. Маринкович към Житието, написано от Доментиан (Цит.съч., с. 375). Така или иначе, сръбският духовен водач пристига в България и Търново с влошено здраве, в зимния сезон, и то след 16-месечно пътуване из Близкия Изток и Мала Азия. Самото пътуване е изпълнено с дълги и тежки преходи по суша и море.

¹⁵ Вж. повече по този въпрос у **Тотев, К.** Цит. съч. и посочената там литература.

¹⁶ **Доментијан.** Живот Светаго Саве..., 224-228, 233, 377-378 (коментари); **ХИБ, II**, с. 327 (Теодосий). При всички спорни моменти около историята на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ трябва все пак да обърнем внимание, че за съвременникът Доментиан тя още през 1235-1236 г. е свързана с *манастир*. Необходимо е да се има предвид, че ръкописът на Доментиан е завършен през 1242/1243 г.

¹⁷ **Пак там.** Доментиан разказва за куция монах Неофит, оздравял благодарение на чудо, свързано с гроба на светеца. Теодосий пък предава „историята“ за погребения по-късно в опразнения гроб на св. Сава неизвестен по име митрополит. Отново Теодосий, вероятно на базата на лични впечатления, твърди, че и „... *досега на онези, които идват при гроба на светеца с вяра, той им дава изцеление.*“ Упрекът, че митрополитът бил положен там, за да бъде забравен св. Сава,

народът да не идва повече на гроба му и т.н. според мен не бива да се тълкува в тенденциозния смисъл, в който ни въвлича самият житиеписец, а като малко необичайно по стил, но все пак „нормална“ за едно житие агиографска хипербола. Очевидно за гроба на св. Сава към началото на XIV в. вече са били възникнали характерните за подобни свети места легенди.

¹⁸ **Марков, Н.** Средновековен медальон с изображения на св. св. Симеон и Сава Сръбски.- *Нумизматична информация*, 1982 (февруари), с. 20. Става дума за бронзов медальон (диаметър 23 mm, с тегло около 3 гр.), според Н. Марков най-вероятно атонска изработка, датиран от него през XIV-XV в. Св. Сава е представен като схимник, в монашеско облекло, с нимб и палмова клонка в ръка. С последното гравьорът може би е искал да отбележи познатия факт, че сръбският светец е посещавал Божигроб, както знаем от житията му. В разговор г-н Николай Марков (уредник в Националния исторически музей в София) бе любезен да сподели с мен някои свои съображения около този интересен паметник, притежание на частен колекционер. Печатът е открит може би в района на храма „Св. Четиридесет мъченици“. Специално благодаря и на г-н Александър Пейков (В. Търново), който пръв ми обърна внимание на тази малко известна находка. На свой ред Ал. Пейков не изключва медальонът да е по-ранен, примерно от края на XIII – началото на XIV в.

¹⁹ **ХИБ, II**, 325-326 (Теодосий).

²⁰ **Доментијан.** Живот Светаго Саве..., 224-225; **ХИБ, II**, 326-327. Теодосий специално подчертава, че инициативата за посещението в Търново е на сръбския архиепископ Арсений.

²¹ **Дринов, М.** Въпросът за българската и сръбската църква пред съдилището на Лионския събор.- В: *Избрани съчинения*, т. I, С., 1971, 373-387 (статията е от 1872 г.); **Николова, Б.** Цит.съч., с. 261. Изглежда парадоксално, но, доколкото ми е известно, никой от изследователите не прави дори елементарна догадка за връзки между двете църкви с оглед на ситуацията при Михаил VIII Палеолог (1259-1282). Както е известно, съществувал е проект за брак между сръбския престолонаследник Стефан Милутин (бъдещият крал, 1282-1321) и византийска принцеса, който може би е имал отношение и към проблемите около Лионската уния. На това ми обърна внимание византологът Сърджан Пириватрич от Белградския университет, за което му благодаря. С. Пириватрич има намерение да посвети специално проучване на този въпрос.

²² **Павлов, Пл.** България, Византия и мамлюкски

Египет през 60-те – 70-те години на XIII в. – *Исторически преглед*, 1989, кн. 3, 15-24 и посочената там литература.

²³ Общо за отношенията между двете страни по онова време вж. **Коларов, Хр.** Българо-сръбски отношения при Тертеровци. – *България в света от древността до наши дни*, I. С., 1979, 213-221; **Тъпкова-Заимова, В., Д. Димитров, Пл. Павлов.** Хронологична енциклопедия на света, т. VI (Византия и византийският свят). В. Търново, 1995, 595-603.

²⁴ **Данилови наставлъачи** (Данилов ученик, други наставлъачи Даниловог зборника). Под ред. на Г. Мак Данијел, дан. јез. верзија Л. Мирковић. Београд, 1989, с. 36. **Бурмов, Ал.** Избрани произведения, т. I. С., 1968, с. 278. За този бележит сръбски духовен глава вж. сборника **Архиепископ Данило II и негово доба**. Београд, 1991.

²⁵ **Андреев, Й., Ив. Лазаров, Пл. Павлов.** Кой кой е..., 20-21, 113-115, 149, 157-158, 184-145, 259 и др. с посочената там литература.

²⁶ **Пурковић, М.** Српски патријарси средњег века. Диселдорф, 1976, 17-19, 55-68; **Радић, Р.** Време Јована V Палеолога (1332-1391). Београд, 1993, 159-160.

²⁷ **Киселков, В.** Патриарх Калистовата грамота от 1355 г. – *Духовна култура*, 1932, кн. 50, 214-219; **ХИБ**, II, 235-237. Вж. **Николова, Б.** Цит.сч., 203-204 и посочената литература; **Павлов, Пл., Ив.Тютунджиев** [Рец.] Гонис, Д. История на българската църква. Атина, 1995. – *Епохи*, 1995, кн. 3-4, 164-171. Възможно е малко известният

исторически разказ „За българския и сръбския патриарси“ (най-вероятно от края на XVI в.), макар и да е изпълнен с грешки и несъобразности, да има някаква връзка с тези претенции на Константинопол – вж. **Ангелов, Б.Ст.** Стари славянски текстове. – *Известия на института за българска литература*, т. VI, 1958, 266-267; **ХИБ**, II, 338-339; *Стара българска литература*, т. 3. Исторически съчинения (Съст.и ред. Ив. Божилов). С., 1983, с. 85, 367. Този разказ обаче се нуждае от специално проучване.

²⁸ **Пурковић, М.** Цит.сч., 69-100.

²⁹ **Житие на св. Теодосий Търновски** от патриарх Калист Константинополски. Текст, превод и коментари Ив. Марчевски. В. Търново, 1995, с. 19, 42.

³⁰ **Данилови наставлъчи**, 129-133; **Баришић, Фр.** О измирену српске и византијске цркве 1375 г. – *Зборник радова Византолошког института*, XXI, 1982, 159-180; **Павлов, Пл., В. Грудков.** Призвани да просияят..., 96-100.

³¹ **Павлов, Пл., В. Грудков.** Призвани да просияят..., с. 55 сл.

³² **Пак там**, с. 32 сл. (частта за св. Исая Серски), 72-74, 86-88, 101-103 (за св. Ефрем Печки).

³³ **Доментијан.** Живот Светаго Саве..., с. 230-231, 377 (коментар). Безспорно засегнатият тук проблем се нуждае от самостоятелно проучване.

³⁴ Вж. **Невероятният град Велико Търново – XXI в.** / *Veliko Turnovo – the incredible town, XXI Century*. В. Търново, 2001, 13-14.

СТЕНОПИСНИ ФРАГМЕНТИ, ОТКРИТИ ПРИ ПОСЛЕДНИТЕ РАЗКОПКИ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ“ ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ДИАНА КОСЕВА

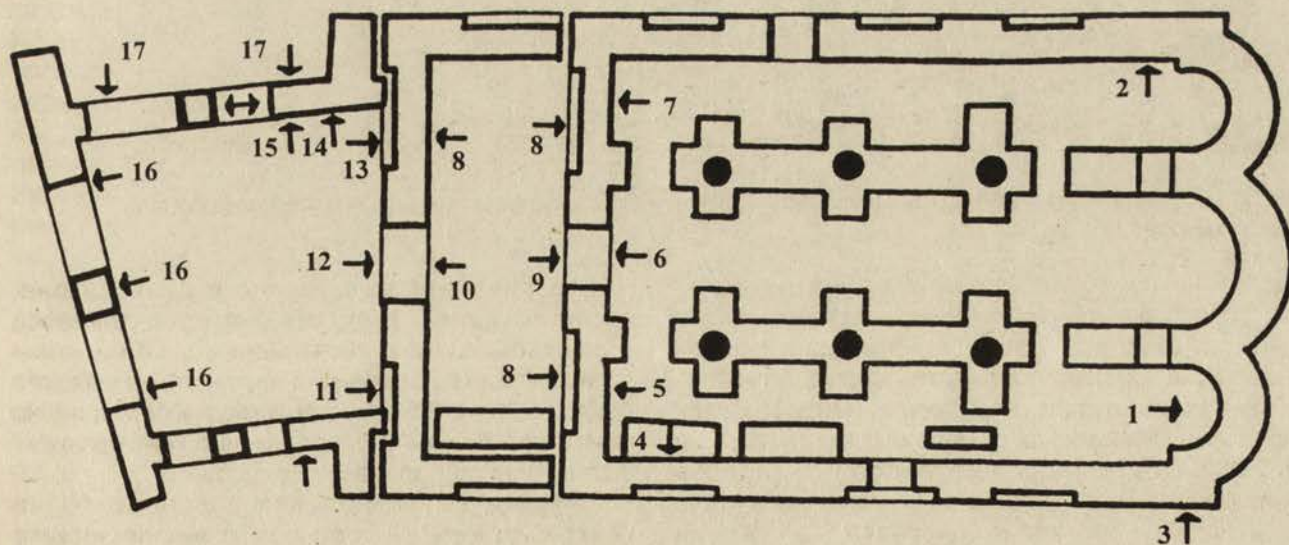
(Велико Търново)

При разкопките на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ в периода 1992-2000 г. върху стените и фасадите бяха разкрити нови стенописни фрагменти, някои от които бяха свалени от реставраторите. В наоса след демонтажни работи беше открит фрагмент 2 кв. м с цокълна драперия от диаконикона и подложка за стенописна украса върху северната стена. Важни наблюдения се получиха за мраморната гробница в югозападния ъгъл на наоса. Нейната южна стена, която всъщност се явява част от фундамента на южната стена на наоса, също е била декорирана с живопис. В интериора на Екзонартекса за първи път се установиха следи от цокълна украса върху източната стена, северния вход и фрески върху стълба, оформящ западната фасада, както и части от фасадна живопис от север и юг. (Обр.1)

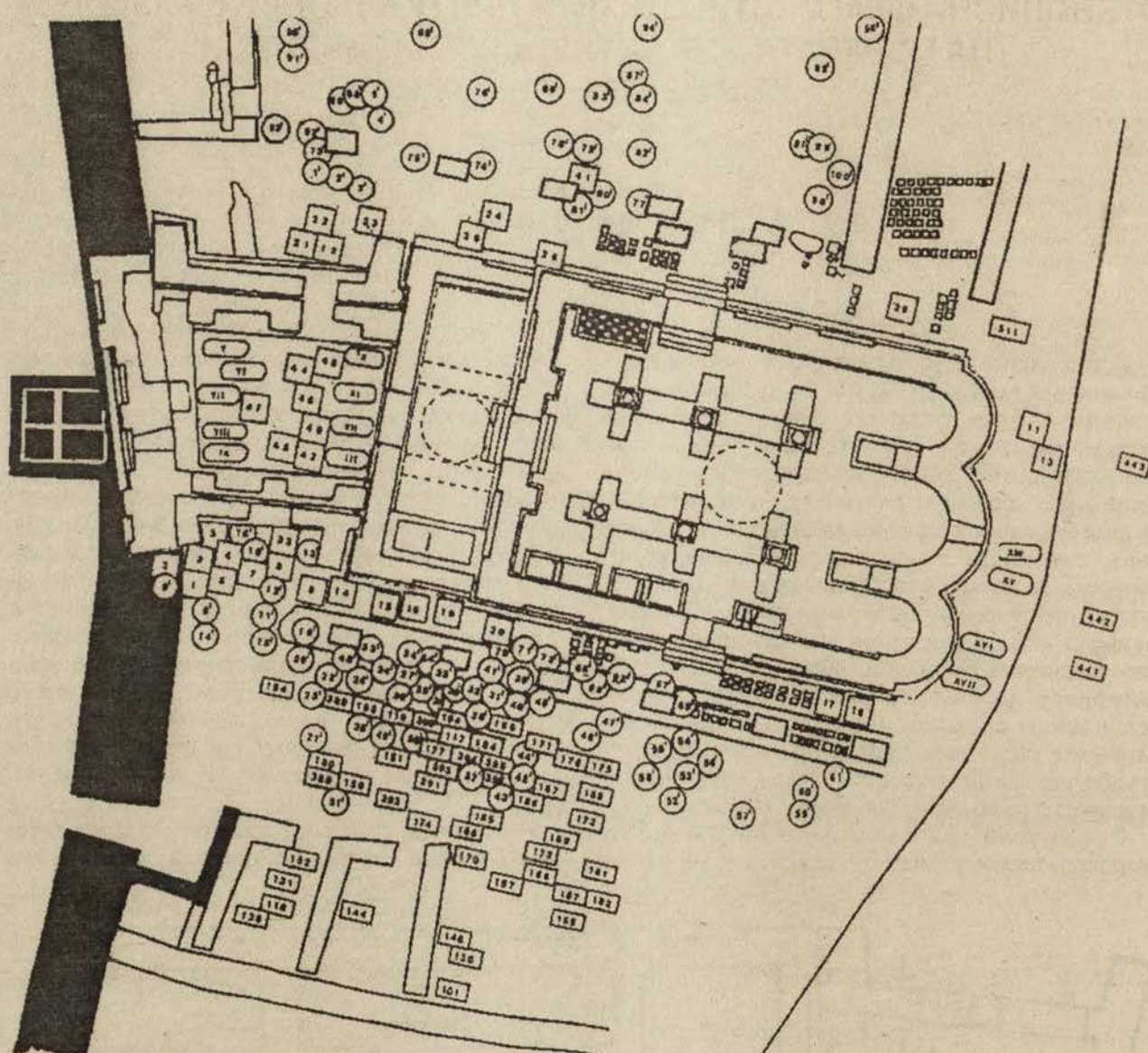
Освен това при разкопките на църквата, некрополът и манастирските сгради около нея бяха

открити близо 200 къса стенописни фрагменти с големина от 4 до 120 кв. см, локализирани в няколко участъци и по целия обект. Сто от тях са инвентирани в полевата инвентарна книга на разкопките. Най-многобройни фрагменти произхождат от пластовете и гробовете, северно и южно от Западната пристройка (кв. XVI и XIX), от новооткритата яма до северния вход на наоса в кв. XVII₂, при сондажите в притвора и демонтажа на късните надзиди на притвора и от разкопките в южния сектор на комплекса при т. нар. „параклис“. Значителен брой малки и големи разтрошени късове стенописи бяха намерени и в пласта със строителни разрушения, разстлан пред цялата северна фасада на храма; в и извън северната галерия, т.е. в квадрантите XIII, XIV, XVI и XVII. (Обр. 2)

Резултатите от новите разкопки по отношение на стратиграфските наблюдения и установените

Обр.1. План на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ ((наос, притвор, екзонартекс) с означение на местата, където са регистрирани стенописи. (По К. Тотев)

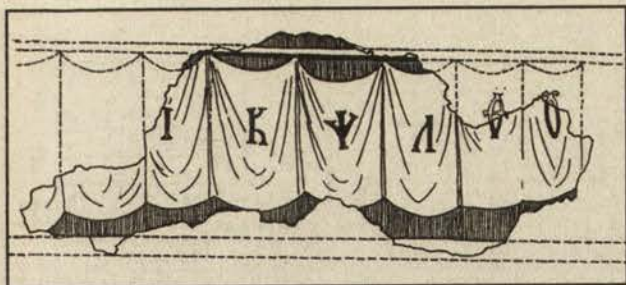

Обр. 2. Общ план на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ с некропола и някои манастирски сгради. (По К. Томев)

строителни периоди в изграждането на църквата - наос, притвор, първи галерии, екзонартекс, западна пристройка, втори галерии, наложили и някои значителни корекции в приетата досега датировка на оцелялата живопис от църквата.¹ (Обр. 2). Освен това стана възможно да се направят реконструкции на самостоятелната интериорна украса на екзонартекса,² стенописите върху западната стена на наоса³ и цялостна разгъвка на пълния календарен цикъл, разположен върху всички стени на притвора (в два варианта с купол и със сводово покритие).⁴

Разкриването на живопис в диаконикона, следите от фрески върху северната стена на наоса и при гробницата в югозападния ъгъл на наоса позволяват да се разграничи живописата на църквата преди основното ѝ преустройство и изграждане на манастира Великата лавра именно когато храмът е служил за царска фамилна гробница.

Откритите стенописни фрагменти в локализираните сектори при археологическите разкопки също дават възможности за анализ и съпоставка спрямо запазената стенописна украса в църквата и позволяват да се подкрепят

Обр.3. Стенописен фрагмент с драперия от цокълната украса на диаконикона на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ (около 1230 г.).

предложените строителни етапи и свързаното с тях стенописване на наоса, притвора, екзонартекса и галериите. В тази посока вкарването в научно обръщение на фрагментирания стенописен материал ще разшири картината за фресковата украса на църквата както във времето, когато тя е била царски гробничен храм, така и когато става католикон на манастира Великата лавра.

По време на разкопките през 1992 г. беше открит неизвестен стенопис от средновековната декорация на диаконикона, останал зазидан след по-късните преустройства на тази част от апсидата. След частичното отстраняване на каменната зидария, запълваща апсидата, се откри фрагмент с площ близо 2 кв. м от живописата върху цокъла в олтарната част на църквата. Цокълната украса е от известния тип „драперия“, но е изключително интересен момента на декорирането ѝ с едри калиграфски букви с добре очертани серифи. (Обр. 3) Оцелели са изцяло и частично шест букви І или М/?, К, Ψ, Л, Θ, ОΥ. В специална публикация вече бяха представени няколко предположения, сред които засега най-приемливо остава това да са инициалите на Светите Четиридесет мъченици, разположени по цялата дължина на трите апсиди на църквата.⁶ Единственият известен засега паралел се откри в параклиса „Св. Пантелеймон“ на Боянската църква, но там буквите са по-тънко и непретенциозно изписани. Това е сериозно основание за датировката на цокъла от диаконикона на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ да обърнем поглед към надписа от колоната на цар Иван Асен II. В този смисъл това е може би единствената оцеляла живопис, която сравнително най-сигурно би могла да бъде свързана с изписването от 1230 г., т. е. с първия живописен слой в наоса, когато храмът е царска фамилна гробница.

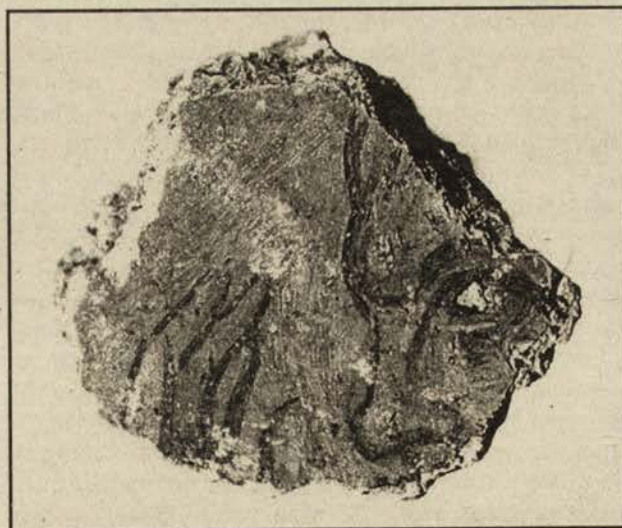
Върху южната стена на мраморната гробница в югозападния ъгъл на наоса, под подовото ниво на южния кораб през 1995 г. се регистрира подложка

от стенопис с дължина 2,13 и ширина 0,15 м. Тази стена всъщност се явява част от фундамента на южната стена на наоса и по всичко личи, че тази южна стена на царската гробница е била изписана. В тази връзка наблюденията на М. Москов за двупластова живопис от 1906 г. се отнасят за стената над гробниците, която е запазена повече от 1 м в оригинал над тях⁶. В момента обаче следи от фрески не се забелязват. Така или иначе наличието на двупластова живопис в секторите точно над мраморните гробници в наоса могат да се тълкуват в няколко посоки:

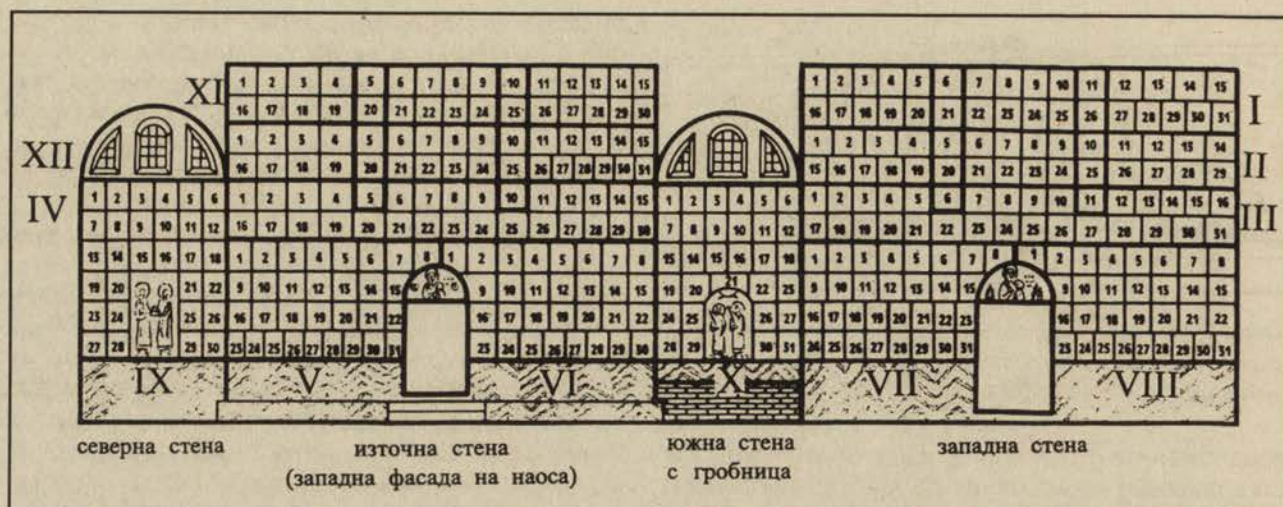
1. Гробниците са били преизползвани и във времето след основното преизгреждане на храма, когато църквата „Св. Четиридесет мъченици“ става католикон на манастира Великата лавра, т. е. става въпрос за различни ктиторски царски изображения.

2. Първият пласт изглежда е бил свързан с изображения на лица от фамилията на Иван Асен II още при самото изграждане на храма. Вторият пласт може да се отнесе към изписването на наоса и притвора заедно със строителството на манастира. От него върху западната стена на наоса са запазили три сцени от втория регистър. (Успение Богородично, Сънят на Яков и Старозаветна троица).

При последните разкопки се установи, че притворът е имал два етапа на строителство.⁷ От първия са останали само основите, без всякакви следи от стенописи. През втория строителен етап изглежда е имал два слоя живопис. Според нас е

Обр.4. Стенописен фрагмент с изображение на част от човешко лице, открит при разкопки в притвора на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

Обр. 5. Графична реконструкция на стенния календар от притвора на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

твърде възможно от първия слой да се е запазила само една сцена в надвратния люнет на западната фасада на притвора. Тази най-вероятно патронна сцена се отнася към възстановяването на притвора при основното преизграждане на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ по времето, когато тя действа като градски храм, около който се развива най-представителния некропол на столицата. Впоследствие с изграждането на манастира Великата лавра и добавянето на екзонартекса от запад на притвора, надвратният люнет с патронната сцена е бил запълнен със зидария, върху която е стенописана сцената Видението на Прокъл. Тази сцена обаче е част от цялостното интериорно живописване на манастирския екзонартекс.

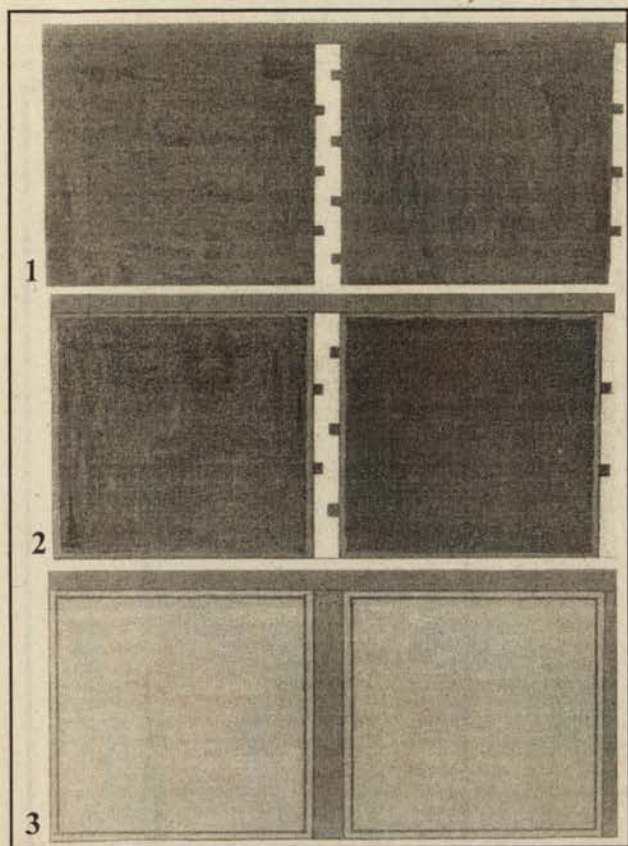
Оцелялата живопис върху западната стена на притвора, т.е. сцените от календарния цикъл за някои от дните на м. март, юли и почти целия месец август, е свалена отдавна от реставраторите и до днес се съхранява в специално депо. Другите запазени фрески от менологията върху източната стена са унищожени при земетресението, сполетяло града през 1913 г. и за тях разполагаме само с фотографии и копие на сцената Св. Ана Млекопитателница в люнета над входа към наоса.

Един от най-интересните фрагменти от живописата на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е открит при разкопките в притвора. Това е част от човешко лице, представено в профил. (Обр. 4) Стилът и колоритът потвърждават принадлежността на този къс към менологията, украсявал това помещение. Много вероятно е той да е паднал от източната стена, тъй като е открит по-близо до нея. От изображението се различава високо чело и къс, чип нос, особеност характеризираща рисунка от

самия край на XIII и XIV в. Окоето е сравнително едро с черен ирис. Маниерът на живописата насочва към същата дата. Сенките са постигнати чрез пастелнозелени тонове, положени върху охрави подложки, а светлите участъци са изградени чрез постепенно пробелване. Акценти от цинобър и меки кафяви контури изграждат рефлексите. Докато челото е контурирано с черна линия, носът е очертан с тъмночервено. Пред образа е вдигната ръка, от която се виждат трите пръста и палецът. Те са очертани с тъмночервена линия, а моделировката е върху охравожълта основа с кафяви и леки зелени нюанси до бяло в най-осветените части. Такива чисто бели бликове изграждат обема на челото, гребена на носа и участъка към скулата. Сходни профилни изображения може да бъдат открити в живописата от манастира Протатон на Атон (1290 г.),⁸ в охридската църква „Св. Климент“ от 1294/95 г.,⁹ и особено в църквите „Св. Апостоли“ (1310-1320 г. параклиса, посветен на Св. Йоан Предтеча)¹⁰ и „Св. Никола Орфанос“ (1314-1316 г.)¹¹ в Солун, както и в католикона на манастира Хилendar (1318-1320 г.).¹²

Вътрешността на притвора е била запълнена с целия календарен цикъл, като на северната и южна стена е имало възможност да се изпишат надгробни изображения¹³. (Обр. 5) Този стенен календар е изписан през манастирския период от живота на църквата.

Около средата на XIV в. от запад на притвора на църквата е построен голям засводен екзонартекс. Той е фугиран отвътре и отвън с фина щукатура по подобие на цялата църква. Малко по-късно екзонартексът е бил изцяло стенописан.

Обр.6. Условна реконструкция на три типа цокълна украса.

Стенописите включват запазената и новооткрита цокълна украса върху западната, северната и източната стена и следните образи и сцени от първия и втори регистър на източната стена: две двойки монашески изображения в цял ръст (Обр. 11), Пророк Илия, хранен от гарвана, Видението на Прокъл (Обр.10) и Посещението на Св. Антоний Велики при Павел Тивейски.(Обр.12,11).

Сред откритите стенописи при разкопките пред северната галерия, както и от юг, пред фасадата на екзонартекса се открояват фрагменти най-общо от четири типа цокълна декорация, най-вероятно свързана с украсата по страните на правоъгълните стълбове на вторите галерии, както и от евентуалната фасадна цокълна декорация върху екзонартекса, притвора и наоса на църквата. Трябва да припомним, че и досега стоят подложки, както и фрагменти с линии, кантиращи части от цокълния пояс по южната фасада на екзонартекса. Различават се основно следните типове, които могат да бъдат реконструирани:

1. Големи тъмночервени, до кафявочервени правоъгълни полета, разделени от широка около 5

см бяла ивица, върху която шахматно са разположени черни правоъгълни зъбци.

2. Големи тъмносини правоъгълни полета, контурирани от тънка червена линия. Те са разделени от бяла ивица, върху която са разположени също черни правоъгълни зъбци. Разделителните ивици на тези два типа украса са напълно идентични със запазената цокълна живопис в екзонартекса.

3. Третият тип е съчетание от охравожълти квадратни, или правоъгълни полета, контурирани с двойни черни линии и широки около 5 см червени разделителни ивици.

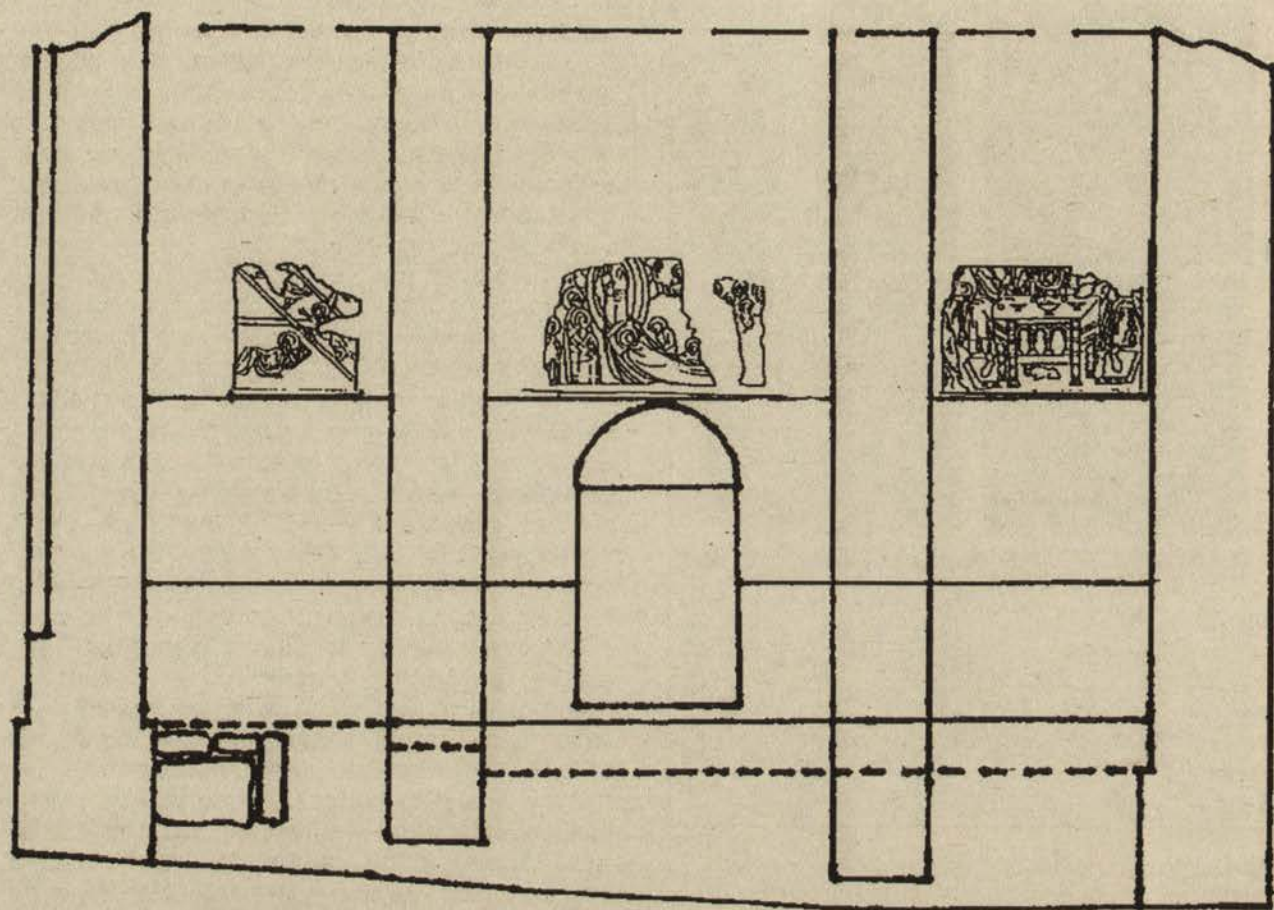
4. Четвъртият тип е твърде условен, поради скромните размери на оцелелия фрагмент, но той дава възможност да се представи бяла цокълна драпировка, украсена с растителни мотиви, или кръстове, изпълнени в цинобър, подобно на тази от църква № IV, VIII, XI на хълма Трапезица.¹⁴ Възможно е обаче парчето да е част от декоративна стенопис, изобразяваща „цъфнал кръст“, подобно на тази от църква № XIII също от Трапезица.¹⁵

Фрагментирания характер на откритите стенописи не позволява да се намерят точните им аналогии, тъй като в средата на тези правоъгълни полета би могло да има кръгли цветни кръгове, или розети или друг тип украса, имитираща мраморна облицовка, въпреки че е напълно допустимо те да са представлявали едноцветни правоъгълни полета, подобно на цокълната украса от църквата в Драднския манастир „Св. Никола“. (XIV в.)¹⁶ (Обр.6)

От новооткритите фрагменти пред северната галерия се открояват два къса, представящи част от ризница и крило на архангелско изображение. Те са от пласта със строителни разрушения на Екзонартекса и действително могат да се свържат

Обр.7. Фрагмент от стенописна украса с архангелско изображение.

Обр.8. Графична реконструкция на част от стенописите върху западната стена на наоса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

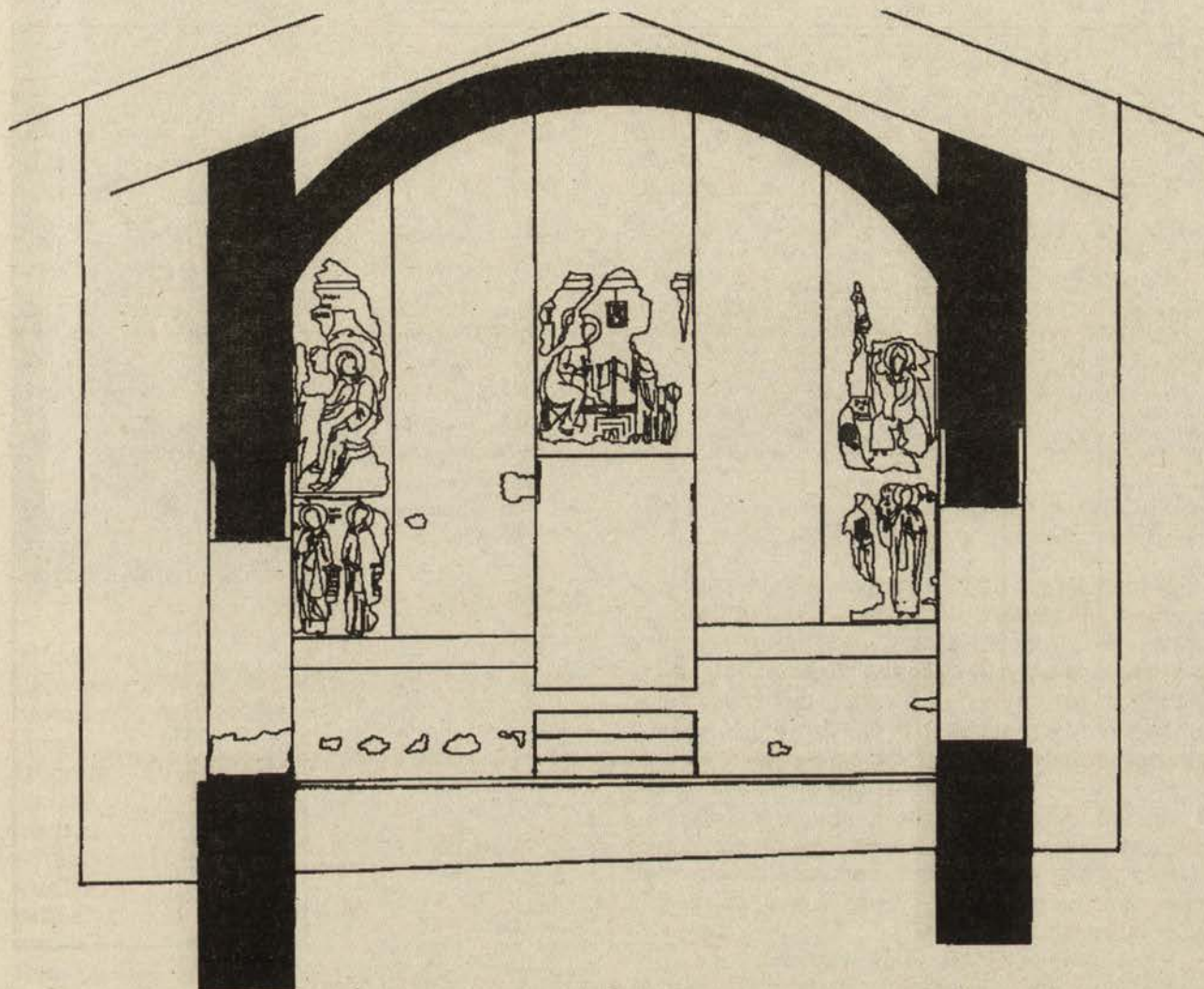
с неговата живопис от средата на XIV в. По същия начин са представени ризниците на светците войни Нестор и Прокопий в католикона на манастира Св. Богородица Олимпиотиса в Еласон от края на XIII в.¹⁷ (Обр.7).

Пред южната фасада на екзонартекса не е регистриран пласт с разрушения. Тук обаче е открито парче от стенна живопис, върху което се е запазил част от нимб. Твърде възможно е стенописният фрагмент да е от изображение на светец, стоял върху надвратния люнет над южния вход на екзонартекса. Това предположение повдига въпроса за наличието на частична или цялостна фасадна живопис по стените на екзонартекса.

Голяма част от изследователите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ считат, че няма цялостна интериорна стенописна украса на Екзонартекса, а става дума само за фасадна декорация на западната стена на притвора, която

заедно със стенния календар отнасят към датата от надписа върху колоната на цар Иван Асен II¹⁸. Единствено Б. Пенкова опитва да потърси единния замисъл на фреските от екзонартекса, но също приема датировката им в 1230 г.¹⁹

Последните археологически разкопки на църквата дадоха възможност да бъдат открити и документиранни нови данни за декорацията на екзонартекса, според които той е бил стенописван изцяло интериорно и частично фасадно към средата на XIV в. с един от етапите на строителството на манастира Великата лавра. Факт е, че крайните вертикални ограничителни линии на свалените стенописни пана от западната фасада на притвора завиват под ъгъл, т.е. продължават по северната и южната стени на пристроения към него екзонартекс. Освен това трябва отново да посочим новооткрития стенописен фрагмент върху стълба, издигащ се над цокълната украса на западната

Обр.9. Графична реконструкция на стенописите от източната стена на екзонартекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

стена на екзонартекса, който и сега стои на мястото си. От изключителна важност е отново да подчертаем, че в люнета над входа към притвора, запълнен със сцени от втория регистър на интериорната украса на екзонартекса (Видението на Прокъл), би трябвало да стои патронната сцена на храма - Светите Четиридесет мъченици от Севастия.

Обобщавайки, се налага изводът, че в пласта от строителните отпадъци пред западната и северната фасади на екзонартекса и северната галерия има натрошени фрагменти от фасадната и интериорна украса на екзонартекса, както и от евентуалната цокълна декорация на стълбовете на втората северна галерия, издигната през последния

строителен етап от живота на манастира. Стенописните късове, открити около южната стена на екзонартекса, могат да бъдат от частичната украса върху неговата южна фасада.

Много важно е да се отбележи наличието на кобалтово синьо надживописване върху някои фрагменти, открити в насипан пласт по брега на реката, западно от църквата „Св. Четиридесет мъченици“. Сред тях се откроява едно парче с нанесени върху синия фон бели букви. Такъв пигмент е широко използван в живописа от XVI - XVII в. Това поставя въпроса за наличието на някакво вероятно частично живописване от следстоличния период не само на разглежданата постройка, но и на самата църква.

Обр.10. Видението на Прокъл. (стенопис от източната стена на екзонартекса).

Установените при археологическите разкопки строителни етапи на храма и анализът на запазените и новооткрити стенописи от неговата вътрешна и външна украса позволяват да се съотнесат регистрираните живописни слоеве към отделните основни периоди във функционирането на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

От първия период (1230-втора половина на XIII в.), когато църквата е царска фамилна гробница, построена от Иван Асен II, са оцелели фрагменти само в наоса - от диаконикона и подложките от живопис по северната стена и в мраморната гробница в югозападния ъгъл.

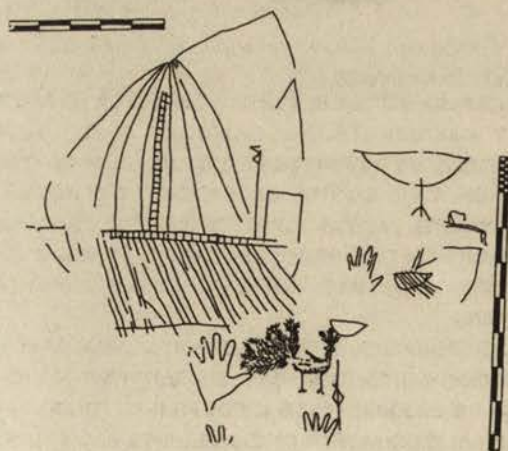
Няма сигурни данни за стенописи от времето, когато църквата функционира като представителен градски храм (втори период- втора половина на XIII - към средата на XIV в.), около който се погребват изтъкнати представители на столичния елит, военни от висок ранг, както и граждани, отличили се с особени заслуги. Възможно е във фасадния люнет над западния вход на притвора да е оцеляла патронната сцена именно от този период. За да се провери това предположение, е необходимо обаче на всяка цена да се направи архитектурен сондаж.

Най-значителна част от живописната декорация на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ е запазена от третия период, времето, когато тя е католикон на манастира Великата лавра (от средата до края на XIV в.) Върху западната стена на наоса са документирани трите сцени: Успение Богородично, Сънят на Яков, Старозаветна троица, на които са направени копия в естествените размери. (Обр.8) От стенописния календар в притвора са запазени

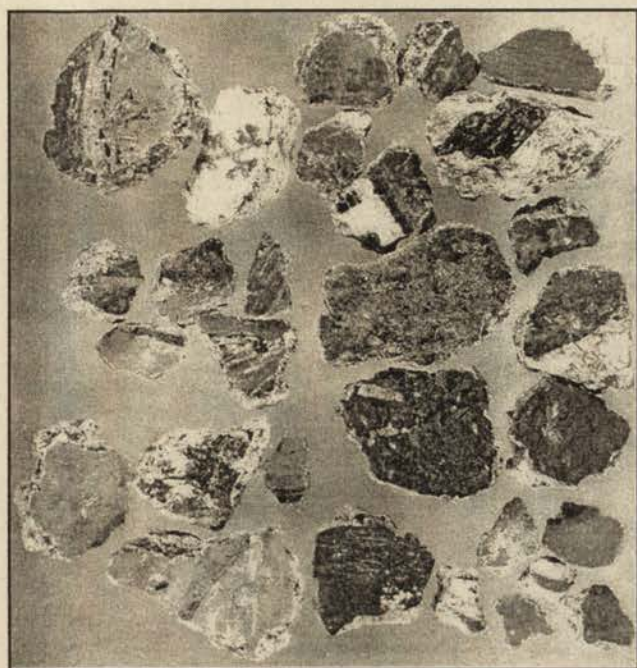

Обр.11. Двойка монаси.

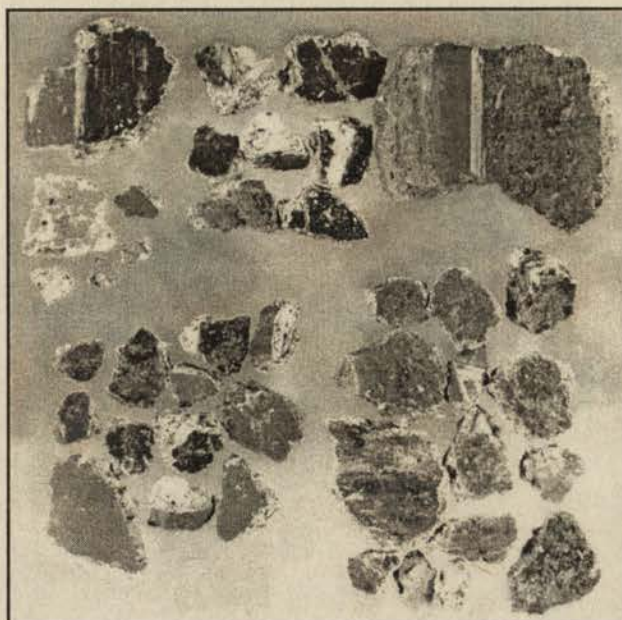
Посещението на Св. Антоний Велики при Павел Тивейски. (стенопис от източната стена на екзонартекса).

Обр.12. Графитна рисунка върху календара от западната стена на нартекса на църквата „Св. Четиридесет мъченици“.

31 сцени върху западната стена, а в люнета - Св. Елисавета Млекопитателница. Графични схеми, описания и фотографии има за 11 сцени от източната стена и копие на сцената Св. Ана Млекопитателница, стояла в люнета над входа към наоса. От цокълната украса на екзонартекса са оцелели части върху западната, северна и източна вътрешни стени и по северната и южна фасади. От първи и втори регистър на интериора на екзонартекса са: две двойки монаси, Пророк Илия, хранен от гарвана, Видението на Прокъл и Посещението на Св. Антоний Велики при Св. Павел Тивейски, разположени върху източната стена. (Обр.9) По стълба, оформящ западната фасада,

също има следи от интериорна живопис. Има данни и за фасадна живопис на екзонартекса или поне за единични изображения или сцени в надвратните люнети на северния и южния вход.

Изградената върху основите на разрушения екзонартекс т. нар. западна пристройка, която е продължила да изпълнява неговите функции, не е била стенописвана. Изглежда за живописването на тази построена в самия край на XIV в. манастирска сграда не е останало време или възможности.

Има данни за частично живописване на църквата и през четвъртия период - XV-XVII в. Към това време се отнасят графитните изображения върху стенния календар в притвора.²⁰

БЕЛЕЖКИ

¹ Тотев, К. Царската църква „Св. Четиридесет мъченици“ и манастирът Великата лавра в Търновград. (Резултати от последните археологически разкопки). - Археология, 1-2, 2000, 30-44;

² Тотев, К., Е. Дерменджиев, Д. Косева. Екзонартексът на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - Минало, 1998, 3, 25-45. Тотев, К., Д. Косева. Нови данни за стенописите от Екзонартекса на църквата „Св.

Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - ИИМВТ, XIII, 1998, 226-252.

³ Тотев, К., Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ (архитектура, живопис, периодизация). - Минало, 1999, 4, 23-49; Косева, Д., К. Тотев. Стенописите от наоса и притвора на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“ в светлината на последните проучвания. - ИИМВТ, XIV, 1999, 200-229.

⁴ Косева, Д., Е. Дерменджиев. Реконструкция на стенописният календар от притвора на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - Археологически вестник, 1999, 4, 33-38.

⁵ Косева, Д. Новооткрит стенопис в диаконикона на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - Старобългаристика, XXIII (1999), 2, 30-40.

⁶ Москов, М. Разкопките в черквите „Св. Димитър“ и „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново, 1912, с. 23.

⁷ Тотев, К., Е. Дерменджиев, Д. Косева. Наосът и притворът на..., с. 216

⁸ Acheimastou-Poutamianou, M. Byzantine wall-paintings., Athens, 1994, fig. 103, 104

⁹ Ibid., fig. 110.

¹⁰ Ibid., fig. 123, 124

¹¹ Ibid., fig. 140, 141

¹² Ibid., fig. 147

¹³ Косева, Д., Е. Дерменджиев. Цит. съч., 37-

38.

¹⁴ Димов, В. Разкопките на Трапезица в Търново. - Известия на българското археологическо дружество., т. V, С., 1915, обр. 80, 91, 105

¹⁵ Пак там., обр. 119.

¹⁶ Радујко, М. Драдњански манастириh Св.Николе. - Зограф, 24, Београд, 1995, 30-31.

¹⁷ Acheimastou-Poutamianou, M. Op. cit., fig. 114.

¹⁸ Мавродинова, Л. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“, С., 1974, Стенната живопис в България до края на XIV в., С., 1995, с. 94.

¹⁹ Пенкова, Б. Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. - Старобългаристика, 4, XIX, 1995, 75-93.

²⁰ Е. Дерменджиев, Д. Косева. Графитни рисунки върху стенописния календар от притвора на търновската църква „Св. Четиридесет мъченици“.

ПЛАЩАНИЯ СЪС СРЕБЪРНИ СЛИТЪЦИ-ПАРИ В БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ XIV ВЕК

КОНСТАНТИН ДОЧЕВ

(Велико Търново)

В организацията и дейността на българските финанси през XIII и XIV век се запазила византийската тегловна и парична система, с някои малки изменения, специфични за българското парично обръщение и монетосечение. Това е парична система, основана на златния монометализъм, в която ролята на основни парични и тегловни единици се изпълнявали от златната римо-византийска либра (литра с тегло 327,45 г) и златната номизма с теоретично тегло от 4,55 г.

С проведената от Константин Велики (306-337) парична реформа в Римската империя се установило правилото от 1 златна литра да се отсичат 72 златни солида, с тегло 4,55 г.¹ С тази реформа в паричната система били въведени и други тегловни мерки, които представлявали реални или сметководни парични суми или единици: - унцията (27, 28 г); скрипела (1, 1135 г) и кератиона-карат (0,189 г), както и кентинарията от 100 литри (около 32-33 кг). За улесняване механизма на паричното обръщение, точното изчисляване на сумите с остатък и обмяната на златни номизми срещу сребърни и медни монети, както и обратния процес финансистите на Константин Велики установили съотношението 1 златен солид да е равен по стойност на 24 кератиона. Това стойностно съотношение не се променило и във Византия до 60-те години на XIV век, като не се влияело от съдържанието на злато в монетната сплав. Римските, а по-късно и византийските златни номизми имали най-високо златно съдържание от 21-22 карата (80-85% злато). В различните кризисни периоди и особено през XIII и XIV век златното съдържание на византийската номизма спаднало постепенно на 18, 16 2/3, 14 и 12 карата, но тя по стойност винаги се равнявала на 24 кератиона.² Тегловно-паричната система от времето на Константин Велики до средата на X век може да бъде представена в следния вид:

1 литра (327,45 г) = 12 унции = 72 солида = 1728 кератиона
1 унция (27,28 г) = 6 солида = 144 кератиона

1 солид (4,55 г) = 4 скрипела = 24 кератиона

1 скрипел (1,1135 г) = 4 кератиона

1 кератион (0,189 г)

Поради постоянното тегло от 4,50 г и златно съдържание от 21-22 карата римо-византийският солид придобил функцията и авторитета на международна парична единица до 20-те години на XI век. След няколко десетилетия на остра девалвация на златната номизма (съдържание на злато от 8-10 карата) през 1092 г. Алексий I Комнин (1081-1118) провел парична реформа с цел възстановяване на нейната стойност и международен авторитет. Започнало издаването на златни хиперперони със съдържание на злато от 21 1/3 - 22 карата (82-85 %) и тегло 4,50 г.³ Придобитият опит в практиката запазил традиционното тегловно и стойностно съотношение на номизмата от времето на Константин Велики:

1 литра = 12 унции = 72 хиперперона = 1728 кератиона

1 унция = 6 хиперперона = 14,4 кератиона

1 хиперперон = 24 кератиона

Наред със златните перпери били издавани още три вида монети-електронови и билонови корубести номизми, с тегло 4,50 г и по-леки медни монети с плоски ядра (тетартерони) с тегло 2,0-3,0 г. Първоначално 1 перпера се равнявала на 3 електронови монети и на 48 билонови номизми, но в края на XII век - 180-200 билонови номизми.⁴

Голямото количество издадени златни перпери, тяхното високо и постоянно златно съдържание от 22 карата и тегло от 4,50 г, лесната и достъпна обменяемост на останалите видове монети много бързо върнали и утвърдили византийската златна номизма като международна парична единица. От началото на XII до средата на XIV век почти всички международни и вътрешни плащания не само във Византия, но и в страните от Балканския полуостров, италианските градове-републики, Златната орда, арабските емирства, турските

султанатства се извършвали в златни перпери, кератиони и литри, независимо че голяма част от държавите от различните географски райони си имали собствени тегловно-парични системи и монетосечения.

В българската държава след 1186 г. била напълно запазена паричната система, въведена от Алексей I Комнин, основана на литрата и златната перпера с тегло 4,50 г и със стойност 24 кератиона. От 20-те години на XIII век, наред с реалните златни номизми, започнала употребата на сметководни перпери, към които финансовите власти определяли първоначално курса на чуждестранните билонни и медни монети, някои данъци, митнически такси и държавни трибути.⁵ От цар Константин Асен (1257-1277) насетне сметководната перпера се използвала и за определяне стойността (курса) на българските медни и сребърни монети.⁶

През 1295 г. във Византия заедно с издаваните корубести златни перпери и медни стамина започнало отсичането на сребърни монети с плоски ядра, известни под името „аспри“, „василикони“ или „дукатони“. Това се дължало на големите нужди на вътрешния и външен стоковопаричен обмен от повече количества високостойностни монети, а поради ограничените златни ресурси на Византия, финансовите власти постоянно намалявали златното съдържание на златните перпери, което спаднало на 12-14 карата в началото на XIV век. Новите сребърни василикони имали тегло 1,90-2,0 г, като 1 реална или сметководна перпера се равнявала на 12 сребърни василикона.⁷ При цар Теодор Светослав (1302-1322) в България се поставя началото на монетосечене на сребърни монети с плоски ядра с тегло 1,50-1,60 г.⁸ Със същото тегло са произведени сребърните монети на цар Михаил Шишман (1323-1330) и на цар Иван Александър (1331-1371). Второто сребърно монетосечене на Иван Александър със сина му Михаил Асен било произведено в няколко милиона екземпляра, като надвишило по количество сребърните монетосечения на всички останали балкански държави, включително и на Византия. Теглото и сребърното съдържание (988/1000) се определяли от финансовите власти според възприетата стойност на сметководната перпера спрямо сметководната литра. В началото на управлението на Иван Александър от 1 сребърна литра се отсичали между 200-205 сребърни монети с тегло 1,50-1,60 г.⁹

Към средата на XIV век не само в България и Византия, но и в Генуа и нейните колонии, Венеция, Дубровник, Трапезунд, Влашкото воеводство,

Сърбия, Златната орда, селджукските и османски емирства, Армения, Персия и арабските страни, голяма част от търговските сделки, мита, военни трибути и други задължения били плащани предимно в сребро - както с монети в брой, така и с монети и слитъци на тегло. В търговската практика останали и се използвали плащанията със златни монети и слитъци, но те обхващали по-малка част от търговския обмен. Интензивните търговски връзки от това време довели до използването на определени сметководно-парични еталони, равняващи се на определено количество сребро или злато, било в монети или в слитъци. В зависимост от географското положение на тържищата, митническите пунктове, пристанищата и установените традиции от използваните парично-тегловни системи се отбелязват и различни парично-тегловни еталони. Както в България и Византия, така и в споменатите райони се използвали литрата и унцията като тегловни единици и сметководни парични суми; реалната и сметководна перпера, като парична единица и тегловен еталон и карата /кератион, с неговите три значения - тегловна единица от 0,189 г, мярка за количество злато и най-вече като сметководна единица за точно изчисляване на парични суми.¹⁰

Много добър пример за това са подробните данни в наръчника на флорентинския търговец Франческо Балдучи Пеголоти, представител на известната флорентинска търговска къща „Барди“, който пребивавал в Константинопол през 30-те години на XIV век. Относно теглото, златното съдържание и стойността на перперата в Константинопол и Пера (генуезкия квартал) Пеголоти съобщава следното: „В Константинопол и Пера се разпространяват различни монети, които са пуснати в обръщение. Тях ги използват според теглата им - поставят на везните златната монета, която се сравнява с перперата; и тя съдържа 11 карата злато на унция, 6 карата чисто сребро и 7 карата мед на унция. Всяка перпера струва 24 карата, така че 24 карата се равняват на 1 перпера.“¹¹

Каратът като мярка за стойност много често е използван в държавните финанси и от търговците, като за това могат да се дадат многобройни примери от запазените писмени извори (гръцки, латински, български, сръбски и арабски), които все още чакат своето правилно тълкование. През 1320 г. византийският император Андроник II Палеолог (1282-1328) наложил на венецианските търговци високо мито за внасяното българско жито от Месемврия и Анхиало, което се равнявало на 6 карата на модий или за около 800-900 кг пшеница

исканото мито възлизало на 1/4 перпера.¹² Франческо Пеголоти представя разликите в цените на пшеницата, ечимика и восъка от района на Балканския полуостров не с конкретни монети, а в карати.¹³ Според него загорският восък бил най-добрият восък, който идвал от Романия и струвал от 11 до 12 карата на кантар, или на около 1/2 перпера.¹⁴ Всеки голям търговски център установявал свой курс на перперата, нейният тегловен еталон, както и нейното парично изражение (обмяна срещу злато или сребро). Такива курсове на перперата били установени не само в Константинопол и Пера, но и във всички италиански, адриатически, черноморски и дунавски пристанища, като генуезките колонии на Кримския полуостров - Тана, Кафа, Солдая и Азак; в българските пристанища с генуезко и татарско присъствие по северозападното Черноморие и устието на Дунав - Маврокастро (дн. Белгород Днестровски), Вичина, Килия, Исакча, както във Варна и Месембрия. Не случайно първият официален консул във Варна Марко Лионардо изпратил във Венеция българо-венецианския договор от 1347 г. заедно с потвърдителната грамота от 1352 г. на цар Иван Александър, като на втория документ той собственоръчно посочил курса на перперата във Варна: „Съобщавам Ви, че перперът на Варна е 16 2/3 карата и струва 6 гроша и 5 аспри; перперът струва 8 аспри и 1 грош.“¹⁵ Всъщност бележката на М. Лионардо е направена, когато голяма част от плащанията в България били извършвани вече с български сребърни монети (аспри). Подобна била практиката в Константинопол и Пера, където перперата струвала 24 карата и се разменяла за 12 сребърни василикона с тегло 1,90-2,00 г или срещу 12 1/2 - 13 венециански сребърни гроша, с тегло около 2,0 г, т. е. срещу 24 г сребро.¹⁶ Тъй като българските сребърни монети имали по-ниско тегло (1,50 г), то и "варненската перпера" била със 7 1/3 карата по-ниска стойност, равняваща се на 20-21 г сребро или на 14 г сребро. Вероятно М. Лионардо се постарал да предаде и двата курса на „варненската перпера“, като по-високият се отнасял за вносните мита, а по-ниският - за износните мита.¹⁷ Подобен курс на перперата бил установен и в Месембрия. Така в подробната сметководна книга на Антонио Барберий, ковчежник на граф Амадей Савойски, който временно завладял не само Месембрия, но и Анхиало и Созопол през есента на 1366 г., се споменават редица приходи и разходи, изразени в цяло стълпотворение от наименования на различни монети (перпери, флорини, дукати, денари, солиди, франкове, туронски грошове и оболи).¹⁸ В сметководната книга

на Барберий се споменават както перпери по курса на Константинопол и Пера, така и перпери по „курса на Месембрия“, „перпери с тегло на Месембрия“, „сребърни дукати на Месембрия и „сребърни български дукати“.¹⁹ Данните в тази сметководна книга са все още недостатъчно разтълкувани, но рекапитулацията в края на книгата подсказва, че всички сметки в нея са приравнени към сметководния златен флорентински флорин с тегло 3,556 г и златно съдържание от 22 2/3 карата, се изчислявали на тегло (в либри), независимо с какви монети били плащани приходите и разходите. Плащанията на тегло в Константинопол и Пера (в злато или в сребро) са описани подробно също от Франческо Пеголоти: „...също така 1 перпера по стойност е равна на 1 саджо (тегловен еталон); по тегло 1 саджо се счита за 1 перпера; за да има 100 перпери се слагат 100 саджи на едното блюдо на везната, а на другото толкова златни перпери, за да се получи тегло от 100 саджи...“²⁰; „...също така 1 перпера по стойност е равна на 1 саджо; Саджото е с тегло от 24 карата, както и перперата е от 24 карата, а саджото и перперата имат едно и също тегло.“²¹

От края на XIII и началото на XIV век са известни не само плащания със златни и сребърни монети в брой или на тегло, но в много случаи това се извършвало със сребърни слитъци-кюлчета, с определено тегло, отговарящи на определена сметководна сума монети в брой. Районът на Черно море винаги е бил обект не само на политически и икономически интереси, но той се превърнал и в съсредоточие на интензивен търговски обмен, при който се използвали различни тегловно-парични системи: на Византия и на България - литрата, унцията, перперата и карата; на арабските емирства и турските султанати - тегловно-сметководният мискал (4,26-4,46 г), златен динар, сребърен дирхем и сметководен кират (0,189 г); на руските княжества - сребърна гривна (около 200 г) и сребърна гривна - кун (около 50-51 г); на западноевропейските държави - сребърната марка, варираща между 220-280 г; на татаро-монголите, основана на по-старата тегловно-парична система на волжкокамските българи с използване на сметководния мискал и сребърен дирхем, както и на сребърни слитъци-пари, известни с наименованията „сомо“ и „кадак“.

Наименованието „сомо“ (somo, summo, şaum, şawm) има тюркски произход, като първоначално е използвано от волжките българи с две значения - за слитък от злато, сребро, бронз или за определена тегловно-парична сума от реални или сметководни монети.²² Известни са бронзови слитъци от Поволжието и Прикамието с тегло около 423-426 г

с датировка към VII-VIII век.²³ От този голям географски район са познати и около 10 съкровища от кръгли сребърни слитъци, укрити през XI и XII век.²⁴ Това е само малка част от свидетелствата за богатата материална култура на българите, които останали да живеят между Дон - Волга след смъртта на хан Кубрат (642 г.). След премахването на хазарското владичество през 965 г. те създават своя държава, известна под името „Волжко-камско царство“ със столица град Булгар или Булгар Великий, дн. в Р Татарстан.²⁵ До татаро-монголското владичество през 1241 г. българите от Волжка България стават известни като едни от най-добрите строители, металурзи, занаятчии и най-вече като най-смелите и предприемчиви търговци. Техните търговски маршрути достигали до Баренцово море и Скандинавските страни на север; Персия, Индия, Цейлон, Арабския полуостров, Трапезунд, Армения и Мала Азия на юг; на запад - Черноморието, руските княжества, колониите на Генуа, Византия, България; на изток - Китай и народите от Източен Сибир. Още в началото на X век волжките българи приемат исляма и организират своята държава според неговите изисквания. Те възприемат в своята финансова уредба арабската тегловно-парична система, основана на каноническия мискал, с теоретично тегло от 4,46 г.²⁶

Тегловният стандарт на мискала следва стандарта на античната драхма и на римо-византийския солид, но в различните страни той имал непостоянно тегло, определяно периодично със закон. Тегловно-паричната система на волжките българи включвала следните реални и сметководни единици:²⁷

кират - сметководна и тегловна единица (0,186-0,195 г)

данак - тегловна и реална монетна единица (0,70-0,78 г)

дирхем - тегловна и реална сребърна монета (1,36-1,56 г)

мискал - тегловна и сметководна парична единица (4,10-4,70 г)

алтън (динар) - реална и сметководна златна монета (8,19-9,36 г)

сомо - сребърен слитък, реална и сметководно-тегловна единица и парична сума (167-206 г)

кадак - сребърен слитък, реална и сметководно-тегловна единица и парична сума (409-475 г)

Съотношението между отделните реални и сметководни единици на парично-тегловната система на волжките българи може да бъде представена по следния начин:²⁸

1 данак = 4 кирата
1 дирхем = 2 данака
1 мискал = 3 дирхема
1 алтън = 6 дирхема
1 сомо-слитък = 20 алтъна = 40 мискала = 120 дирхема
1 кадак-слитък = 50 алтъна = 100 мискала = 300 дирхема

Едва ли само общата религия и традиционните търговски връзки с Персия и арабските емирства са повлияли върху финансовата уредба на волжките българи. До голяма степен и културните и икономически контакти с Китай са оказали силно влияние върху някои елементи на тяхната парична система, като запазване и продължаване употребата на сребърни слитъци-пари. Използването в Китай на сребърни кюлчета, наричани „ting“ и „liang“ се датира към VIII-IX век.²⁹ Това са сребърни кюлчета-пръчки с правоъгълно сечение и изрязани бразди от едната им страна. Теглото на слитъците „тинг“ е около 2060-2070 г, а на „лианг“ - около 40 г. В периода до монголските завоевания (20-те и 30-те г. на XIII век) в териториите от Манджурия на запад - към Средна Азия, Поволжието и районите на север от Черно море и Каспийско море не се отбелязва интензивно парично обръщение. В търговския обмен преобладавала натуралната размяна. Като паричен еквивалент се използвали солта (добивана от басейните на Азовско море), памучните и ленени тъкани и облекла и най-вече копринените платове. Сребърните слитъци се употребявали предимно за търговски сделки с голяма стойност или за изплащане на мита, данъци и наложи трибути. Францисканският монах Вилхем Рубрук дава интересни сведения за бита, религията, нравите на покорените от татарите народи в своето пътешествие през 1253-1255 г. до стана на хан Мангу в град Каракорум, на река Орхон. Наред с данните за местата, през които преминал, той съобщава и за плащанията на съответните данъци и трибути, които хан Бату (1237-1256) прибирал от завоюваните народи, включително и от България във вид на железни кюлчета и сечива.³⁰ Относно живеещите в Каракорум и районите около него китайци Вилхем Рубрук отбелязва, че те плащали много висок данък за позволенieto да извършват занаятчийска дейност: „... (Китайците) имат обичай, какъвто занаят работи бащата, същият да имат всички негови синове. Затова плащат толкова голям данък, защото те дават на монголците всеки ден 1500 яската или кумис. Яскотът е парче (къс) сребро, което тежи 10 марки, т. е. всеки ден 15 хиляди марки: „... iascot est pecia argenti ponderas decem marchas; hoc est omni die

XV milia marcharum...“), като се изключат копринените тъкани и храните, които те вземат оттам, и другите ангарии, които те отработват.”³¹ Вилхем Рубрук споменава на още няколко места за използването на сребърни слитъци „яскот“ при големи плащания или давани като подаръци. Францисканският монах видял с очите си как първата ханска съпруга Котота дала два сребърни слитъка на двама пребиваващи и служещи християнски свещеници при татарите.³² Същата ханска съпруга дарила Рубрук с две дълги платна копринен брукат. След завръщането на делегацията едното платно, макар и протъркано, било продадено за 80 златни бизанса (перпери) по курса на остров Кипър.³³ Споменатите от Вилхем Рубрук слитъци „яскот“ имали тегло от 10 сребърни марки, но не става ясно коя марка имал предвид-венецианска (238,50 г), парижка (244,75 г), туронска (233,60 г) или някой друг тегловен еталон, основан на западноевропейската сребърна марка. От периода до монголското владичество са познати още няколко наименования за сребърните слитъци-пари. От Персия са известни сребърни слитъци с наименованието „балиш“ и тегло около 2000 г. Той се равнявал по стойност на 50 златни мискала или се разменял срещу сребро на стойност 75 „рукни“,³⁴ т. е. 75 златни динара, сечени по времето на селджукския владетел Рукн ад дин (1038-1063). Теглото на 1 златен динар „рукни“ е между 3,35 и 3,55 г. или 2/3 от теглото на сметководния мискал с тегло 4,26 г.³⁵ В практиката „балишът“ се използвал предимно като сметководна единица за изчисляване на златни или сребърни слитъци, чиято сметководна стойност от 50 мискала се равнявала на около 210-212 г злато или на около 2000 г сребро.

След окончателното завладяване на Волжка България от татаромонголите през 1241 г. те възприели тегловно-паричната система на волжките българи, които продължили да бъдат най-добрите занаятчии и търговци в източния свят. Монголските ханове организирали своето златно и сребърно монетосечене върху основата на сметководния мискал и слитъците-пари „сомо“. Първите монети се отнасят към управлението на хан Бату (1337-1356), но те са издавани от името на неговия син хан Мангу (Мунке).³⁶ От това време до края на XIV век теглото на мискала се определяло със хански закон, от което зависели теглата и на останалите парични единици - данак, дирхем, алтън, сомо и кадак. Така при хан Бату и хан Мунке (1241 г.) бил въведен мискал с тегло от 4,26 г, дирхем - 1,24 г, сомо - 148 г. Най-високо тегло имал мискала при хан Джанибег (1341-1359) - 4,68 г, златният алтън - 9,12 г, сребърният дирхем -

1,56 г, а сомото - 187,20 г. Хан Токтамыш (1379-1395) върнал тегловния стандарт на мискала от времето на хан Токтъ (1290-1312) със съответни тегловни стойности от 4,095 г, дирхем - 1,36 г, алтън - 8,19 г и сомо - 163,8 г.³⁷

От втората половина на XIII век насетне се отбелязва засилено парично обръщение от татарски сребърни дирхеми, слитъци-сомо и медни монети (пул и хабба), не само във възстановените български градове като Булгар, Сувар, Гюлестан, Сарай на Волга, но и в генуезките колонии на Кримския полуостров - Кафа, Тана, Азак, Солдая, българските тържища по устието на р. Дунав - Маврокастро, Вичина, Килия. Подобна практика се установила и в руските княжества. В района на Киев сребърните гривни имали стандарт от около 160 г, а в Новгород - около 200 г.³⁸

Повече подробности за стойността на сомото, съдържанието на сребро в него и начина на парична обмяна в генуезката колония Тана (Азов на устието на Дон) дава Франческо Пеголоти: „В Тана се плаща със сребърно сомо или аспри, и сомото тежи 45 саджи (т. е. егзагии) на Тана и те (сребърните слитъци „сомо“) имат сребърно съдържание от 11 унции и 17 д(енара) за фунт. И ако някой донесе сребро в монетарницата на Тана, в нея се отсичат монети като всяко от казаните сомо съдържа 203 аспри; но въпреки че сомото е от 202 аспри..., на приносителя се връщат само 190 аспри, а остатъкът се поделва между този, който е извършил работата и за печалба на монетарницата, така че 190 аспри са стойността на едно сомо в Тана. Тези сомо се употребяват за плащане на тегло, като имат формата на кюлчета във вид на пръчки от сребро със споменатото по-горе съдържание; пръчките - кюлчета обаче не са еднакви по тегло, така че всяко от тях се слага на едното блюдо на везната, а на другата се слага претегленото сомо за да бъде платено или получено: „и ако то е по-леко от претегленото сомо, тогава разликата се допълва с аспри. И всяко сомо тежи 45 саджи по стандарта на Тана.“³⁹ Подобна е била и практиката в Константинопол и Пера, където също били използвани сребърни слитъци: „Среброто на късове (pezzi) е продавано на гореспоменатите места (Константинопол и Пера) на фунт и в по-голямата си част е оформено във вид на сомо, които съдържат 11 унции и 17 денара сребро за фунт, като някои сомо са донесени (разменени) в Газера (Крим), а даже и от Гатайо (Китай); а казаните сомо са във вид на сребърни пръчки-кюлчета, които не са еднакви по тегло, но някои, които тежат повече или по-малко, се претопяват...“⁴⁰

Почти същото описание за сребърните слитъци

„сомо“ дава и арабският пътешественик Ибн Батута при своето посещение в Златната орда, който е и съвременник на Франческо Пеголоти: „Ние се отправихме към град Укак... Между него и ал Сарай (на Волга), султанската столица, са 10 нощи път, а на един ден път от този град са планините на Рус... В тяхната страна са сребърните мини, а оттам се изнасят *şawm*, които са сребърни кълчета и с които се продава и купува в тази страна, и всяко „саум“ тежи 5 унции (около 250 г)“.⁴¹

Тук няма да извършваме сравнителен анализ на данните от писмените извори относно теглото и стойността на сомото и останалите парични единици, тъй като основните тегловно-парични единици като литрата, перперата-саджо, мискала и т. н. са били променливи величини и документите от различно време ще покажат различни стойности. Според данните на Пеголоти (40-те г. на XIV век) сомото по курса на Тана е с тегло 206,8 г⁴², по курса на Константинопол и Пера - 205-210 г⁴³, според теглата на татарските дирхеми на хан Джанибег - 187,20 г⁴⁴, а според Ибн Батута - 250 г⁴⁵. Това означава, че почти всеки голям търговски център е определял самостоятелно тегловния стандарт на сребърните слитъци „сомо“, съобразно основния тегловен еталон. Сомото постепенно се превърнало в сметководна-тегловна единица за пресмятане на парични суми от сребърни и златни монети.

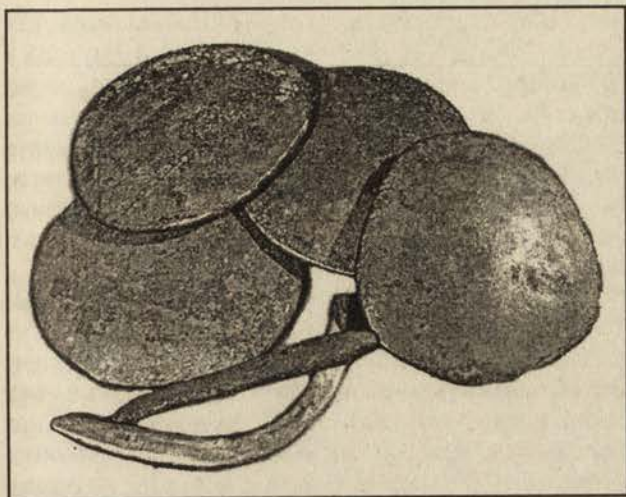
Сведенията на Франческо Пеголоти дават много интересна информация за обмяната на сребърните слитъци в монети, както и обратният процес - сребърни монети в слитъци. За разлика от Византия, България, Сърбия, италианските градове-републики и др. страни, в които било наложено затворено (блокирано) монетосечене (правото да издава монети имал само василевса, царя, краля, дожа), то на териториите на Златната орда се прилагало свободното (открито) монетосечене. Всеки, който имал сребърни монети, могъл да ги превърне в слитъци-сомо, в зависимост от благоприятния курс на сомото. Когато слитъците-сомо нямали добра цена, тогава, който искал, можел да ги отнесе в монетарницата и според курса на дирхеми и мискала да получи съответния брой монети с плащане на съответна такса за производствените разходи. Тук трябва да се обясни, че отсечените сребърни монети или отлети слитъци-сомо са носели ханската тамга, името на хана и монетарницата.

Относно използването на сребърни слитъци в България през XIV век има конкретни писмени данни и кълчета от съкровища и некрополи. В три генуезки документа от 18 септември 1373 г. се констатира нанесени щети на генуезки търговци

от страна на добруджанския деспот Добротица. За разлика от търновския цар Иван Александър, който бил в добри отношения с Генуа, Добротица от 1360 г. насетне, поддържал враждебна политика спрямо генуезците, поради техният стремеж да наложат своя монопол върху пристанищата Маврокастро, Вичина и Килия.⁴⁶ Деспот Добротица изградил специален флот, с който нападал и пленявал генуезките галери. В противодействие на Добротица генуезците от Ликостомо създали военно сдружение (маона) за защита на своите търговски и военни кораби. В два от нотариалните актове се констатира, че на 13.09.1373 г. генуезките търговци Балдазар Леркари и Филипо де Филипо предали 7 сребърни соми срещу разписка на Антонио Виланучио, за да бъдат обменени в Пера (Константинопол), който обаче бил пленен заедно с целия екипаж на галера от кораб на Добротица. Същият пленен генуезец - Антонио Виланучио, получил от друг генуезец на име Анджелио де Даниеле още 32 соми⁴⁷, така че като във вид на плячка деспот Добротица само от споменатия генуезец се сдобил с 39 сребърни соми (7,5 - 8,0 кг сребро), без да се включи взетото имущество на екипажа и пътниците на пленената галера.

Третият акт е съставен в Ликостомо на 20. 09. 1373 г., с който се потвърждава, че Антонио де Фурнето, гражданин на Пера, получил от Лучиано де Нигро 22 сребърни соми и 14 саджи сребърни монети.⁴⁸ Това е един много важен и интересен документ, който дава ясна информация за парична сума от сребърни слитъци, като остатъкът е допълнен със сребърни монети, но не в брой, а на тегло - със „саджи“, тегловно-сметководна единица. Ако се приеме, че получените соми и саджи са по стандарта на Пера, където 1 сомо е с тегло около 210 г, а саджото - 4,4 г, тогава г-н Антонио де Фурнето е получил общо 4681, 60 г сребро.

Освен писмените свидетелства, даващи представа за търговските връзки на България със Златната орда, Генуа, Венеция и др. държави от района на Черно море, има и намерени татарски сребърни дирхеми и медни пулове, единични и колективни монетни находки от венециански сребърни грошове.⁴⁹ Наред със златните и сребърни монети, които са използвани в българското парично обръщение през XIV век е имало употреба и на сребърни слитъци-пари. Като такива могат да се определят сребърните слитъци (9 бр.) от т. нар. „Второ Никополско съкровище“. (Обр. 1) То е открито през 1971 г. в м. „Харманлъка“, на 500 м югоизточно от Никопол при риголване на терена за лозя. Съкровището съдържа 320 г златни 3,5 кг сребърни накити и съдове, може би най-

Обр.1. Сребърни слитъци-пари (кръгли и пръчковидни) от Второто Никополско съкровище.

запазените и най-атрактивните образци на българското златарство и металопластика от XIV век.⁵⁰ Освен съдовете, накитите, приборите за хранене, в съкровището са включени и 7 монети (4 златни и 3 сребърни) - 1 златен хистаменон на Исак I Комнин (1057-1059), с вторично пробити отвори за прикачване като апликация; 2 златни перпери на Йоан III Ватаци (1222-1254), вторично орязани и използвани през XIV век; 1 златен дукат, сечен в Рим през 50-те години на XIV век; 2 сребърни монети на Мануил II Палеолог (1391-1423); 1 сребърна аспра на Мурад I (1362-1389), с твърде износено ядро.⁵¹ Според състава на съкровището и монетите в него, може да се каже, че то е събирано в продължение на близо 50-60 години. Като се изключи златният хистаменон на Исак I Комнин, който придобил функцията на показан предмет, останалите монети са използвани през целия XIV век, а може би и в началото на XV век. Наличието на 2 сребърни перпери на Мануил II Палеолог дава съответната датировка след 1391 г. и допустимите причини за неговото укриване: - 1395 г., по време на турската обсада на Никопол след битката при Ровине и пленяването на цар Иван Шишман⁵²; битката при Никопол през 1396 г. и разгрома на западните рицари, предвождани от унгарския крал Сигизмунд (1387-1437)⁵³ или по време на обсадата на града по време на похода на полско-унгарския крал Владислав III Ягело през 1444 г.⁵⁴ Относно датировката на укриване на съкровището може би допълнителни данни дават монетите от „Първото съкровище“, намерено през 1915 г. в същата местност. То съдържа сребърни съдове, накити и сребърни монети на Иван Александър с Михаил

Асен, на Иван Срацимир (1356-1391), Баязид I (1389-1402); Мирча I (1386-1418), като не се изключва възможността семейното съкровище да е било разделено на две или повече части.⁵⁵ Независимо от тази хипотеза и монетите от Първото съкровище насочват на укриване след 1391 г., така че предложените 3 причини са възможни.

Наличието на сребърни слитъци в съкровището още един път потвърждава наложената практика и в България част от семейното имущество да се превръща в слитъци от благороден метал, отговарящи на установените парично-тегловни еталони. Кръглите слитъци (5 бр.) имат диаметър 70 мм и тегло 307,30; 307,00; 305,70; 294,00 (отчупен). Пръчките - кюлчета имат правоъгълно сечение и тегло 57,15 - 29,50 г. Изкривената пръчка - кюлче има от едната страна дълбока бразда (жлеб), на чието дъно личат едва забележимо отлети заедно с кюлчето букви или знаци.⁵⁶ Засага трудно може да бъде определен техният точен произход, но те са от три тегловни еталона. Кръглите слитъци с тегло около 307,0 г се доближават до теглото на генуезката литра в Пера (307,0 г). Това определение може да се свърже много предпазливо с разчетените надписи върху някои сребърни съдове. Върху сребърни лъжици е изписано името „Балин“, а върху сребърна чаша - името „Фърго (Фръго) или етнонима „фронзи“ (ФРЪЗН), т. е. „купен от франките“ или „направен от франките“.⁵⁷ Без да се изпада в излишно гадателство, е възможна и хипотезата, че тази чаша наистина да е купена или направена в генуезкия квартал Пера или в някои от многобройните генуезки колонии в района на Черно море, а някой член от семейството е дал пояснение за нейния произход.

Пръчките-кюлчета с тегло от 57,15 и 29,50 могат да имат татарски произход като 1/3 и 1/6 сомо при средно негово тегло от 160-210 г; това могат да бъдат руски гривни, съответно 1/4 за кюлчето с тегло 57,15 или 1/2 гривна - кун при стандартно тегло от 51-52 г за второто кюлче от 29,50 г. Не трябва да се отхвърля възможността пръчките - кюлчета да са отлети по византийската тегловно-парична система и представляват двойна и единична унция при стандартно тегло от 27,28 г. Според своите тегла на пръв поглед двете кюлчета почти напълно са еднакви със стандарта на венецианската унция от 29,72 г, според данните на Франческо Пеголоти⁵⁸, като имаме случай за двойна и единична унция. И това определение може да предизвика съмнение, защото Венеция, Генуа и другите италиански градове в търговията си с Византия и държавите от Черноморския басейн са използвали по-леки литри от 316, 307 и 305 г, така че и съответните

унции трябва да имат по-ниско тегло от 26,30, 25,50 и 25,0 г. И тук трябва да си припомним описанието на Пеголоти, че когато сомото-слитък се окажело по-тежко, от него се отрязвало до определения тегловен еталон и ако сомото се окажело по-леко - добавяло се необходимото тегло чрез сребърни монети или отрязани късчета от слитъци, стига те да са имали същото сребърно съдържание.⁵⁹ Наличието на още две сребърни неформени парчета в съкровището е дало повод на някои автори да предположат, че тези слитъци (т. 46,50 и 17,10 г) са заготовки за изработка на накити и други предмети от сребро.⁶⁰ Това е също допустимо, макар че всеки златар е практикувал да взема слитъци от злато и сребро с проверено тегло и метално съдържание, като е могъл да ги размени много по-лесно срещу монети или по-леки слитъци.

Други три сребърни слитъка са открити в средновековен некропол край с. Тошеви, Видинска област⁶¹, датиран към XIII-XIV век. Слитъците имат

неправилна кръгла форма и три различни тегла: 137 г (диаметър 5,5 см), 61 г (диаметър 3,4 см) и 33 г (диаметър 2,5 см). От метрологичните данни не може да се определи дали това са заготовки за занаятчийска дейност или слитъци за обмяна, както по каква тегловна система те са били отлети. Наличието на три слитъка с по 1/3 тегловна разлика подсказва, че и те са изработени съобразно определен тегловен стандарт.

Приведените писмени свидетелства, съпоставени с нумизматичните и археологически находки, дават информация за използването и изработката на сребърни слитъци с определено тегло и парична стойност. Тези нови данни ще допълнят и изяснят редица въпроси от нашата стопанска история и най-вече ще насочат историческите научни търсения към все още недостатъчно проучените културни и търговски връзки през XIII и XIV век. между българското царство и волжките българи.

БЕЛЕЖКИ

¹ За реформата на Константин Велики вж: **Mattingly, H.** Monetary systems from Diocletian to Theodosius I. - Numismatic Chronicle, II-IV, 1946, p. 112-121; **Grierson, Ph.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, III, Washington, p. 14-15.

² **Hendy, M.** Studies in the Byzantine Monetary Economy (300-1450), Cambridge, 1985, p. 526-529.

³ **Hendy, M.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. 4, part 1, Washington, 1999, p. 41-45; 55-58; **Metcalf, D. M.** Coinage in South-Eastern Europe (820-1396), London, 1979, p. 104-105; **Hendy, M.** Studies in the Byzantine Monetary Economy...p. 513-516.

⁴ **Hendy, M.** Catalogue of the Byzantine Coins... p. 402.

⁵ **Юркова, И., В. Пенчев.** Български средновековни печати и монети, С., 1990, с. 206-209; **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново, В. Търново, 1992, 181-183.

⁶ **Дочев, К.** Цит. съч., 181-183.

⁷ **Hendy, M.** Studies...p. 531-536; **Bendall, P., P. Donald.** The Later Palaeologan Coinage (1282-1453), London, 1979, p. 11.

⁸ **Юркова, И., В. Пенчев.** Цит. съч., 211-212.

⁹ **Дочев, К.** Няколко бележки върху сребърното монетосечение на Иван Александър с Михаил Асен. - Нумизматика, 1983, с. 3-14; **Юркова, И., В. Пенчев,** Цит. съч., 211-212.

¹⁰ **Bertele, T.** Numismatique Byzantine - Suive de deux Études inédites sur les monnaies des Paléologues, edit. française par C. Morisson, Wettren, 1978, p. 91-92.

¹¹ **Pegolotti, F., B.** La pratica della mercatura, edit. by A. Evans, Cambridge, 1936, p. 40.

¹² **Tafel, G., et G. Thomas.** Diplomatarium veneto-levantinum, I, (1300-1350), Venetiae, 1880, p. 165.

¹³ **Pegolotti, F., B.** Op.cit., p. 42-43.

¹⁴ Ibidem, p. 43.

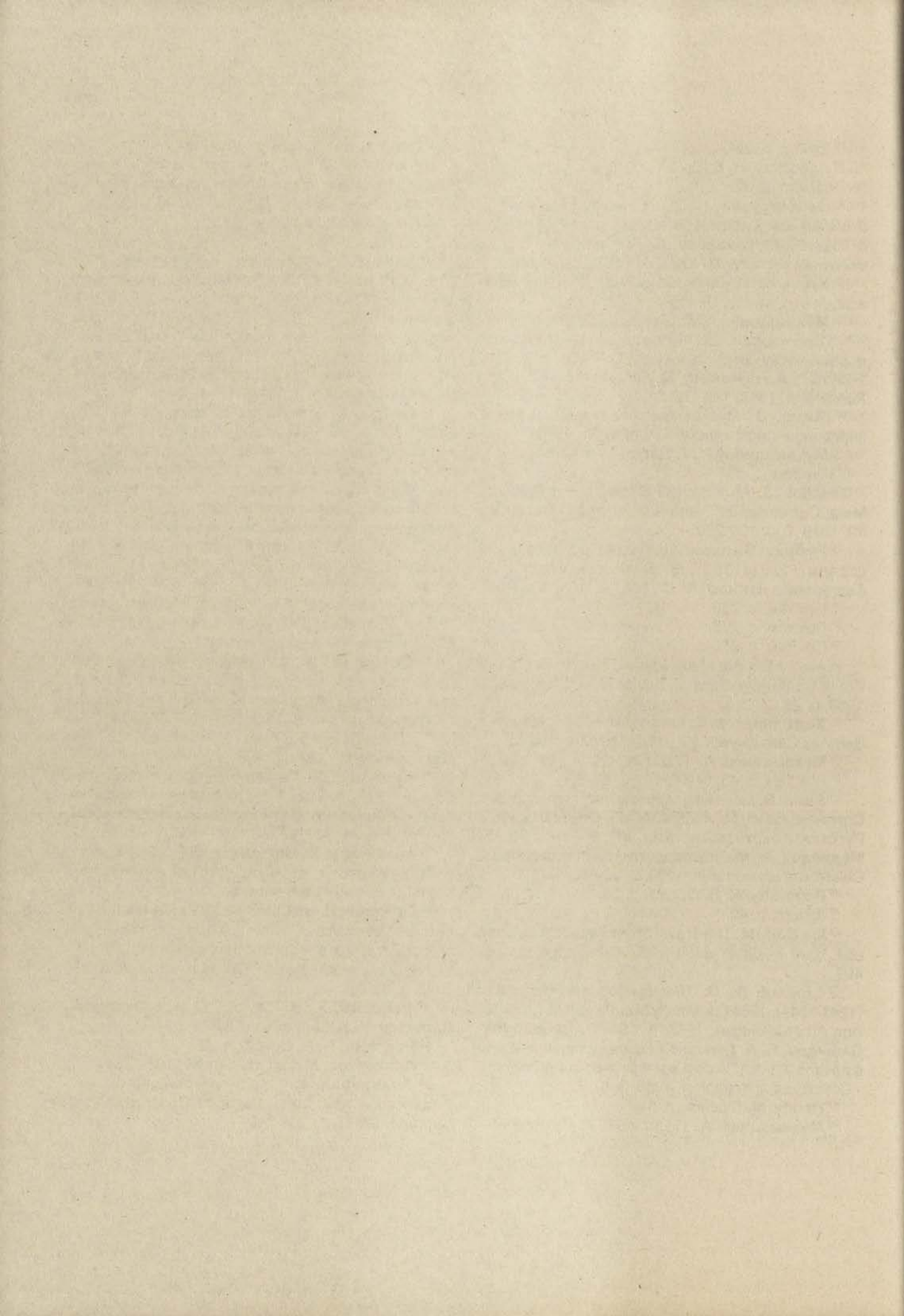
¹⁵ **Gjuzelev, V.** Des relations bulgaro-venetiennes durant la premiere moitie du XIV siecle (Sagrimento et patto de messer limperator Alexandro del Zagora). - Etudes historiques, IX, 1979, p. 73; 75.

¹⁶ **Pegolotti, F., B.** Op. cit., 40.

¹⁷ Относно мненията за стойността и значенията на „варненската перпера“ вж: **Дочев, К.** Митнически такси и плащания в българската държава през XIV в. - Нумизматика и сфрагистика, 1-4, 1994, с. 92-99.

¹⁸ **Computus Anthonii Barberii** - F. Bollati di Saint-Pierre, Illustrazioni della spedizione in Oriente di Amadeo VI, Turin, 1900, p. 3-18.

- ¹⁹ Ibidem, p. 25-27.
- ²⁰ Pegolotti, F., B. Op. cit., p. 40.
- ²¹ Ibidem, p. 32.
- ²² Тизенгаузен, Г., В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, I, М., 1884, с. 302-303; Мухамадиев, А., Г. Булгаро-татарская монетная система XII-XIV в. М., 1983, С. 40; 69.
- ²³ Илин, И., И. Топография кладов серебряных и золотых слитков, Пг., 1921, с. 22; 40.
- ²⁴ Мухамадиев, А., Г. Цит. съч., 28-29.
- ²⁵ Златарски, В. История на българската държава през средните векове, С., 1970, т. I, ч. I, с. 166-167; Артамонов, М., И. История Хазар, Ленинград, 1962, 172-174.
- ²⁶ Хинц, В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему, М., 1970, 16-17.
- ²⁷ Мухамадиев, А., Г. Цит. съч., с. 43-54.
- ²⁸ Пак там, с. 59.
- ²⁹ Cribb, J. An Historical Survey of the Precious Metal Currencies of China. - Numismatic Chronicle, 19, 1979, 7, p. 190-209.
- ³⁰ Рубрик Вилхем. Пътуване до източните страни (1253-1255), В: Латински извори за българската история, IV, С., 1981, с. 195.
- ³¹ Пак там, с. 238.
- ³² Пак там, с. 255.
- ³³ Пак там, с. 255.
- ³⁴ Ala-ad-Din Ata Malik Juvaini. The History of the World Conqueror, trans. J. Boyle, vol. I. Manchester, 1958, p. 23.
- ³⁵ Ходжаниязов, Т. Каталог монет государство Великих Сельджуков, Ашхабад, 1979, с. 154-155.
- ³⁶ Мухамадиев, А., Г. Цит. съч., с. 40-43.
- ³⁷ Пак там, с. 43; 54-60; 71-72; 82-86.
- ³⁸ Янин, В. Денежно-весовые системы русского Средневековья, М., 1956, с. 47-49; Спасский, И., Г. Русская монетная система, М., 1957, с. 33-35; Медведев, А., Ф. Новгородских гривнах серебра. - Советская археология, 1963, 2, 33-35.
- ³⁹ Pegolotti, F., B. Op., cit, p. 25.
- ⁴⁰ Ibidem, p. 40.
- ⁴¹ Ibn Battuta. The Travel of Ibn Battuta, trans, and edit. H. A. R. Gibb, vol. II, 1962, Cambridge, p. 498-499.
- ⁴² Lippard, B., G. The Mongols and Byzantium (1243-1341), 1984 (University Microfilms International), Ann Arbor-Michigan, 1987, p. 101-102; Федоров-Давыдов, Г., А. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (По данным Франческо Пеголотти). - Советская археология, 1958, 3, 67-72.
- ⁴³ Hendy, M. Studies...p. 548.
- ⁴⁴ Мухамадиев, А., Г. Цит. съч., 71-72; 82-83.
- ⁴⁵ Ibn Battuta. Op. cit., p. 498-499.
- ⁴⁶ Гюзелев, В. Очерци върху историята на българския Североизток и Черноморието (края на XII-началото на XV век). С., 1995, 39-48.
- ⁴⁷ Гюзелев, В. Цит. съч., с. 65.
- ⁴⁸ Пак там, с. 66.
- ⁴⁹ Дочев, К. Монети и парично обръщение...167-168; Хараланов, В. Джучидски монети от Шуменския Хисърлък. - Год. на музеите от Северна България, 1975, 1, с. 152-153; Ракова, С. Находки на средновековни венециански монети от България. - Нумизматика, 1984, 3, 31-39; Авдев, С. Имитации на венециански грошове от България. - Нумизматика, 1982, 1, 19-26.
- ⁵⁰ Генова, Е. Никополско съкровище (XIII-XIV век), С., 1981 (албум); Аспарухов, М. Археологически приноси към историята на средновековния Никопол, ч. I, Враца, 1997, 88-123.
- ⁵¹ Монетите са прегледани и определени лично от автора на настоящето съобщение. Теглата им са следните: златен хистаменон на Исак I Комнин (1057-1059)-3,35 г; златни перпери на Йоан III Ватаци (1222-1254) - 2,95 и 2,55 г (орязани); златен дукат, сечен в Рим (50-те год. на XIV в.) - 3,47; Мануил II Палеолог (1391-1423) - сребърна перпера - 7,65 г; 1/2 сребърна перпера - 3,85 г; Мурад I (1362-1389) - сребърен дирхем (аспра) - 0,91 г.
- ⁵² Божилов, И. Фамилията на Асеневци, генеалогия и просопография, С., 1985, с. 228 и цит. там литература; Андреев, Й. История на Второто българско царство, В. Търново, 1996, 95-104.
- ⁵³ Шилтбергер, Ханс. Пътепис, ред. В. Мутафчиева, С., 1971, 16-22.
- ⁵⁴ Цветкова, Б. Паметна битка на народите, Варна, 1979, с. 302; Коларов, Х. Хрониката на Калимах-важен извор за Варненската битка от 1444 г. - ИИМ Варна, 24, 1973, 9, 244-245.
- ⁵⁵ Аспарухов, М. Цит. съч., с. 89; 122-123.
- ⁵⁶ Кюлчето е огънато допълнително при експониране на съкровището.
- ⁵⁷ Овчаров, Н. Надписите за собственост върху произведенията на торовиката от старобългарската и среднобългарската епоха (IX-XIV в.). - Palaeobulgarica - Старобългаристика, 22, 1998, 3, 88-92.
- ⁵⁸ Pegolotti, F., B. Op. cit., P. 114; Федоров-Давыдов, Г., А. Цит. съч., с. 67.
- ⁵⁹ Pegolotti, F., B. Op. cit., p. 25.
- ⁶⁰ Аспарухов, М. Цит. съч., с. 89; 122-123.
- ⁶¹ Атанасова, Й. Средновековни накити от Видинско, - Изв. на музеите от Северозападна България, 1977, 1, 238-240.

ТЕРТЕРОВЦИ, ПОГРЕБАНИ В СРЪБСКОТО ЦАРСТВО ПРЕЗ XIV ВЕК

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

(София)

Четиринадесети век е изключително динамичен в българската история. Вече е създадено и „Византийското съобщество на народите“ (Дмитрий Оболенский), което предполага извънредно тесни контакти между отделните православни народности. Един аспект от тези взаимоотношения е династическото преплитане на източно-християнски династии. Добре е известен примерът на Асеневци, основен клон от който в края на XIII век емигрира във Византия и играе важна роля в нейната история. Подобна е ситуацията и в друга голяма българска царска династия – Тертеровците. В настоящия доклад ще разгледам един любопитен период от тяхното емигриране в Сръбското царство.

ЦЪРКВАТА „СВ. ГЕОРГИ“ В ПОЛОШКО

Тази много важна църква е известна не от средата на 70-те години на XX век благодарение на изучаването ѝ от В. Джурич¹. След 1982 г. започват мащабните работи по реставрация и консервация и тяхната цел бе да отстранят горните по-късните стенописи от 1609 г. Работата засяга частично западната фасада, където една от най-забележителните композиции на ктитори от XIV век се разкрива постепенно за историята на православното изкуство².

Полошкият манастир „Св. Георги“ е разположен в района на Църна река в близост до съвременния град Кавадарци (Република Македония). В XIV век той израства в близост до средновековния град Тиквеш, който сега е разрушен³. Когато В. Джурич проучва западната стена на църквата през 1975 г., там се виждали портретите на крал Стефан Душан и високо-поставения аристократ Йоан Драгушин. За да се изясни ситуацията, сръбският учен взема като основа Дарствената грамота от 1340 г. Актът се отнася до това, че кралят дарява на Хилендарския манастир църквата „Св. Георги“, както и някои села на територията на Полошко. Това било по молба и в памет на Драгушин.

Той и неговата майка са представени доста загадъчно:

ИСТИННИ И БЪСЕСРЪДЧНИ БРАТЬ
КРАЛСВЪСТВА МН ДРАГОУШИНЪ...МОЛЕННІЕ
БЪСЕСРЪДЧНОУЮ И ИСТИННОУЮ МАТЕРЬ
КРАЛІЕСТВА МН ДЕСПОТНЦОУ.”

В интерес на истината не е възможно Драгушин и деспотичката да са истински брат и майка на Стефан Душан, тъй като майка на сръбския крал е била Теодора, дъщеря на българския цар Смилец (1292-1298 г.). В. Джурич стига до извода, че те били по-скоро приближени на сръбския владетел. По негово мнение те могат да бъдат неговата тъща, майката на българския цар Йоан Александър, и един негов неизвестен брат на име Драгушин. Така изказаната хипотеза бе приета от Ив. Божилов и в голяма степен тя повлия на българската историческа наука⁵.

Разбира се, ключът към проблема е заложен в цитирания документ от 1340 г., но именно премахането на по-късните стенописни пластове в църквата „Св. Георги“ насочиха към друг отговор.

В горната половина на фасадата над западния вход е изобразено сръбското кралско семейство. Иконографските характеристики на образа на Душан, както и пояснителният надпис на гръцки език дават основание целият изрисуван ансамбъл да се датира точно в периода 1343-1345 г. До краля са кралица Елена, сестра на българския цар Йоан Александър, и техният син – престолонаследник Урош. (Обр.1) Груповият портрет на кралското семейство може да се свърже със серия подобни изображения, засечени в Бела църква в Каранска (около 1340 г.) и в църквата „Св. Никола Болнички“ в Охрид от 1345 г.⁶

Веднага под кралските особи и встрани от църковната врата могат да се видят изображения на четири персонажа. Впечатляващ е образът на Йоан Драгушин, съпроводен от съпругата си в северната част. (Обр.2) От юг е майка му заедно с неговия непълнолетен син. Значението на композицията, както и идентификацията на представените персонажи бе изяснена след

Обр.1. Ктиторска композиция от църквата „Св. Георги“ в Полошко.

Обр.2. Образът на Йоан Драгушин.

разчитането на пояснителните гръцки надписи⁷:

Текстът до Йоан Драгушин

ΕΚΟΙΜΙΘΕΙ ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ
Θ /ΕΟ/Υ
ΙΩ /ΑΝΝΗΣ/ Ο ΔΡΑΓΟΥΣΙΝΟΣ
Κ /ΑΙ/ ΟΙΟΣ
ΤΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΤΟΥ ΑΛΛΙ
ΜΙΡΟΥ Κ /ΑΙ/ ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΣ
ΤΟΥ ΨΙΛΟΤΑΤΟΥ ΚΡΑ
ΛΙ Κ /ΑΙ/ ΑΥΘΕΝΤΟΥ Η
ΜΩΝ ΓΕΓΟΕΝ
ΔΕ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΗΣ
ΜΝΙΜΟΣΙΝ[ΟΝ] ΑΥΤΟΥ Κ /ΑΙ/ Ο
Θ /ΕΟ/С СОСΙ ΑΥΤΟΝ.

Превод: Изобразен той, самият Божи раб Йоан Драгушин и син на деспот Алдимир и истински брат на най-могъщия крал и наш господар, и тази църква беше издигната в негова чест. И нека нашият Господ Бог да го пази!

Текстът до Йоан-драгушиновата съпруга

ΔΕΝCIC /HC/ ΔΟΥΛΗΣ ΤΟΥ Θ /ΕΟ/ Ν ΑΝ...
CINBIOY ΑΥΤΟΥ Κ /ΑΙ/ ΘΥΓΑΤΡΟΣ
ΤΟΥ ΔΕСПΟΤΟΥ.

Превод: Молитва на божията рабиня А н... негова съпруга и дъщеря на деспот .

Текстът до Йоан-драгушиновата майка

ΔΕΙCIC Τ /HC/ ΔΟΥΛΑ [ΗCΤΟΥ]
Θ /ΕΟ/Υ ΜΑΡΙΑC ΤΗΣ ΕΥ[ΓΕΝΕCΤΑ]
ΤΗΣ ΒΑΣΕΙΛΙCΑC [ΤΗΣ ΟΝΟΜΑCΘΕΙCΗC ΜΑ]
ΡΙΝΑC Κ /ΑΙ/ ΚΤΙΤΟΡΙ [CΑC ΤΟΥ]
ΝΑΟΥ.

Превод: Молитва на божията рабиня Мария, най-благородна деспотица, именувана Марина и дарителка на църквата.

Текстът до Йоан-драгушиновия син

ΔΕΝCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ
Θ /ΕΟ/Υ ΔΡΑΓ [...ΤΟΥ] ΥΙΟΥ
[ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ Ο ΘΕΟC C] Ο C[Ι
ΑΥΤΟΝ] ΗC ΕΤ[Η] ΠΩΛΑ

Превод: Молитва на божият раб Драг ..., негов син и нека нашият Бог да го пази много години⁸.

Напълно ясно е, че църквата е построена в памет на Йоан Драгушин, син на деспот Алдимир (Елтимир) и „истински брат“ на Стефан Душан. Очевидно по време на освещаването на църквата той е бил вече покойник. Дарител на църквата била неговата майка, деспотица Марина⁹, която, след като се замонашила, приела името Мария. (Обр.3) Името на съпругата на Йоан Драгушин е било най-вероятно Анна, а това на сина му, нещо подобно на неговото собствено – Драгушин, Драган, Драго. Формулата „истински брат“ елиминира всякакви съмнения, че става дума все за същия човек, споменат в акта от 1340 г.

Деспот Алдимир или Елтимир е добре познатият брат на българския цар Георги I Тертер (1280-1292 г.) и управител на Крънската област. Той бил женен за дъщерята на друг български цар, Смилец. Във всеки случай ситуацията е доста курioзна поради това, че именно дъщерята, неизвестна по име и досега, е била всъщност истинска сестра на споменатата вече Теодора, съпруга на Стефан Дечански (1321-1331 г.)

и майка на Стефан Душан. Двете благороднички били законнородени от цар Смилец и дъщерята на Севастократор Константин Палеолог, брат на византийския император Михаил VIII Палеолог (1259-1282 г.).

Заплетените връзки в България през последната четвърт на XIII в. и началото на XIV в. бяха добре проучени от П. Ников¹⁰. След възцаряването на цар Теодор Светослав (1300-1322 г.) деспот Елтимир се оттегля в южнобългарския град Крън и отначало остава верен на нововъзцарилния се господар. Отношенията им се влошават около 1305 г., когато деспотът открито заема страната на византийския император Андроник II Палеолог. Предполага се, че като причина за конфликта може да се посочи неговият по-млад син, Йоан Драгушин, наследник на две царски фамилии и на българския трон¹¹.

Най-късното сведение за деспот Елтимир

принадлежи на Георги Пахимер и се отнася към 1305 г.¹² Най-вероятно след смъртта му неговата вдовица и невръстният му син намират убежище в Константинопол – вечното място за спасение на високопоставените бегълци от православния свят. И точно там двамата братовчеди Йоан Драгушин и Стефан Душан се срещат през 1314 г. В същото време в Константинопол е и Стефан Дечански, ослепен и заточен от своя баща Милутин (1282-1321 г.). С него във византийската столица било и семейството му.

Йоан Драгушин бил малко по-голям от братовчед си. Днес ние само можем да си представим тесните връзки, породили се между тях. Очевидно те били основани върху общия им произход и общата им съдба. Трудно е също да се обясни начинът, по който Драгушин и майка му се преместват в Сърбия. Обстоятелствата за тях станали благоприятни след 1321 г., когато Стефан Дечански се възкачил на трона. Важно е да се отбележи, че само година по-късно Стефан-Душановата майка умира и неговият баща се жени за византийската принцеса Мария Палеолог. По-нататък ще се спрем върху обтегнатите отношения между сръбския престолонаследник и неговата мащеха. Вероятно по същото време майката на Йоан Драгушин се превърнала в нещо повече от леля за Стефан Душан.

В публикацията за новооткритите фрески от църквата „Св. Георги“ Ц. Грозданов вече се спря на необикновено великолепните одежди на Йоан Драгушин. Ясно е, че неговото родословие се състои само от представители на владетелската прослойка в България. Дрехите са бродирани с двуглави орли, а перпендулите и други инсигнии дават основание да се заключи, че портретът принадлежи на много важна личност – деспот от най-висок ранг¹³. В същото време необичайното наименование *αὐταδέλφος* до неговия образ пряко кореспондира с **ИСТИННИ БРАТЪ** в документа от 1340 г. Няма каквото и да е било загатване в титлата на деспота, че се изисква облекло като това.

По мое мнение това просто е била уникална титла, създадена от Стефан Душан за Йоан Драгушин. Подобен случай е регистриран във византийския двор в края на IX век, когато титлата „Василеопатор“ е създадена специално за Стилиан Зауца. А през 919 г. друнгарият на флота, Роман Лакапин, доказва значението на тази титла, когато именно чрез нея се добира до императорската власт. Вероятно „истинският брат“ Йоан Драгушин се радвал на изключителна сила и власт в Сръбското кралство. Той обаче не е имал време да усети голямата мощ на Стефан Душан, който в

Обр.3. Деспотица Марина - Мария.

1346 г. обявява царското си достойнство в Скопие. Стенописите от църквата „Св. Георги“ в Полошко доказват, че към 1345 г. Йоан Драгушин бил вече покойник.

Новите данни предопределят необходимостта от археологически разкопки във вътрешността на църквата. След проучванията на Ж. Винчич е разкрита една голяма гробница в югозападния ъгъл на сградата. Тя е дълбока 0,40 м, с размери 2,50 x 1,30 м, покрита с керемиди, поставени върху масивни каменни плочи с размери 0,90 x 0,50 м. Вътре е имало скелет без инвентар, но с одежда, напомняща на сърмена. Според археолога това е вторично погребение, съдейки по някои основни реконструкции в гробницата¹⁴.

Антропологичните изследвания доказаха, че става дума за скелет на мъж на възраст 21-24 години¹⁵. Определено той не може да бъде Йоан Драгушин, който е бил на около 40 години, когато умира. Така се оформя идеята, че се касае за гроба на сина му, изобразен върху стенописите като малко дете. Колкото до тленните останки на Йоан Драгушин, те вероятно са загубени във вековния живот на манастира.

Фреските от Полошко дават възможност за коригирането на вече доминиращи концепции сред някои историци. Напоследък се разпространи убеждението, че цар Йоан Александър бил пионка в ръцете на Стефан Душан или поне е бил под негово силно влияние. Ив. Божилов например пише, че сръбският крал свободно се разпореждал със западната половина от полуострова. Според него „тези действия на цар Йоан Александър могат да получат една-единствена характеристика: равнодушие, даже бихме могли да кажем престъпно равнодушие“¹⁶.

Откритият преди двадесетина години важен ктиторски надпис от църква при с. Станичене, западно от Пирот, ясно показва, че някъде към 1332 цар Йоан Александър урежда вътрешните и външните проблеми на България, засилвайки позициите си в Нишкия и Пиротския регион, ликвидирайки последствията от загубата при Велбъжд в 1330 г.¹⁷ Що се касае до композицията, изобразяваща дарителите в Полошко, заключенията се налагат сами. Внукът на цар Смилец, сръбският крал Стефан Душан, може да се открие на горната част от сцената. Неговата съпруга кралица Елена, сестра на цар Йоан Александър и произхождаща от Шишмановци, е отляво. Престолонаследникът е изобразен между двамата, бъдещия втори и последен сръбски цар Урош V, в чиито вени течала повече българска, отколкото сръбска кръв. (Обр.4)

Обр.4. Царица Елена и цар Урош V.

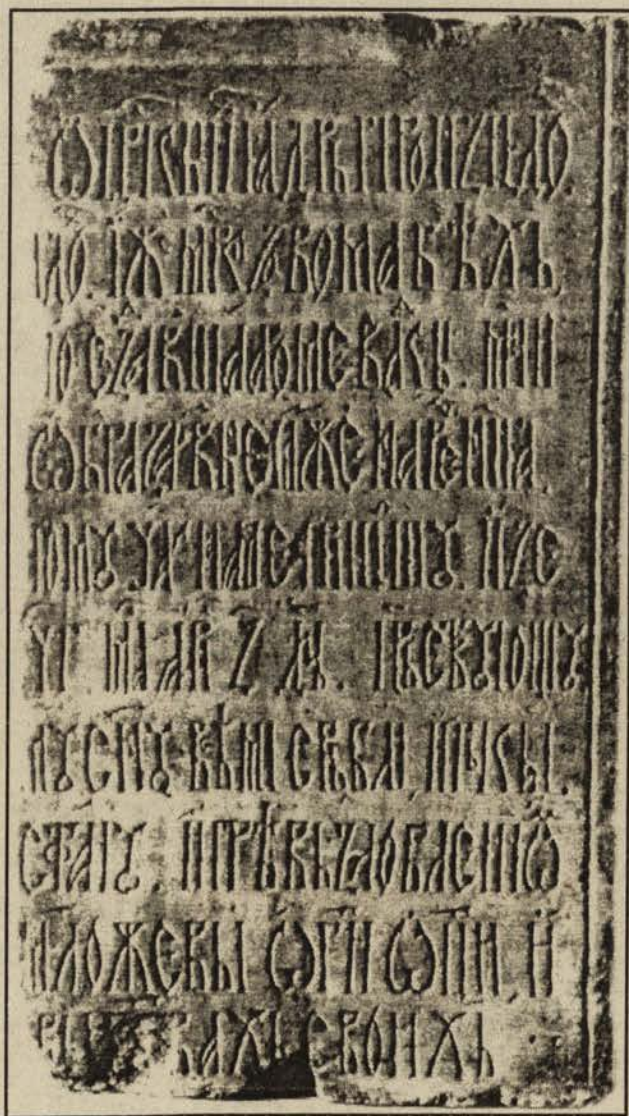
Долу под Стефан Душан е изрисуван неговият „истински брат“ Йоан Драгушин, наследникът на Тертеровци и цар Смилец, и очевидно радващ се на голям авторитет в сръбския двор. По-нататък, от другата страна на вратата, е изобразена дъщерята на цар Смилец, родната майка на Йоан Драгушин и втора майка за Стефан Душан. Всичко това поражда въпроса до каква степен в тази композиция от Полошко доминира сръбското, а не българското царско семейство.

НАДГРОБНИЯТ НАДПИС НА ДЕСПОТИЦА МАРИНА ОТ СКОПИЕ

Съвсем целенасочено до момента не се спрях върху портрета на деспотица Марина от Полошко. Определено това е едно от най-добрите женски изображения в изкуството на XIV век.

на църквата в ръцете си и до нея стои внукът ѝ. Веждите са извити в печална гримаса, устните са стегнати в скръб, цялото изражение на лицето носи печата на болката и тъгата за покойния ѝ син. Някои факти предоставят възможност да се хвърли светлина върху други събития от нейния живот.

Имам предвид една плоча с надпис, открита през 1852 г. от дечанския монах Геден Йосиф Юришич. Надгробният паметник бил вграден в стените на църквата „Св. Димитър“ в Скопие. (Обр.5) Всъщност

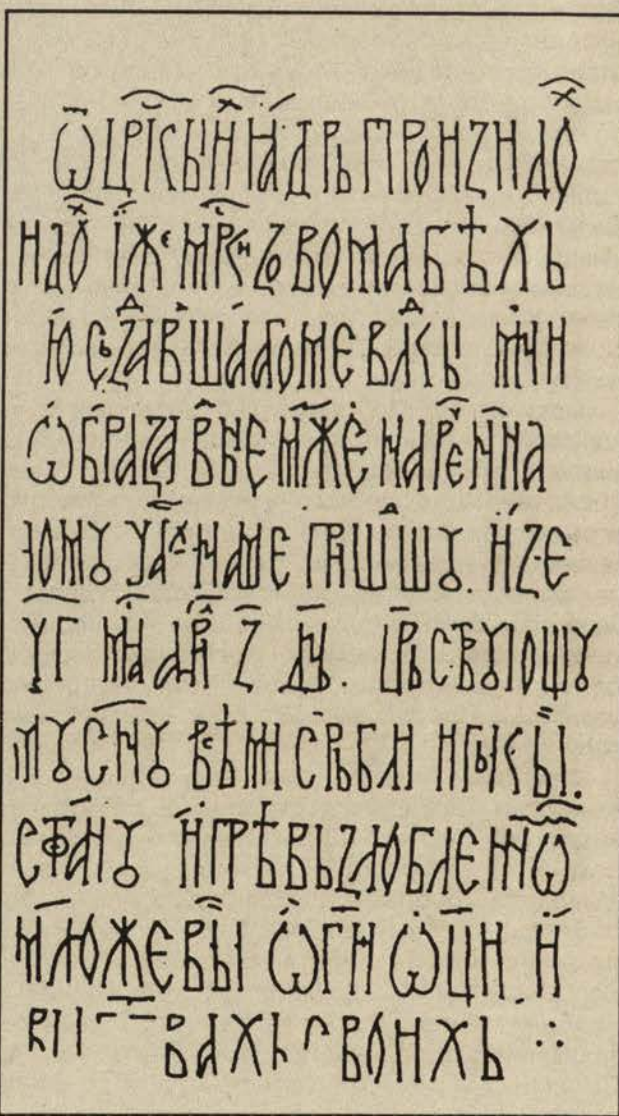

Обр.5. Надписът от Скопие.

това е втората половина на надписа, за съжаление другата била безвъзвратно загубена. Първите изследвачи могат само да установят, че тя визира майката на сръбския цар, идентифицирайки го като

Урош V (1355-1371г.)¹⁸. Надписът влиза във фундаменталния труд на Л. Стоянович¹⁹ заедно с цялото погрешно тълкуване на екземпляра.

Както всеки уникален артефакт, така и този паметник има уникална съдба. По време на войната през 1915-1918 г. плочата била донесена в София и изложена в експозицията на Народния Археологически Музей. Поради затрудненията при прочита надписът е регистриран като произхождащ от Търново и описан като епитаф на неизвестна

Обр.7. Моят препис на надписа от Скопие.

сродница на цар Йоан Александър²⁰. (Обр.6)

В 1921 г. сръбският уредник на Скопския музей Р. Груич го открива точно на това място. Сръбският учен се натъква на него в София твърде инцидентно,

следвайки неясната информация на Юришич и установявайки, че плочата липсва на стената в църквата „Св. Димитър“. След негови настойчиви сигнали започва една дипломатическа размяна на писма между София и Белград. А при личното ходатайство на сръбския крал Александър I българското правителство отстъпва и на 28.07.1925 г. плочата е върната в Скопие.

Р. Груич издава първата завършена публикация върху надписа, стремейки се да реконструира липсващите части²¹. Той вярва, че този надпис се е отнасял за майката на Стефан Душан, Теодора. Частично запазената дата на нейната смърт убедително е реконструирана като 07.04.1355 г. (Обр. 6) В същото време Р. Груич се опитва да отхвърли две вече научно доказани тези. Първата от тях е тази, че Теодора е умряла през 1322 г., а крал Стефан Дечански се оженил за византийската принцеса Мария Палеолог. Още по-важен е актът, издаден от Стефан Душан през 1346 г. Той изяснява факта, че Теодора никога не е била монахиня и била погребана в манастира „Св. Стефан“ в Баница²².

Грешките са почти веднага разкритикувани от М. Ласкарис. Като цяло той приема четенето на Р. Груич, но акцентира върху несъответствията в наименованията. Авторът оспорва възможността надписът да е бил посветен на мащехата на Стефан Душан, Мария Палеолог²³. Случило се така, че веднага след кончината на Стефан Дечански тя се замонашила под името Марта²⁴.

Оттогава неговите предположения са приети почти без оспорване и са направени само няколко незначителни епиграфски корекции в прочита на Р. Груич²⁵. Сравнително неотдавна една радикално променена интерпретация излезе на преден план и проблемът бе разгледан от друга гледна точка. (Обр. 7) Но нека първо представя текста и

Обр. 6. Частта от надписа с годината.

реконструкциите на Р. Груич заедно с някои уточнения, които направих, изследвайки паметника през 1996 г.²⁶ Ще оставя местата с двете имена (светско и духовно) на погребаната празни. И по-късно ще се види много по-убедителен вариант на техния прочит:

Реконструиран текст Запазен текст

1.		+	Ѡ ЦАРСКИХЪ НАДРЪ ПРОИЗХОДЪХЪ
2.	Н ВЪ ЦАРСКАЯ ПАРЫ ПРН		НДОХЪ. ЪКЕ МНРСНЪ ЗОВОМА БЪХЪ
3.	...МИЛОСТН		Ю СЪЗДАШААГО МГ ВЛАД/Н/КЪЛ.
			МНН.
4.	ШЬСКАГО СЪПОДОБНЪ СЕ		ѠБРАЗА. ВЪ НГМЪЖЕ НАРЪЧЕ/Н/НА
5.	БЪХЪ...СМЪРТ		НОМЪ ЧАСЪ НА МГ ПРНШУДШЪ Н ЗЕ-
6.	МАН ДАНА БЪХЪ ВЪ ЛЪТО. 300		ѠГ. МЪ/СНЦА/ АПРН/Б/Ъ.
			ДЪ/НЪ ЦА/РЪСТЕВЮЩЮ
7.	ПРЪВЪЗЛЮБЕ/Н/НУМЪ МОЕ		МЪ СЫ/НЪ. ВСЕМН СРЪБАН Н ГЪР/КЪ
8.	САМОДРЪЖЕ/Н/НУМЪ ЦАРЪ		СТЕФАНЪ Н ПРЪВЪЗЛЮБЕ/Н/НУМЪ
9.	МОЕМЪ БЪНЪКЪ КРАЛЮ ВРОШЪ		МОЮЛО ЖЕ БЫ Ѡ ГОСПОД/Н ѠЦН Н
10.	БРАТНЪ ПОМЕНЕТЕ МГ		ВЪ МО/А/Н/ТЕАХЪ СВОИХЪ.

Всъщност новият прочит стана възможен, след като стенописите от църквата „Св. Георги“ в Полошко бяха открити и проучени²⁷. Вече в хода на критиката на хипотезата за Теодора М. Ласкарис предположи възможните варианти: „Тъй като анонимната принцеса от надписа обозначава Душан като син, тя трябва да е била много близка негова роднина – мащеха; тъща или леля²⁸. Както става ясно, той си избира варианта с мащехата, игнорирайки останалите възможности.

За да се идентифицира дамата от надписа, трябва да се проследят някои детайли, намиращи се в запазената част на текста. Извън съмнение е фактът, че тя е била от царско потекло и била погребана като монахиня. Освен това е имала правото да попечителства над Стефан Душан – неин син, и Урош V – неин внук.

На този фон възможността погребаната дама да бъде родната майка на Стефан Душан, Теодора, определено отпада. А могат да се дадат някои аргументи и срещу това надгробният надпис да е на Мария Палеолог.

1. Преди всичко ми е трудно да си представя толкова сърдечна връзка, установена между мащеха и син. Още повече че през 1331 г. Мария Палеолог била на 19 години, а Стефан Душан малко по-стар (22 г.). Той завзел властта след преврат, убивайки баща си и естествено отстранявайки мащехата си от правителството.

2. Регистрирайки събитията от 1331 г., Никифор Григора обобщава проблемите в сръбския владетелски двор: „Той (Стефан Дечански) имал син

(Стефан Душан), който бил навършил 22 години, роден от втората му съпруга (Теодора), и когото пламенно готвел за наследник. Но когато кралят се оженил за дъщерята на цезаря (Мария Палеолог) – той 50-годишен мъж за 20-годишна девица – и имайки дете от дъщерята на цезаря ... синът му изпаднал в подозрение и страх ... И той започнал да крои заговор срещу баща си.²⁹

Документът не само говори за враждебността на Стефан Душан към неговата мащеха, но индиректно засвидетелства противоречията му с нейния собствен син, Симеон Урош Палеолог. На този фон още К. Иречек предполага, че в последните години от живота си Стефан Дечански обмисля промяна на наследника на трона³⁰.

3. Съвсем естествено Мария Палеолог е пропусната в родословното дърво на сръбските владетели върху фреските на църквата „Исус Христос Пантократор“ в Дечани. Строителството на църквата започнало в 1327 г. в нейното и това на Стефан Дечански време, но била завършена от Стефан Душан през 1334-1335 г. Очевидно по-късно е имало заповед на последния баща му да се изобразява сам без неговата мащеха³¹.

4. И накрая, ако надгробният камък от 1355 г. е бил на Мария Палеолог, името на Стефан Дечански (дотогава поддържано и дори канонизирано), както и това на сина ѝ, Симеон Урош Палеолог, трябва да

присъстват в текста. Вместо това две години по-късно Симеон Урош Палеолог се противопоставя на новия сръбски владетел Урош V, самопровъзгласявайки се за цар в Костур³².

Напълно ясно е, че личността на Мария Палеолог едва ли би намерила място в надписа от 1355 г. Но коя е била тогава жената, с която Стефан Душан е бил толкова тясно свързан?

Документът от 1340 г., както и фреските от Полошко доказват, че тя може да бъде само неговата леля. Пропуснатите имена в надписа би трябвало да се попълнят като Марина и Мария. Изглежда деспотица Марина - Мария е била „истинската майка“ на Стефан Душан, с нея сръбският владетел израснал в незрелите си години. А след смъртта на сестра ѝ Марина - Мария станала нова майка на Стефан Душан, каквато била първата за собствения ѝ син Йоан Драгушин във времената, когато животът им не бил лесен.

Деспотица Марина - Мария от Крън живяла десет години след смъртта на сина си Йоан Драгушин и починала малко преди Стефан Душан. С подобаваща почит тя била погребана в „царския град“ Скопие. Както изглежда, нейният внук също умира по това време. Заедно с тях нишката на българската благородническа фамилия, произхождаща от цар Смилец и Тертеровци и запазила се дълго време в Сърбия, също изчезва от небосклона на историята.

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Ђурић, В.** Полошко – Хиландарски метох и Драгушинова гробница – Сборник Народног Музеја, VIII (Београд 1975), 327-342.

² **Грозданов, Ц., Д. Ђорнаков.** Историјски портрети у Полошком, I-III – Зограф, XIV (Београд 1983), 60-69; Зограф, XV (Београд 1984), 85-95; Зограф, XVIII (Београд. 1987), 37-43.

³ **Овчаров, Н.** История и археология на Вардарска Македонија през XIV век. София, 1996, 85-87.

⁴ **Новаковић, С.** Законски споменици српских државе средњега века. Београд, 1912, с. 409.

⁵ **Божилов, И.** Фамилијата на Асеновци, Генеалогия и просопографија. София, 1985 г., с. 185.

⁶ **Грозданов, Ц., Д. Ђорнаков.** Историјски портрети у Полошком, I 62-63; II, 88-89.

⁷ Прочитането на надписа принадлежи на Сотирис Кисас от Солун.

⁸ **Грозданов, Ц., Д. Ђорнаков.** Историјски портрети у Полошком, I, с. 64; II, с. 85; III, с. 37.

⁹ Въпросът е засегнат в един библиографски преглед: **Н. Овчаров:** Към въпроса за титлата и името на жената на деспот Йоан Оливер, -Минало, 1996, 2-3 (под печат). Тук би трябвало да спомена, че в южнославянските езици „Basilisa“ се употребявало за деспотица, и само в този случай те били от царското потекло.

¹⁰ **Ников, П.** Татаробългарските отношения през средните векове с оглед царуването на Смилеца. – ГСУ ИФ, I (София 1921), с. 20; **Nikov, P.** Die Stadt und das Gebiet von Krn-Krounos in dem Byzantinische Beziehungen. – Atti del V Int. Cong. di Studii byzantini, I, Roma, 1939, 229-238.

¹¹ **Грозданов, Ц., Д. Ђорнаков.** Историјски портрети у Полошком, I, с. 65.

¹² Гръцки извори за българската история, XXII (X). София, 1980, с. 210.

¹³ **Грозданов, Ц., Д. Ђорнаков.** Историјски портрети у Полошком, I, с. 66.

¹⁴ Наблюденията на Ж. Винчич, цитирани в: **Грозданов, Ц., Д. Ђорнаков**. Историјски портрети у Полошком, III, с. 39.

¹⁵ **Микић, Ж.** Тело сина деспота Јована Драгушина у Полошком Манастиру. – Зограф, XVIII (Београд 1987), 44-45.

¹⁶ **Божилов, И.** Фамилијата на Асеновци, 158 – 159.

¹⁷ **Ovcharov, N.** Burials of Persons of the Bulgarian Royal Family from the Fourteenth Century in the territories of today's Republics of Yugoslavia and Macedonia, B: Archaeology in Bulgaria, I, (София, 1997), 130-141.

¹⁸ **Јуришић, Г.** Дечански првенац. Нови Сад, 1852, с. 111.

¹⁹ **Стојановић, Л.** Стари српски записи и натписи, I. Београд, 1902, No. 108.

²⁰ Водач на Народниј археологичеки музеј. София, 1923, с. 186.

²¹ **Груић, Р.** Краљица Теодора, мати цара Душана. – Гласник Скопског научног друштва, кн. I, 2 (Скопље 1925), 309-328.

²² Завършеният текст се чете като:

... ГОСПОЖДН Н МАТЕРН ЦАРСТВА
МН, БЛАГОЧЪСТНОВ КРАЛНЦН КНРН ОБЕДОРЕ Н ЗА
БЛАГОСЛОВЕННА РАДН Н ПОМЕНА, Н ЗА (НАСТОЈЕЩН)
ГРОБЪ МН ВЪ НИМЪЖЕ ЛЕЖИТЪ ОУСЪПШЕН ТЪЛО
РОЖДЪШЕН МБ ПРЕЖДЕ ПО ПЛЪТН

Вж. **Ст. Новаковичћ**. Цит. Съч.

²³ **Ласкарис, М.** Византиске принцезе у средновековној Србији. Београд, 1926, 93-94.

²⁴ Изображението от Дечани, виж: **Ст. Новаковичћ**. Српски споменици XV-XVIII века. – Гласник СУД, XLII (Београд 1875), с. 31.

²⁵ **Томовић, Г.** Морфологија Ѓириличких натписа на Балкану. Београд, 1974, с. 64; **Белчовски, Ј.** Вториот брак на кралот Стефан Урош III и извештајот на Никифор Григора за патувањето на византиските

дипломати во Скопје во 1326 година. – В: Споменици, II, 529-530.

²⁶ Така представените копия покажат, че са направени някои грешки в сложно издјалания надпис. Р. Груич отбелязва, че това е думата **ГЪКЪ** /ГРЪКЪ/. Ние предполагаме, че грешка може да се търси и в думата **МЪСНЦА** „месец“ – тук **Н** е била написана вместо **Ц**. От друга страна, считаме, че името на месеца е било написано правилно, а не сбъркано, както Р. Груич смята. Съставната лигатура разгърнатата е **А+П+Р+Н**. Ние проучихме твърде внимателно годината, която е запазена с десетичен номер. Излиза, че Р. Груич е бил прав и примерите на рядък правопис, които той привежда са достоверни, вж. Р. Груић. Цит. Съч., с. 315.

²⁷ Идејата принајдежи на македонскиј учен Цв. Грозданов. Като основно предположение тој го изказва в труда си от 1987, вж.: **Ц. Грозданов, Д. Ђорнаков**. Историјски портрети у Полошком, III, с. 88. развитата хипотеза е представена в Четенијата в памет на акад. Ив. Дуйчев в София, в края на 80-те години. За съжаление томът още не е публикуван. Благодарја за любезноста на колегите от Центъра за славјано-византиски отношения в София, кдето имах възможността да изследвам тој интересен текст: **Cv. Grozdanov**. L'epitaphe de Scopje de 1355. – Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“. Център за славјано-византиски отношения „Ив. Дуйчев“, 88(7), София (под печат).

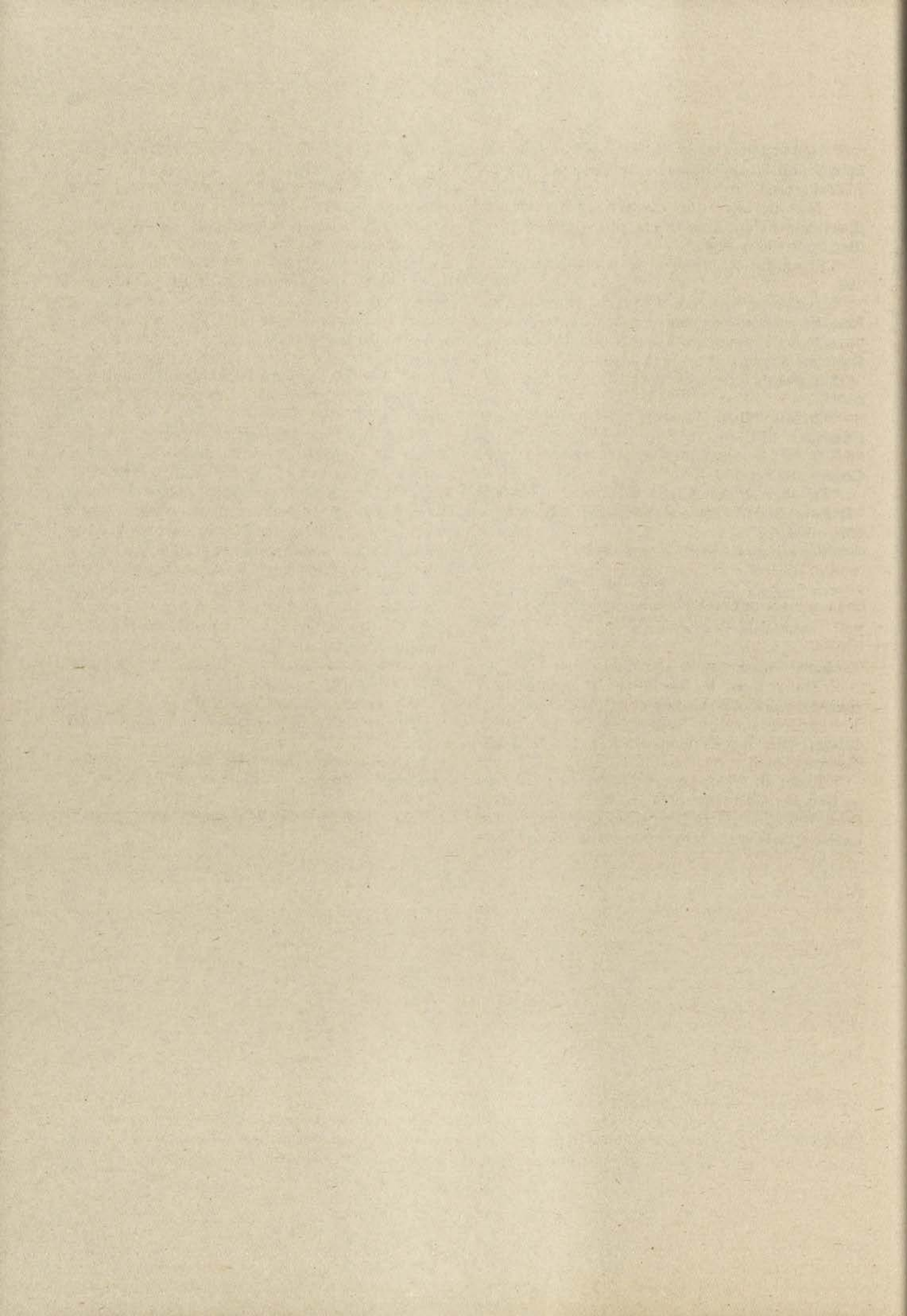
²⁸ **Ласкарис, М.** Цит. Съч., с. 96.

²⁹ Грѣцки извори за българската история, XXV (XI), с. 160.

³⁰ Идејата на Иречек бе възприета от Цв. Грозданов в споменатото съчинение под печат.

³¹ *Ibid.*

³² **Овчаров, Н.** История и археология..., с. 22.

РЕКОНСТРУКЦИЯ НА ЕПИТРАХИЛ ОТ ЕПИСКОПСКА ГРОБНИЦА В ЦЪРКВАТА „СВ. ЙОАН ПРЕДТЕЧА“ В ГРАД КЪРДЖАЛИ (НАБЛЮДЕНИЯ ПРИ КОНСЕРВАЦИЯТА)

ИВАН ЧОКОЕВ

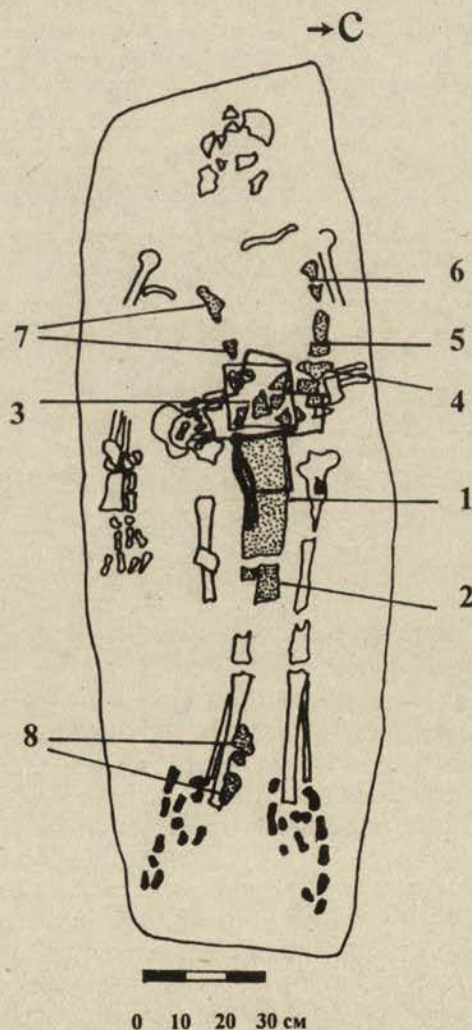
(Велико Търново)

В края на 1998 година археолозите Н. Овчаров и Д. Коджаманова провеждат спасителни разкопки в църквата „Св. Йоан Предтеча“ в град Кърджали, наложени от строителните дейности по реставрацията на този средновековен храм. В югозападната част на притвора те попадат на фрагментирана мраморна плоча, явно покриваща представителен гроб. Разработената от Н. Овчаров преди това хипотеза за идентификацията на разкрития археологически християнски комплекс около църквата със средновековното епископско средище на областта Ахридос¹, важността на мястото в храма на открития гроб, скъпия и добре обработен камък, използван за похлупак, както и намирането при по-стари разкопки на фрагменти от сърмена тъкан в гробница, открита в същия нартекс², завишават отговорността на новите проучвания. Изброените предизвикателства налагат предприемането на спешни мерки при отварянето на гробничното съоръжение за спасяването на евентуалното съдържание.

При продължаването на проучването се установи, че късовете от мраморните плочи покриват градена от камък, много добре обмазана гробница, разположена изток - запад. В нея бяха открити почти напълно изтлялите кости на възрастен индивид и по-важното - на много места върху тях се забелязваха останки от силно деструктирал текстил³ (Обр.1)*. След документиране те бяха опаковани и транспортирани до Лабораторията за консервация и реставрация към Регионалния исторически музей във Велико Търново. Тук бяха извършени редица дейности, свързани със съхраняването на откритите тъкани, като същевременно се правеха и различни наблюдения и изследвания.

Получените резултати се оказаха наистина впечатляващи, тъй като в процеса на работата бяха идентифицирани различни части от свещеническо облекло: стихар, пояс, епитрахил, наръкавници, набедреник. Нещо повече - установи се и наличието

на омофор - одеждата, отличаваща епископите от подчинените им свещенослужители⁴. В настоящото изследване ние ще се спрем по-подробно върху

Обр.1. Схема на ситуацията в гроба при откриването с посочване на местата на открития текстил. С точки са запълнени фрагментите от епитрахила.

епитрахила, тъй като, от една страна, останалото от него, макар и силно фрагментирано, ни предостави възможност да възстановим в голяма степен първоначалния му облик, а от друга - тази част от свещеническото облекло е най-важна, тъй като без нея служенето е невъзможно⁵. Етимологията на думата епитрахил се извежда от гръцката *τραχηλός*, означаваща врат и буквално може да се преведе като навратник⁶. Епитрахилът представлява дълга ивица плат с широчина примерно 100 мм. Поставя се в средата върху шията на свещеника, като двата края падат отпред върху гърдите и достигат до под коленете.

Най-голямо беше струпването на полуизтъляли тъкани върху тазовите кости на скелета (Обр.1). Отгоре лежеше тъмнокафяв текстил - във формата на кръст, след вдигането на който се показа червенокафяви материи с богата златосърмена украса, явно произхождащи от различни части на облеклото (Обр.2). До нас те бяха достигнали нагънати и затискащи се една друга, поради което

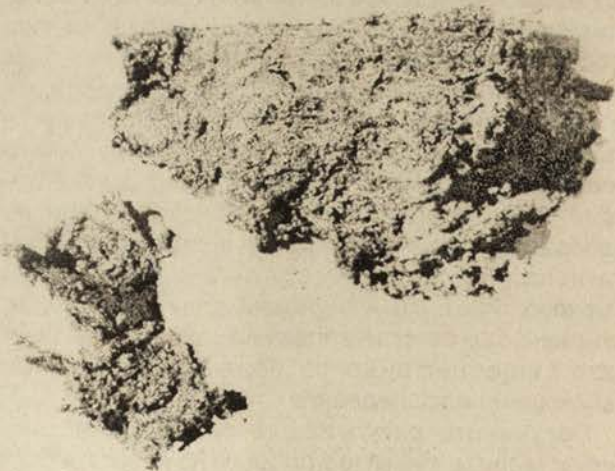

Обр.2. Фотоснимка на ситуацията след вдигане на текстилния кръст.

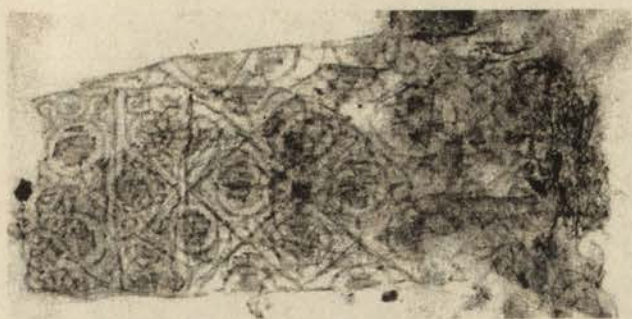
първоначалното им определяне остана хипотетично до окончателното им разкриване и изследване по време на консервацията. Все пак един продълговат сърмен фрагмент, който продължаваше между бедрените кости, най-вероятно произхождаше точно от епитрахила (Обр.1-1, 2, 3). Неговата централна част бе украсена с двустъпални кръстове, вписани в окръжности и включени в ромбоидна мрежа. Дължината на този фрагмент е около 190 мм, а ширината му варира около 80. Под този продълговат бродиран фрагмент, в източна посока, имаше още два по-малки къса (80 x 60 мм), също изпълнени с везба (Обр.1-2, 2, 4). Тъй като те лежаха извън текстилния кръст, покриващ другите тъкани, тяхното състояние се оказа много по-тежко - везбата

Обр.3. Продълговат везан фрагмент, открит между бедрените кости. Преди консервация.

Обр.4. Два везани фрагмента, открити източно от продълговатия. Преди консервация.

Обр.5. Рентгенова снимка на продълговатия везан фрагмент, открит между бедрените кости.

бе покрита с плътни напластявания от прах, а от изграждащата я нишка бе останало само златното фолио, и то доста помръкнало. Основата, носеща везбата, бе също много деградирала, а в източния ѝ край добре се беше оформила границата, след която текстилът бе напълно изтълял.

Изследванията по време на консервацията, включително и направените рентгенови снимки (Обр.5), уточниха, че продълговатият фрагмент се състои от два везани пласта, които се залягат един с друг (Обр.3, 6). Тази констатация, както и успешната консолидация на тъканта след пропиването ѝ с полимери, откриха пред нас възможността да разделим тези пластовете, като по този начин получихме части от двата края на дрехата (Обр.7, 8). Всичко това, както и гореописаното местонамиране на разглеждания

Обр.6. Двете залегнати ивици от епитрахила.

фрагмент категорично го идентифицират като част от епитрахила на положения в гробницата епископ. Въпреки разкъсаното състояние на горната част на този фрагмент и по-малките, лежащи източно, успяхме да реконструираме графично около 280 мм от епитрахила, състоящ се от различни ясно разграничени полета (Обр.9).

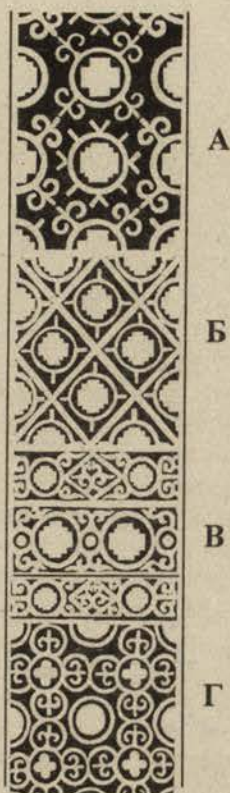
Най-горното поле, в посока към главата, е заето от плътни извезани кръстове - редуващи се обикновени с двустъпални, вписани в кръгове, от които излизат лилии. (Обр.9 - А). Върху второто поле (около 120 мм), в чийто участък епитрахилът е най-запазен, са бродирани в окръжности уплътнени двустъпални кръстове, включени в мрежа от ромбове (Обр.9 - Б). Третото поле е съставено от три тесни правоъгълника, допрени един към друг по ширина (Обр.9 - В). Те също съдържат плътни двустъпални кръстове, обградени в кръгове, около които се развиват

Обр.7. Ляв край на епитрахила по време на консервация.

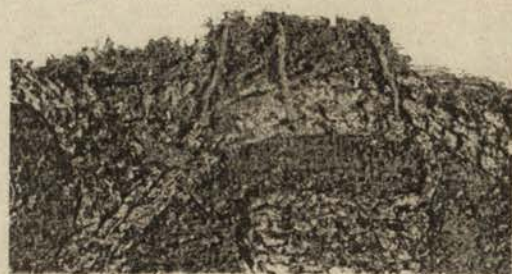
Обр.8. Десен край на епитрахила по време на консервация.

Обр.9.Графична реконструкция на везбата на фрагмента, открит между бедрените кости.

Обр.10.Везба върху обратната страна на епитрахила. Фрагмент от левия край.

Обр.11.Бодове от прикърпване върху лицевата страна на епитрахила.

Обр.12.Обратна страна на епитрахила. Останки от репариращ плат, покриващ везбата.

сложни плетеници от повлечи. Върху четвъртото поле е бродирана мрежа от тангиращи равнораменни кръстове, изградени от кръгове (Обр.9 - Г). В центъра си всеки от тях има плътно извезан кръст със заоблени рамена. Допиращите се полукръгли рамена на кръстовете съдържат лилии. Квадратните пространства, образувани между четири съседни кръста, са заети от плътно бродирани кръгове, вписани в тънки окръжности. Възстановката на този участък послужи по-нататък за изходна база при цялостната реконструкция на епитрахила.

Оказа се, че обратната страна на епитрахила също е везана (Обр.10). Тук бродерията е много по-семпла от тази върху лицето, но самото ѝ наличие върху страна от дрехата, която не се вижда при свещенодействието, още веднъж потвърждава високата стойност на находката и подсказва за високия ранг на лицето, погребано с тази църковна одежда.

Сравнително по-добрата запазеност на разглеждания фрагмент и неговата големина

позволиха да се установят редица особености за структурата на епитрахила. За лице и гръб е взета фина копринена тъкан, която е била извезана, а в средата за пълнеж е сложен един пласт по-обикновен текстил. При внимателното оглеждане на лицето открихме бодове, прихващащи прокъсани участъци от тъканта. Те преминават напреко през сърмените нишки и мястото на раздиране, като достигат до срещулежащите здрави участъци на тъканта (Обр.11). Освен това стана ясно, че върху голяма площ от обратната страна на епитрахила е пришито друго парче текстил (Обр.12). Той съществено се отличава от този, носещ бродерията, тъй като е по-груб и има други технически показатели. Този репариращ текстил е с ширината на епитрахила и плътно го е покривал, включително и везбата. Дори на отделни места липсват части от бродирания гръб и новият плат ляга направо върху пълнежа (Обр.12 - долу вдясно). Бодове от пришиване се забелязват на много места по ръбовете, както и навсякъде по запазените участъци от репариращия плат (Обр.12). Много

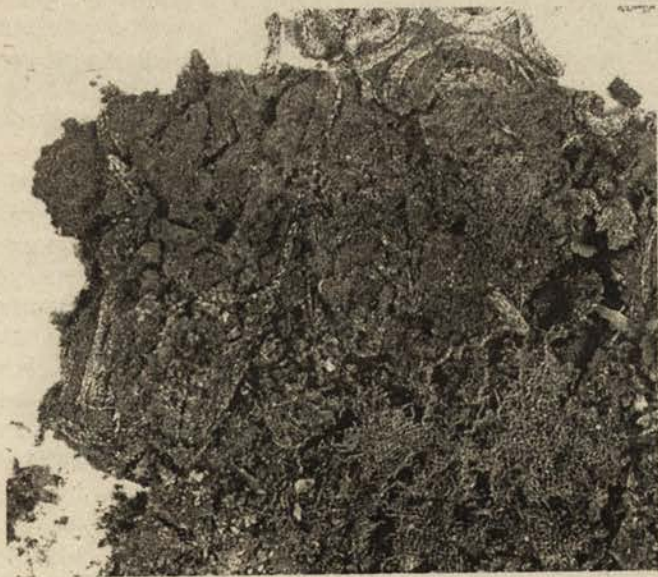
Обр.13. Мястото от епитрахила, до което достига репарацият текстил.

добре се вижда докъде достига текстилът, използван за поправката - някъде до средата на бедрените кости, където е подгънат и старателно пришит към епитрахила (Обр.13). Всъщност това е зоната, в която епитрахилът се е опирал о тялото и вследствие триенето по време на литургията, той се е протрил и прокъсал. Свободно падащите краища явно са били по-запазени.

Приведените до тук наблюдения върху нееднократните репарации по тази скъпа богослужебна одежда доказват нейната продължителна употреба, което пък от своя страна хвърля допълнителна светлина върху датировката

на откритите материали. В предходни публикации тъканите, както и погребението бяха отнесени в края на XIII - началото на XIV век⁷. Горната констатация обаче значително отдалечава времето на ушиване на епитрахила от самото полагане на епископа в гробницата.

В западна посока, както бе установено, двата края на епитрахила продължаваха под левия наръкавник (Обр.1-3). При консервацията от долната му страна се откриха допрени неговите странични ръбове, а под тях - фрагменти от двата края на епитрахила (Обр.14). Тук краищата се събираха, за да продължат заедно надолу по тялото. Това им положение е фиксирано посредством открития пояс (Обр.1, 2). За отбелязване е, че краят, спускащ се от лявата страна, лежеше над този от дясната, едно разположение, вероятно канонично през Средновековието. И в този случай бе предприето разделяне на текстилните пластове, произхождащи съответно от наръкавника и епитрахила. Установено бе, че везбата на фрагментите от епитрахила (Обр.15) повтаря украсата на най-западното поле от реконструирания по-горе участък (Обр.9-А). Останки от епитрахила се откриха и под северната част⁸ на наръкавника, който тук бе много разбит, тъй като не е бил покрит и съответно запазен от текстилния кръст (Обр.1-4, 2). Освен това фрагментите от различните дрехи бяха плътно прилепнали помежду си. Произходът им се определи от взаимното им разположение и най-вече

Обр.14. Частта от левия наръкавник, лежала към дъното на гробницата, със залепнали към нея фрагменти от епитрахила.

Обр.15. Везбена украса на фрагменти от епитрахила, лежали под левия наръкавник.

Обр.16. Фрагмент от епитрахила, лежал западно от левия наръкавник.

Обр.17. Медальон от епитрахила преди консервация.

Обр.18. Медальон от епитрахила след консервация.

Обр.19. Везани фрагменти от левия край на епитрахила.

по наличието или не на везба върху обратната страна.

До северозападния край на наръкавника лежах и фрагменти, произхождащи само от епитрахила (Обр. 1-5, 2). Украсата на един от тях, сравнително по-голям (Обр.16), се оказа също идентична на тази от най-горното поле на възстановения вече участък (Обр.9 - А). Един друг фрагмент поднесе твърде

важна информация за цялостния вид на епитрахила, тъй като се оказа медальон с човешко изображение. Този текстилен къс трудно се различаваше от другите, тъй като бе силно изкорубен и свит по краищата (Обр.17). След неговата консервация станаха ясни размерите му - диаметър 35 мм, както и редица подробности от везбата (Обр.18). Извезаната мъжка фигура е

Обр.20. Втори медальон от левия край на епитрахила.

Обр.21. Фрагменти от десния край на епитрахила преди консервация.

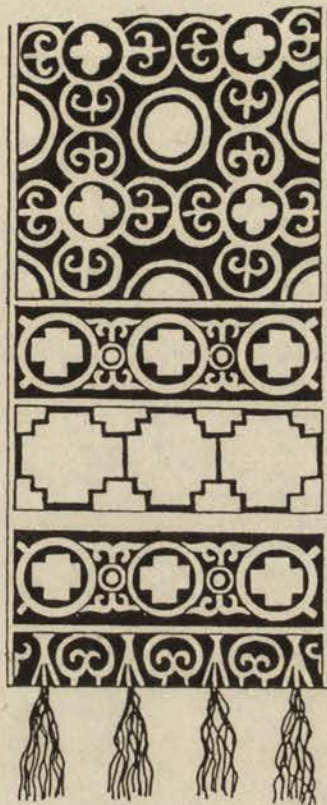
Обр.22. Фрагменти от десния край на епитрахила с медальон. След консервация.

Обр. 23. Григорий Богослов.
Стенопис от Константинопол (XIV в.) (Кахрие джамия). (По В. Лазарев)

Обр. 24. Ляв и десен завършек на епитрахила.

Обр. 25. Графична реконструкция на везбата на завършеците на епитрахила.

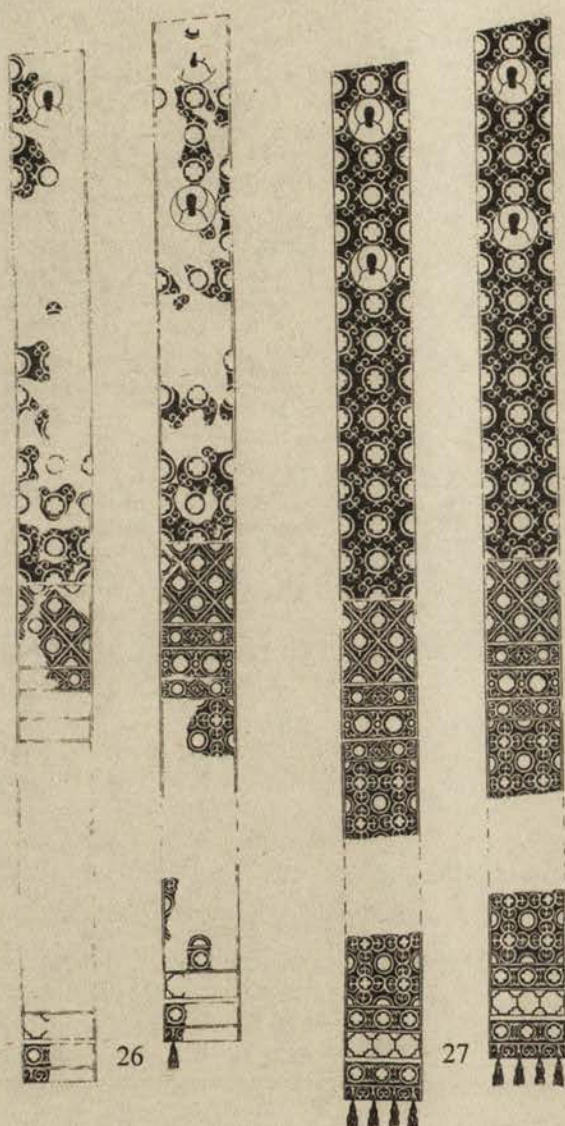
представена до бюста насреща, с нимб около главата. Фонът, ореолът и дрехите са бродирани със златни конци, докато лицето и дланите, както и контурите и гънките на одеждите са били извезани с различни по цвят копринени нишки, днес силно изтляли и вече кафяви.

Сърмени фрагменти бяха открити и южно от лявата раменна кост, в областта на гръдния кош (Обр. 1-6). Макар че бяха в много тежко състояние, при консервацията им бе установена приликата на техните орнаменти с тези от разгледаните по-горе късове от епитрахила (Обр. 19). Откритата везба върху обратната страна окончателно ги отнесе към епитрахила. Нещо повече! Сред фрагментите намерихме още един медальон, макар и доста повреден (Обр. 20). И на него със златни сърмени нишки е извезана до пояса явно мъжка фигура.

Няколкото текстилни фрагмента, открити в дясната половина на гръдния кош, се оказа, че също произлизат от епитрахила (Обр. 1-7). Тяхното начално състояние трудно подсказваше за това, тъй като те бяха плътно покрити с тъкан от кръст, украсявал дясната част на омофора (Обр. 21). След

нейното отстраняване се установи, че везбата им (Обр. 22) е идентична на тази върху гореописаните фрагменти от епитрахила. И тук бе открит медальон, подобен по изпълнение и съдържание на предните два.

Везаните фрагменти, открити върху долните части на пищялите, също имат бродерия върху опакото (Обр. 1-8). Последното недвусмислено определя тяхната принадлежност към епитрахила, който е достигал някъде дотук. Това всъщност е съвсем нормално положение, доказващо се от художествените изображения, останали от средновековната епоха (Обр. 23). И в този случай успяхме да разделим при някои фрагменти двата края на епитрахила, което ни даде възможност да установим как завършват те (Обр. 24). Оказа се, че се е съхранил дори един от пискюлите, украсявали десния завършек. Наличието на пискюли в краищата на епитрахила също се забелязва на много изображения от онова време. Освен това се вижда как двата края на тази одежда се припокриват и дори напълно застъпват (Обр. 23). В нашия случай, както установихме, ние ги намираме

Обр.26. Графично представяне на запазените фрагменти от двата края на епитрахила по местоположение.

Обр.27. Графична реконструкция на епитрахила.

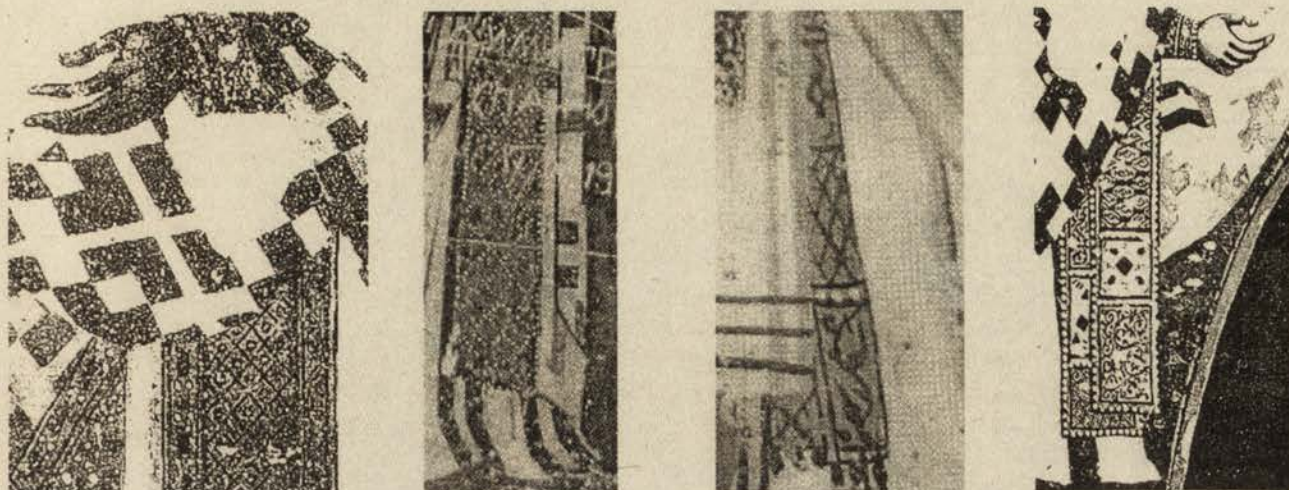
от тази надолу, поставени почти един върху друг (Обр. 3, 5, 6). Ситуация, явно нарочно търсена. Още повече че това положение е фактически фиксирано от пристягането на дрехите в кръста с открития пояс (Обр.1, 2).

Макар че завършеците на епитрахила бяха много фрагментирани, ние успяхме да реконструираме тяхната бродирана украса (Обр. 25). В източния край тя се състои от четири богато орнаментирани отделни пояси. В най-долното (източното) са извезани главите на пискюлите

между ластари, описващи кръгове. Над него са представени плътни кръстове, вписани в окръжности, между които се развива украса от малки кръгове и повлеци. Това поле е дублирано, но между идентичните се развива наситен със злато пояс от по-едри, плътно извезани двустъпални кръстове. За отбелязване е, че над тях, т.е. в западна посока, се развива същото фигурално поле, с което завършва в долния си край описаният вече, възстановен участък от епитрахила, открит между бедрените кости (Обр.9 - Г).

Внимателното проследяване на местоположението на фрагментите още при тяхното откриване, последвано от прецизното документиране по време на консервационните дейности (Обр.26), направиха възможна графичната реконструкция на голяма част от епитрахила (Обр.27). Явно, че първото поле на големия фрагмент (Обр.9 - А) се явява основно в западна посока и в него са бродирани медальоните. Благодарение на откритите два от тях върху един и същ край, бе установено, че те са поместени през три вписани кръста, на мястото на двустъпален кръст (Обр. 26, 27). Мястото им на появяване в общата схема и разстоянието между тях подсказват, че върху всеки край на епитрахила са се развивали два и в най-добрия случай три медальона. Но най-вероятно те са били по два или общо четири за целия епитрахил.

По-трудно се възстановява украсата на епитрахила в долния край, тъй като в тази му част се констатира голямо прекъсване (Обр.1). Разглежданият голям фрагмент от епитрахила достига някъде до средата на бедрените кости и както бе отбелязано, на това му място се забелязва граничната зона на пълно изтъняване. Фрагменти от него се появяват едва след около 300 мм, съсредоточени в долната половина на дясната подбедрица (Обр.1). Но местата на прекъсване и горе (Обр.9 - Г), и долу (Обр. 25, 27) завършват с едно и също поле - изпълнено от допиращи се равнораменни кръстове. Логично може да се допусне, че в целия липсващ участък се е развивала точно тази украса. По подобен начин само едно извезано поле украсява горната част на епитрахила, но все пак в него са вместени медальоните, а и самото то е изградено от по-разнообразни орнаменти. От друга страна, до интересни изводи води внимателното преглеждане на представените в средновековната живопис епитрахили. Установява се, че във виждащата се долна част обикновено се развиват по няколко фигурални полета. А в много случаи в централната част на долната половина е вместен участък с ромбоидна

Обр.28. Епитрахили от стенописи, в чиято украса е включена и ромбоидна мрежа. (По В.Лазарев и Л.Мавродинова)

мрежа⁹, подобна или по-далечна (Обр.28) на тази от големия фрагмент на тук разглеждания епитрахил (Обр.9-Б). За евентуалното тълкуване на този елемент от украсата на епитрахила, който е определяща за свещеника одежда, можем да приведем казаното от Григорий Цамблак, проследяващ делата на Патриарх Евтимий след прогонването му от Търново: „Но каква беше работата на Евтимий в заточение? Ловитба, обичайната работа на апостолите, но не на риба, а на човеци, и то всеки ден и всяка нощ и просто всеки

час“.¹⁰ Дейността на свещенослужителя метафорично се сравнява с тази на рибаря и основният белег на рибарския труд - мрежата, като че ли съвсем естествено намира своето място в християнската символика. Поради това можем да допуснем едно разнообразяване на дългото около 500 мм поле от долната половина на епитрахила с включване на украса от ромбоидна мрежа. Тя може да е била същата или подобна на известната от големия фрагмент (Обр.9-Б).

БЕЛЕЖКИ

¹ Овчаров, Н., Д. Хаджиева. Средновековният манастир в гр. Кърджали - център на епископията Ахридос (XI - XIV в.), С., 1992 (= Разкопки и проучвания, XXIV), 23, 24, 28, 88-90.

² Манова, Ек. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. - Археология, 1963, 75-83; Църквата в Кърджали. - Родопски сборник, Т. 1, С., 1965, 169 - 218.

³ За повече подробности около гробницата и откритието вж.: Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев. Манастирът „Св. Йоан Продром“ в кв. Веселчане, гр. Кърджали, в светлината на новите открития. (Предварително съобщение). - Rhodopica, 1999, 2, с. 81, бел. 1.

⁴ Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев. Митрополитската гробница в църквата „Св. Йоан Продром“ в гр. Кърджали. (Предварително съобщение). - Минало, 1999, 2, 5-16.

⁵ Чифлянов, Бл. Литургика. С., 1996, с. 75.

⁶ Вениамин архиепископ. Новая скрижаль или

объяснение о церкви, о литургии и о всех службах и утварях церковных. С. П., 1899, (репринт М., 1992), Т.1, с. 135.

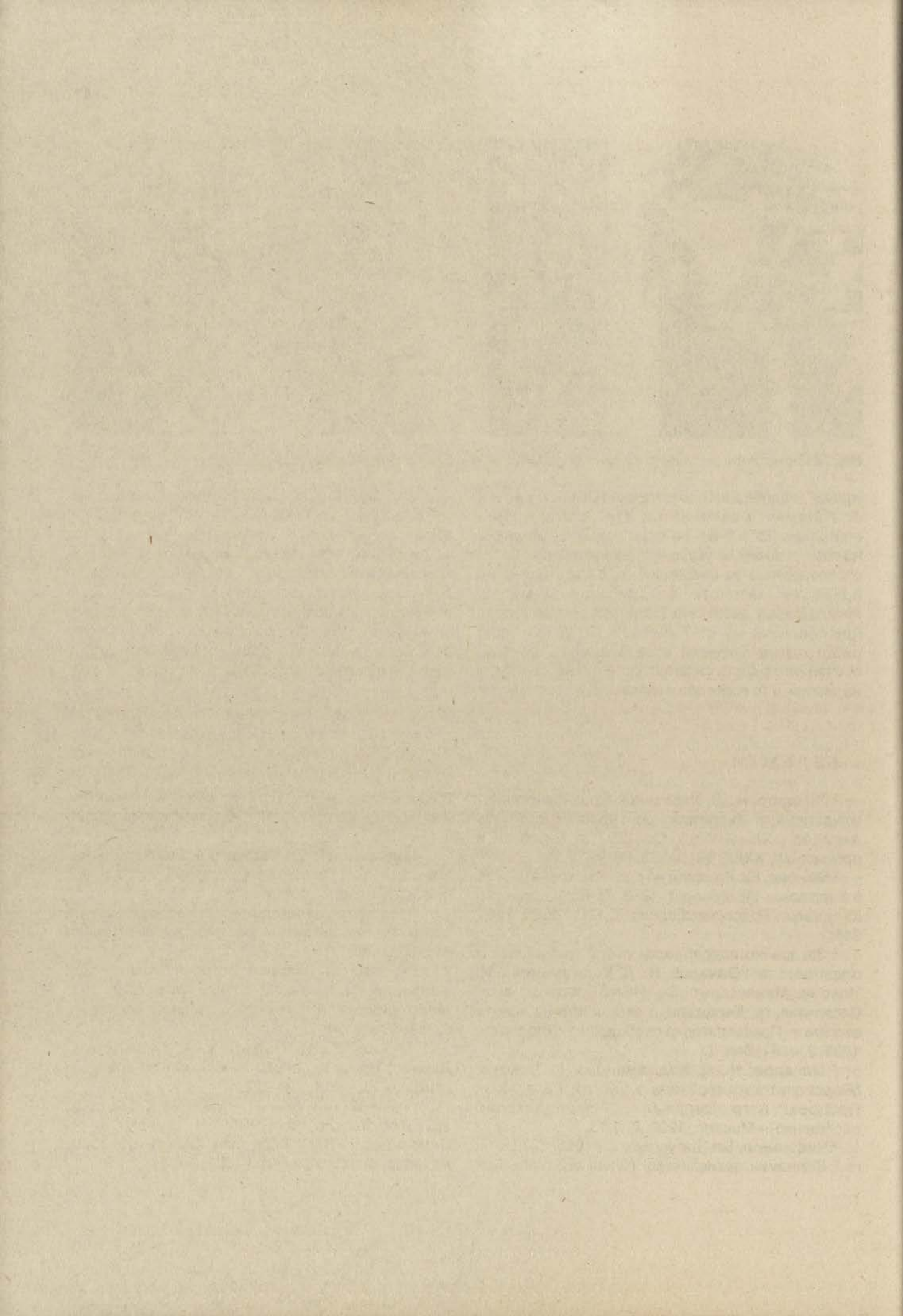
⁷ Овчаров, Н., Д. Коджаманова, И. Чокоев. Манастирът „Св. Йоан Продром“ в ..., с. 81; Митрополитската гробница в ..., с. 15.

⁸ Посоките са определени от разположението на останките от одеждите в гробницата, ориентирана изток - запад.

⁹ Вж. напр.: В. Лазарев. История Византийской живописи. Таблицы. М., 1986, Обр. 565, 584; Мавродинова, Л. Стенната живопис в България. С., 1995, обр. 24, 76.

¹⁰ Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, 226-227.

* - Графични схеми - Милена Станчева, археолог-консерватор в РИМ - В. Търново, Кичка Симеонова - РИМ - Кърджали, снимки - Здравко Николов, фотограф в РИМ - В.Търново

МОНАШЕСКИЕ КОЖАНЫЕ ИЗДЕЛИЯ ИЗ РАСКОПОК КИЕВСКИХ ПЕЩЕР

(ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ)

ТИМУР БОБРОВСКИЙ

ЕЛЕНА ВОРОНЦОВА

(Киев)

Киевские комплексы пещерных сооружений являются бесценными памятниками истории и культуры и представляют собой архитектурно-археологическое наследие особого, немаловажного пласта древнерусского общества - православного монашества. Долгое время пещерные монастыри средневекового Киева оставались вне интересов научной общественности и лишь в последние годы началось их систематическое изучение. Уже сегодня можно утверждать, что древнекиевские монахи-пещерники оставили после себя весьма специфическую материальную культуру, отличающуюся с одной стороны, предельно ограниченным, аскетическим набором артефактов, с другой же, - некоторыми своеобразными, присущими только монашеству категориями вещей [Бобровский, 1995, с. 9-10].

Одной из интереснейших разновидностей археологического материала, обнаруженного в ходе раскопок киевских пещер, являются изделия из кожи, относящиеся к монашескому одеянию. Это - параманы (или аналавы), т.н. кресты-параманы и пояса с тисненными изображениями. За редким исключением, они встречаются только в пещерных погребениях киевских монастырей. За пределами Киева такие находки единичны. Два фрагментированных пояса и параман с тисненными изображениями были обнаружены в 1836 г. в погребении кн. Феотинии (середина-вторая половина XIV в.) в притворе московской церкви Спаса-на-Бору [Снегирев, 1842-45, с. 128-129]. Фрагмент аналогичного пояса был найден в 1929 г. в погребении преп. Евфросинии (+1407 г.) в Вознесенском соборе московского Кремля [Панова, 1992, с. 80-82]. Кроме того, в Смоленске при устройстве водопровода у крепостной стены, возведенной около 1596 г. на месте старого монастырского кладбища, в разрушенных погребениях были обнаружены два пояса с тиснениями [Альбом, 1913, с. 16, табл. 2]. Наконец, в 1933-35 гг. при раскопках Георгиевского собора

новгородского Юрьева монастыря в погребениях первой половины XIII в. были найдены остатки двух поясов „с тисненными изображениями двенадцатых праздников, архангелов и херувимов в круглых медальонах“ [Каргер, 1946, с. 206, 208].

Говоря о значительной концентрации подобных находок в Киеве, где они исчисляются десятками, мы безусловно учитываем, что их сохранности в немалой степени способствовал особый микроклимат пещер, проложенных в слоях лессового суглинка и каолинизированного песчаника. Однако, объяснение обилия подобных находок одними лишь особенностями среды хранения нам представляется недостаточным, поскольку здесь, наряду с готовыми изделиями, встречены отдельные образцы полуфабрикатов; кроме того, из киевского Вышгорода происходит бронзовый штампель для тиснения изображений, аналогичных фиксирующимся на поясах [Альбом, 1913, с. 16, табл. 2]. Это позволяет усматривать закономерную связь данной категории находок именно с киевским монашеством и предполагать здесь (в Киеве или его окрестностях) существование центра по их производству. Впрочем, вопросы происхождения и распространения монашеских кожаных изделий с тисненными изображениями требуют отдельного исследования и в данной публикации не рассматриваются. Отсутствие какой-либо историографии данной проблемы, с одной стороны, значительно усложняет исследовательские задачи, с другой же - делает работу чрезвычайно актуальной для исторического источниковедения. Эта работа, безусловно, потребует в дальнейшем немалых усилий по фиксации, систематизации и осмыслению указанной категории вещей. Однако, здесь мы хотели бы лишь обозначить проблему, представить вниманию познакомить специалистов наиболее характерные изделия, определить возможности и перспективы дальнейших поисков.

В целом монашеские аксессуары, к которым

следует относить параманы и пояса, хорошо известны по данным археологической литургики и современного церковного быта. Например, у Гоара встречаем такое описание парамана: „четверокопечный лоскут, длиною в одну пядень, который посредством длинных шнурков прикрепляется к рукам и плечам. На нем обыкновенно изображаются знамения страстей Спасителя, крест большой с четырьмя меньшими по сторонам и со словами: IC XC NK" [Древности, 1849, с. 165]. В современной монашеской практике „платы" параманов изготавливаются в виде небольших прямоугольных лоскутов из шерстяной, шелковой или хлопковой ткани; они надеваются на грудь при пострижении, а после смерти ими же покрывается лицо покойного. Среди рассматриваемых здесь монашеских кожаных изделий параманов данной разновидности немного. Наиболее примечательной представляется находка кожаного „плата" с оттиснутыми на нем в 6 рядов изображениями „двунадесятых праздников", обнаруженная в погребении XIV в. в московской церкви Спаса-на-Бору (рис. 1). Этот параман решен в виде большого фартука, крепившегося на груди благодаря привязанным к нему по сторонам кожаным ремешкам. Несколько (два или более) аналогичных изделий, правда, меньших размеров и худшей сохранности, было обнаружено и при раскопках Зверинецких пещер в Киеве [Альбом, 1914, с. 7]. В отличие от московского, эти параманы крепились не ремешками, а достаточно широкими кожаными поясами, на которых также встречены тисненые иконографические изображения. Такие же „портупейного" характера пояса встречены и в Смоленске, правда, при них центральный лоскут не был найден; возможно, изготовленный из ткани, он истлел и не сохранился.

Несколько иное описание парамана находим в „Полном православном богословском энциклопедическом словаре" (синодальное издание начала XX в.): „Параман или аналав, как предмет монашеского одеяния, состоит из двойных перевязей, сплетенных из шерстяных ниток; спускаясь с шеи крестовидно, обнимает плечи и под мышками перепоясывает одежду" [ППБЭС, с. 1760]. При этом отмечается, что „своей крестовидной формой параман означает тот крест, который инок берет на себя, чтобы следовать за Христом" [Там же]. Поскольку в данном описании отсутствует понятие „плата" (лоскута), осмелимся предположить, что в данном случае речь идет об иной разновидности параманов, которую вернее было бы назвать „кресты-параманы". В киевских пещерах остатки подобных изделий найдены в

большом количестве. Насколько можно судить по фрагментам, эти параманы состояли из двух (или нескольких) крестов, плетенных из тонких кожаных ремешков. Посредством таких же соединительных ремешков они составляли сложную плетеную конструкцию, одевавшуюся на плечи, при этом, кресты располагались на груди и спине монаха (рис. 2). Аналогичные „плетеные кресты" были обнаружены и в монашеских погребениях XIII в. в новгородском Юрьевом монастыре [Каргер, 1946, с. 206, 208-210, рис. 28, 41]. Едва ли можно согласиться с Т. Д. Пановой, интерпретирующей данные находки как нательные кресты [Панова, 1995, с. 73]. Сложность их конструкции, а также данные церковной археологии позволяют присоединиться к мнению о. Александра (Мусина), что „указанные кресты суть настоящие параманы древнерусских иноков" [Мусин, 1997, с. 88]. Не исключено, что в сосуществовании двух вышеприведенных разновидностей древнерусских параманов находит свое отражение двойственность применяемых к ним терминов: „параман" и „аналав". По сути, это вещи одного порядка. Их отличие, согласно чину пострижения, заключается лишь в условиях ношения, связанных с монашеской иерархией. Параман носится рядовым монахом поверх хитона, тогда как аналав дается при пострижении в великую схиму и предназначен для ношения поверх всей одежды [ППБЭС, с. 1760]. Возможно, в нашем случае, аналавами следует считать „лоскуты-фартуки", а собственно параманами - как более массовые находки - плетенные из ремешков кресты.

Наконец, неотъемлемой частью монашеского одеяния являются пояса. Об этом свидетельствует древнейший (начала IV в.) монастырский устав Тавеннисийской общины преп. Пахомия, согласно которому „поясом опоясывали чресла в подражание полагававшим начатки чина иноческого в Ветхом Завете Илье и Елисею, а в Новом - св. Иоанну Предтече, и в ознаменование всегдашней готовности на брань мысленную, при трезвлении и внимании к себе" [ДИУ, 1892, с. 108-109]. При этом, требовалось, чтобы пояс был обязательно холщовым, а не кожаным, и носился всегда, не снимаясь даже во время сна [Там же, с. 107]. Впрочем, уже в VI-VII вв. в среде египетских монахов бытуют и кожаные пояса, причем, украшенные тиснеными изображениями орнаментально-геометрического характера [Patrich, 1995, p. 213-214, fig. 71].

Единичные находки кожаных поясов с тиснеными изображениями „двунадесятых праздников" были сделаны в монашеских

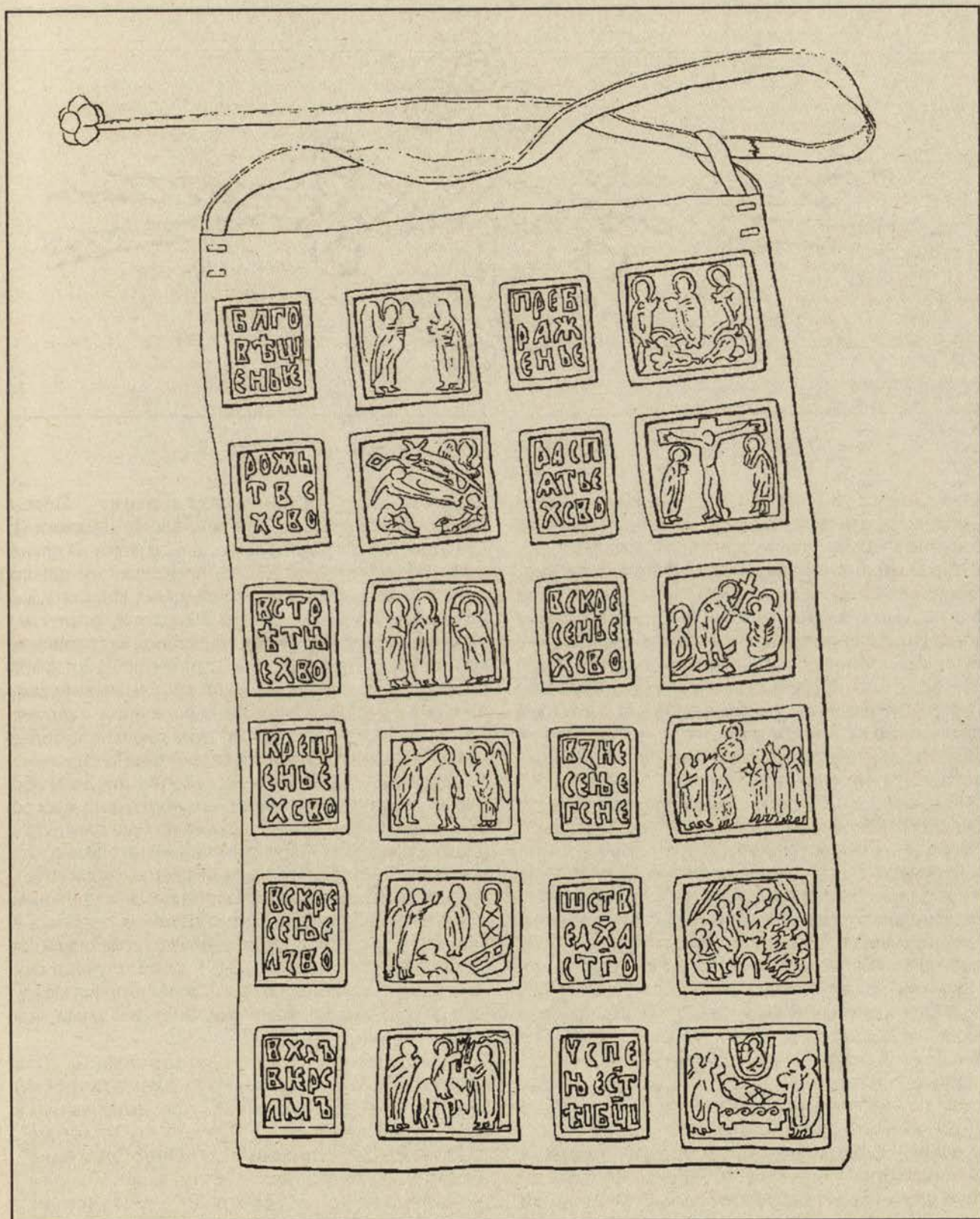

Рис.1. Параман из погребения в церкви Спаса-на-Бору.

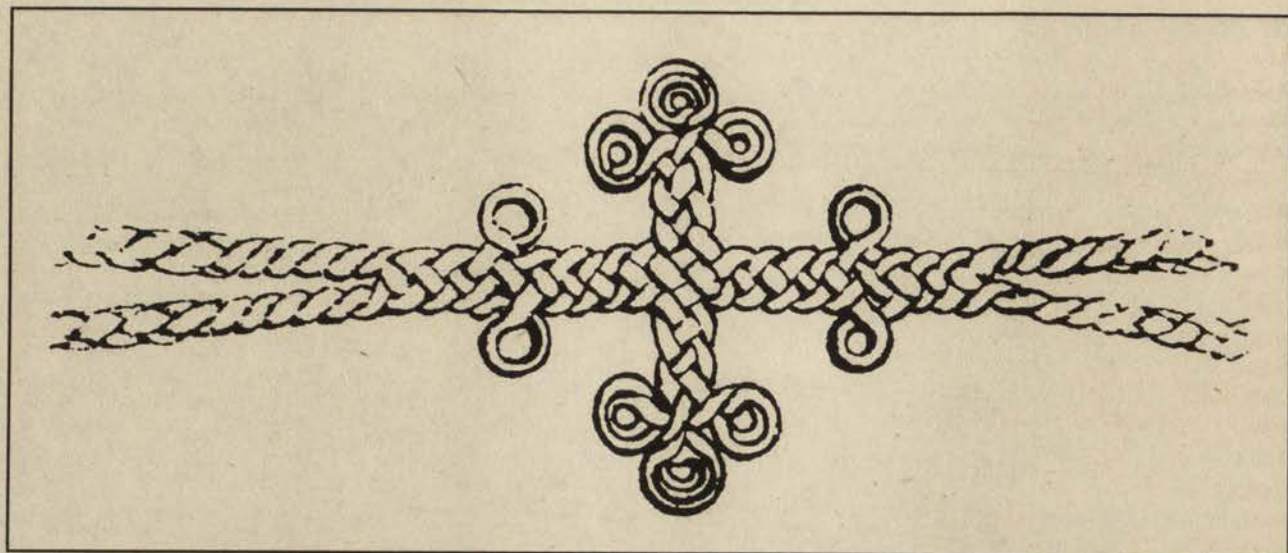

Рис.2. Фрагмент парамана из раскопок Зверинецких пещер в 1912-13 гг.

погребениях XIII-XV вв. Москвы, Новгорода и Смоленска, о чем выше уже упоминалось. В Киеве подобные находки были сделаны впервые в 1888-1913 гг. при раскопках Зверинецких пещер, представляющих собой древнее монастырское кладбище [Антонович, 1895, с. 39-40]. Эти предметы в настоящее время утеряны, так что судить о них мы можем лишь по публикациям материалов раскопок того времени [Эртель, 1913; Каманин, 1914]. Аналогичные находки, правда в меньшем количестве, были сделаны и при повторных раскопках Зверинецких пещер в Киеве, осуществленных авторами в 1991-92 гг. [Воронцова, 1996, с. 12-13]. Всего из пещер киевского Зверинца происходит свыше 20 находок. Не менее десятка поясов с тиснениями было обнаружено и при расчистке на рубеже XIX-XX вв. древних Гнилецких пещер на южной окраине Киева, однако, и здесь хранившиеся при пещерах находки были впоследствии утеряны [Щуцкий, 1911, фот. на с. 40]. В настоящее время наибольшая коллекция кожаных предметов из средневековых монашеских погребений сосредоточена в фондах Национального историко-культурного заповедника „Киево-Печерская Лавра“ (около 50 предметов). Главным образом, это находки, сделанные в ходе археологических исследований лаврских пещер в 1968-69 и 1978-80 гг. [Мовчан, 1994, с. 153-160].

Таким образом, всего к настоящему моменту в киевских пещерах обнаружено около 80 фрагментов кожаных поясов с тисненными на них изображениями (рис.3-4). Визуальное обследование этих находок позволяет выделить

целый ряд общих признаков. Пояса изготавливались из нарезанных нешироких (в среднем, 2-3 см) полос выделанной кожи. О длине этих полос судить трудно, поскольку ни одного целого пояса до сих пор не найдено. Наибольшие фрагменты имеют длину 60-70 см, впрочем, известны случаи, когда пояс сшивался из различных кусков. Вероятнее всего пояс стягивался и крепился благодаря кожаным или матерчатым шнуркам, продетым в особые отверстия на концах изделия. На лицевой стороне пояса, отличающейся более качественной отделкой, расположены рельефные изображения, представляющие собою рисунки либо надписи, заключенные в прямоугольные рамки со сторонами 2-3 см. Изображения выполнены путем оттиска специальными штемпелями (очевидно, под прессом в нагретом состоянии по еще сырой коже), причем, каждое из них выполнялось отдельным штемпелем. Как правило, изображения делались в равных промежутках друг от друга, колеблющихся в пределах от 0,5 до 7 см; в ряде случаев они группировались попарно (в парах расстояния между изображениями были значительно меньшими, чем между парами).

Однотипны и сюжеты изображений. Для рисунков - это упрощенная (схематическая) передача т. н. „двунадесятых“ икон, включающих в себя „Благовещение“, „Рождество Христово“, „Сретение“, „Крещение“, „Преображение“, „Воскрешение Лазаря“, „Вход в Иерусалим“, „Распятие“, „Сошествие в ад“, „Вознесение“, „Шествие св. Духа“ и „Успение пресв. Богородицы“ (нередко встречаются пояса, где некоторые иконы

Рис.3. Фрагмент кожаного пояса из раскопок Ближних пещер Киево-Печерской лавры в 1978-79 гг.

данного ряда пропущены, либо нарушен порядок их чередования). Надписи, как правило, выполнены в три строки и, чередуясь с рисуночными изображениями, носят поясняющий характер, т.е. называют те или иные «двенадцатые» праздники. Встречены также изображения, совмещающие в себе как рисунки, так и поясняющие их надписи. Также фиксируются рисунки, сопровождаемые инициалами изображенных на них. В ряде случаев отмечено зеркальное изображение, в особенности проявляющееся в надписях, что вызвано ошибкой изготовителя штемпеля. Прослеживаются и ошибки мастера, наносившего тиснение на пояс, в результате чего возникла несогласованность в ориентации иконографических изображений. Важно отметить, что практически везде, за редким исключением, соблюден принцип развития евангельского сюжета в компоновке изображений - слева направо (при одетом на тело поясе - против часовой стрелки). Единичны случаи, когда изображения расположены поперек пояса, что указывает на их использование в вертикальном положении, вероятно, в качестве крепления

аналавов. Что же касается самих изображений, представленных наиболее важными евангельскими сюжетами, то их иконография достаточно традиционна для средневековой эпохи, хотя, при этом, заметно упрощена, не детализирована. Различная степень схематизации иконографических изводов позволяет осуществить типологизацию монашеских кожаных изделий (поясов и параманов) с тиснеными на них изображениями. Эту задачу планируется решить в ближайшем будущем, при подготовке всего корпуса данных вещей к публикации.

В заключение хотелось бы коснуться вопроса хронологии рассматриваемой категории находок. На основании датировки некие находок предыдущие исследователи относили подобные вещи к XIV-XV вв. [Орлов, 1952, с. 100]. Действительно, вышеупомянутые пояса и параманы из Москвы и Смоленска достаточно точно датируются по содержанию погребений именно в этих пределах. Однако, не следует забывать, что новгородские пояса не менее обоснованно относятся к первой половине XIII в. [Янин, 1988, с. 100-101]. Датировка же киевских находок по

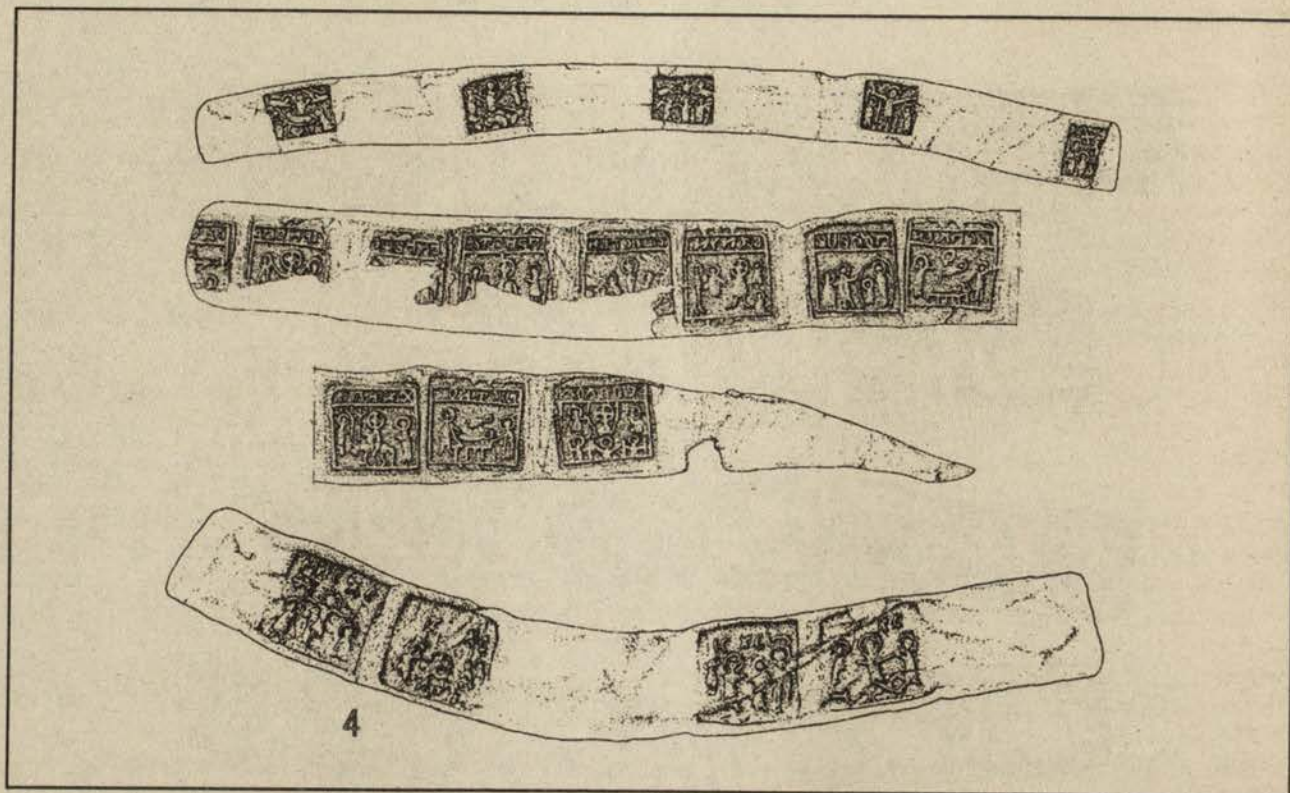

Рис. 4. Фрагмент кожаного пояса, хранящегося в Музее истории города Киева.

погребальному инвентарю чрезвычайно усложнена отсутствием закрытых археологических комплексов. Дело в том, что погребения лаврских пещер на протяжении XVI-XVIII вв. неоднократно вскрывались, в них совершались подзахоронения, проч.; катакомбы же Зверинецких пещер, до того как их обследовали археологи, подверглись варварскому разграблению первыми посетителями подземелья. Пробный радиоуглеродный анализ, произведенный Н. Н. Ковалюхом по нескольким образцам из одного пояса, хранящегося в фондах Музея истории города Киева и происходящего, по-видимому, из раскопок 1912-13 гг. в Зверинецких пещерах, позволил установить калиброванную дату находки в пределах конца XI - середины XII вв.* Важно отметить, что по предварительным наблюдениям изображения московских и смоленских изделий XIV-XV вв., равно как и значительной части киевской коллекции, относятся к единому иконографическому типу. Более того, в ряде случаев отмечена абсолютная идентичность отдельных „иконок“, выполненных, вероятно, одним штампом или, по крайней мере, в пределах одной

мастерской (см. напр., рис. 1 и 3). Вышеупомянутый пояс первой половины XII в. - совершенно иного изобразительного типа (рис. 4). Еще один тип представлен новгородскими поясами XIII в., на которых, помимо сюжетных рисунков, фиксируются уникальные для корпуса известных нам вещей отдельные изображения архангелов в круглых розетках [Каргер, 1946, рис. 29, 39]. Все это свидетельствует о разновременном бытовании различных типов изделий с изображениями на протяжении нескольких столетий, по крайней мере, с XII по XV вв.

* Абсолютные калиброванные даты для образцов пояса составили: 1040-1098 гг., 1112-1144 гг., 1052-1074 гг., 1198-1202 гг., 1032-1217 гг.; среднестатистический показатель: 1077-1157 гг. Авторы глубоко признательны сотруднику Киевской лаборатории Института геохимии и физики материалов НАН Украины Н. Н. Ковалюху за бескорыстную помощь в проведении радиоуглеродного анализа.

БЕЛЕЖКИ

Альбом, 1913. - Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического музея при Киевской Духовной Академии, Киев, 1913.

Альбом, 1914. - Альбом "Торжество перенесения на престольного креста и иконы, пожалованных Его Императорским Величеством церкви-скиту над новооткрытыми Киево-Зверинецкими пещерами, Киев, 1914 г. - Российский государственный исторический архив, фонд 835, опись 2, дело № 63.

Антонович, 1895. - Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии, Москва, 1895.

Бобровський, 1995. - Бобровський Т.А. Печерні монастирі й печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва. - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Киев, 1995.

Воронцова, 1996. - Воронцова О.А. Дослідження та відродження середньовічної пам'ятки історії та культури України - Звіринецького печерного комплексу у Києві. - Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Киев, 1996.

ДИУ, 1892. - Древние иноческие уставы, Москва, 1892.

Древности, 1849. - Древности Российского государства (Отделение 1), Москва, 1849.

Каманин, 1914. - Каманин И.М. Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость), Киев, 1914.

Каргер, 1946. - Каргер М.К. Раскопки и реставрационные работы в Георгиевском соборе Юрьева монастыря в Новгороде (1933-1935) // Советская археология. - 1946. - № 8.

Мовчан, 1994. - Мовчан І.І. Ближні печери Печерського монастиря в Києві // Старожитності Русі-України, Киев, 1994.

Мусин, 1997. - Диакон Александр (Мусин). Погребальный обряд древнерусского монастыря: Студийский устав, письменные памятники, данные археологии // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии, Санкт-Петербург - Псков, 1997, том. II..

Орлов, 1952. - Орлов А.С. Библиография русских надписей XI-XV вв., Москва-Ленинград, 1952.

Панова, 1992. - Панова Т.Д. Некрополь Вознесенского монастыря // Глаголы жизни. - 1992. - № 2.

Панова, 1995. - Панова Т.Д. Нательные кресты в погребальной практике русского средневековья (XI-XVI вв.) // Церковная археология (Материалы Первой Всероссийской конференции), Санкт-Петербург - Псков, 1992, часть 2.

Петров, 1913. - Петров Н. И. Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического Музея при Императорской Киевской Духовной Академии, Киев, 1913, вып. 3.

ППБЭС. - Полный православный богословский энциклопедический словарь, Санкт-Петербург, б/г, т. 2.

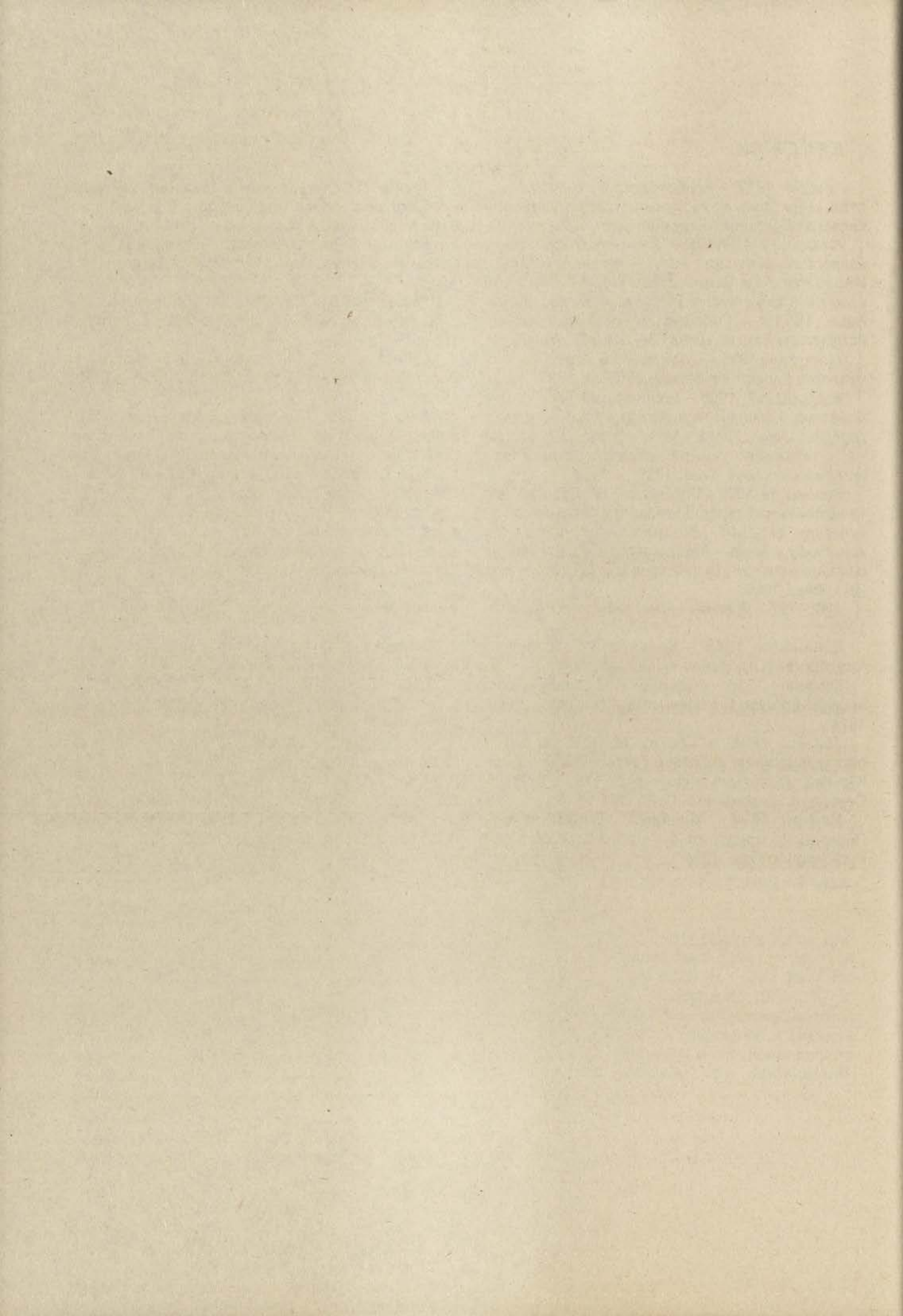
Снегирев, 1842-45. - Снегирев И.М. Памятники Московской древности, Москва, 1842-45.

Щуцкий, 1911. - Щуцкий М.М. "Скит Пречистая" у пещеры преп. Феодосия Печерского в Церковщине, Киев, 1911.

Эртель, 1913. - Эртель А. Д. Древние пещеры на Зверинце в Киеве, Киев, 1913.

Янин, 1988. - Янин В. Л. Некрополь Новгородского Софийского собора, Москва, 1988.

Patrich, 1995. - Patrich I. Sabas, Leader of Palestinian Monasticism, Washington, 1995.

ЗА ПОДХОДА ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ЦЪРКОВНОТО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА ОТ РАННИТЕ ВЕКОВЕ НА ОСМАНСКОТО ВЛАДИЧЕСТВО

ХИТКО ВАЧЕВ

(Велико Търново)

В една своя работа, писана в края на седемдесетте години на XX век, М. Коева маркира основните причини, довели до известна фрагментарност в изследванията, проследяващи традиционните връзки между възрожденската църковна архитектура на българското средновековие.¹ Една от тях е, че фактическият материал, който може да се изследва, т. е. църковните постройки от XV, XVI и XVII век, е сравнително малоброен. Трудно е само на базата на изцяло автентично запазени постройки да се изгради цялостна характеристика на този период от архитектурното развитие, а той е онова важно звено, създаващо спойката между отделните периоди и очертаващ линията на традицията в българската църковна архитектура.

В последните две десетилетия обаче така очертаната картина съществено се промени. Подчертан интерес към паметниците на църковната архитектура от разглеждания период се констатира у представителите на изкуствоведческата наука. Въпреки че акцентът в изследванията пада преди всичко върху стенописната украса, те се съпътстват и от важни данни за архитектурата на отделните паметници. Особено съществен принос за изграждане на една по-пълна картина на църковното строителство и архитектура от ранните векове на османското владичество прави българската археология. В резултат на целенасочени археологически проучвания бяха разкрити и изследвани значителен брой паметници на църковната архитектура и строителство. Такива се локализират и при комплексните експедиции в различни части на страната. Всичко това доведе до натрупването на значително количество фактически материал, който позволява да се пристъпи към едно по-цялостно изследване и оценка на ролята, която това строителство играе в общата културна история на българския народ. Отчитайки тези факти, безспорните постижения и констатираните слабости по разглежданата

проблематика предлагаме нашето виждане за подхода при изследването ѝ.

В досегашните общи изследвания, посветени на църковното строителство и архитектура от първите векове на османското владичество, закономерностите и тенденциите се извеждат на базата на паметници, разположени в селища и манастирски комплекси. Този подход е обусловен от факта, че и селищните църкви и манастирските храмове са много съществен компонент от микроструктурата на църковната организация. Струва ни се обаче, че при първоначалния етап на общите изследвания, касаещи строителството и архитектурата, е наложително диференцирано разглеждане на проблематиката съответно за енорийските църкви и манастирските храмове. Преди да аргументираме това наше виждане, ще отбележим, че една такава тенденция в научноизследователската литература вече е налице и добър пример в това отношение са работите на Г. Нешев² и Н. Тулешков.³

На първо място ще споменем, че в правния аспект на политиката на османската власт по отношение на християнското култово строителство има нюанси, налагащи прилагането на споменатия диференциран подход. Основните сунитски школи нямат единно мнение по въпроса за строежа на християнски храмове. И четирите школи се съгласявали, че на мюсюлманска територия християни и евреи нямат право да строят нови молитвени домове в градовете и големите селища, но ханифитите (това е господстващата в Османската империя правна школа) все пак допускат, че строителството може да се извърши на определено разстояние от външните очертания на града.⁴ Не съществуват формални пречки за ново култово строителство в по-малките населени места или в пустинните местности.⁵ Няма съмнение, че в съответствие с тези правни разпоредби в сравнително по-благоприятно положение е поставено строителството свързано с манастирските комплекси. Доста по-различно стоят

нещата в градските средища и по-големите селища. Настъпилите значителни проблеми в градоустройствената им структура, формирането на общности в тях на етнически и религиозен принцип и съществуващото законодателство в значителна степен възпрепятствуват възстановяването и строежа на енорийски храмове. Същевременно не бива обаче да се мисли, че съществува някаква идилия между манастирите и официалната власт. Просто нееднозначното отношение на последната към християнските обители и нереализираната напълно тенденция към унифициране на статута им довежда до състояние, при което положението на всяка обител остава строго индивидуално.⁶ И все пак независимо от всичко, факт е, че в първите векове на османското владичество в българските земи действуват над 150 манастира.

Издръжката на енорийските храмове и манастири в голяма степен е зависима от широките слоеве на християнското население. Тя се поема доброволно и съзнателно от някои социални институции, поели овакантените функции от страна на държавата, църквата и господстващата класа.⁷ Важно условие за строителството, ремонта и поддръжката на култовите постройки е финансовата обезпеченост на такъв род дейности. Без да звучи пресилено, но и в това отношение се долавят различни нюанси на поведение на споменатите социални институции към енорийските храмове и манастирските комплекси. Най-пълно тези различия са доловени от О. Тодорова⁸ и в следващите редове ще представим най-съществените от тях.

Енорийският храм се възприема като елемент от ежедневието среда и играе ролята на общественоинтегриращ фактор в рамките на едно селище. Манастирите имат по-голям поклоннически ареал, поддръжката им става с обединените усилия на различни селища и през разглежданата епоха те разширяват все повече интергративните си функции. Самата същност на манастира, замислен като богопросветно заведение, максимално изчистено от житейски помисли и страсти, му отвежда по-престижно място в съзнанието на миряните. Същевременно манастирите са много по-активни и изобретателни в разработването на пропагандни средства за насърчаване на благотворителността. Всичко това рефлектира върху мащабите на манастирското и енорийското строителство. Въпросната диспропорция по отношение на благотворителност е констатирана и от съвременниците. Така например врачанският епископ Софроний апелира към българите да престанат да фаворизират манастирите за сметка

на енорийските църкви.⁹ Важно условие, което трябва да се има предвид при разглеждането на проблема, е фактът, че манастирските братства се ползват с правата на юридически личности. Изследванията сочат, че редица манастири през разглежданата епоха разполагат с поземлени имоти, които осигуряват препитание на манастирските братя. Тези имоти, както и някои производствени дейности довеждат до нарастване на материалната база на отделни манастири. Към това трябва да се добавят и доходите от дарения, където под булото на подаяния и завещания се крият взаимни материални интереси. Допуска се, че заможни християни чрез фиктивни сделки причисляват част от недвижимите си имоти към манастирските притежания, за да се възползват от техните привилегии.¹⁰

Енорийските и манастирските храмове са елементи от различен тип структури. Манастирите са обществено организирани структури, които са самостоятелни социални формации. За това и Н. Тулешков предлага въвеждането на термина „манастироустройство“ наред с термините „градоустройство“ и „селоустройство“. Въпросните религиозни комплекси трябва да притежават определени видове утилитарни и култови постройки, подобно на населените места от градски тип, които са с подчертани функционални и взаимозависими връзки. Естествено манастирските католиконии са зависими от общите тенденции в култовото строителство, но пълната им характеристика е обвързана и с всички останали параметри на манастироустройството. Немаловажен фактор е и подчинеността на манастирите спрямо околната среда в аспект природа, докато за енорийските храмове това не се констатира.

На базата на казаното дотук считаме, че има достатъчно основание прилагането на диференциран подход при първоначалното изясняване на проблемите на християнското култово строителство и архитектура от първите векове на османското владичество. Едва след очертаване на основните характеристики на всеки един от клоновете му може да се пристъпи към извеждането на наистина общите закономерности и взаимодействия в него.

Следващият въпрос, на който спираме вниманието си, е този за избора на най-оптималния териториален обхват при изследване на църковното строителство и общите закономерности в него. След унищожаването на целия държавно-организационен механизъм на българската държава единствената институция, която има обществено-ръководни функции и поддържа

единството в общонароден аспект, е Църквата. Дори и под ръководството на Цариградската патриаршия тя запазва позициите си на идеен ръководител на целокупната българска народност именно по причина, че местната църковна организация е българска институция. Това важи и за тези български земи, които са под духовната юрисдикция на другите автокефални православни църкви: Охридската и Ипекската. В някои по-стари разработки възстановяването и строителството на църкви и манастири се представя като стихийно движение на масите, в което интуитивно се търси защита срещу активния асимилационен натиск на новите господари на българските земи. По-новите изследвания обаче установяват, че именно местната църковна организация е в значителна степен и инициатор, и организатор на мащабния процес, свързан с възстановяване и строеж на църкви и манастири.¹¹ Съществуват и редица сведения, че и висшите управителни тела в отделни епархии пряко се ангажират с такава дейност.¹² При това положение считаме, че е удачно въпросите, свързани с църковното строителство от първите векове на османското владичество, първоначално да бъдат разглеждани в границите на отделните епархии. След това в съпоставителен план би могло да се открият специфичните моменти на това строителство в отделните митрополии и вече на тази база да се изведат основните характеристики и закономерности в общобългарски мащаб.

При изследване на църковното строителство вътре в самите епархии трябва да се държи сметка за промените, настъпили в енорийската организация след османското завоевание. „Идеалният“ модел на енорията като най-ниско подразделение на християнската църква включва следните съставни елементи: 1) енорийски храмове, към които могат да бъдат асоциирани и други „филиални“ храмове; 2) енорийски свещеник (с няколко помощници дякони или свещеници); 3) енориаши, издържащи свещеника и храма и обединени не само в духовно религиозна, но и в териториална общност, чието средище е енорийската църква.¹³ По такъв начин е изглеждала енорията във времето на българското средновековие. Не така стоят нещата в епохата на османското владичество. Сведенията от това време сочат, че не винаги енорията представлява териториална цялост, нито непременно разполага със свой култов дом. Изследванията сочат, че „идеалният“ модел с център енорийски храм е вече изоставен и като най-сигурен показател за наличието на енория се очертава присъствието на представител на бялото духовенство.¹⁴ С оглед на

специфичните условия на разглежданата епоха и констатираните промени в модела на енорията за изпълняващи енорийски функции трябва да се приемат всички селищни храмове – действително енорийски църкви, гробищни храмове, параклиси, молитвени домове, разположени в жилищни сгради.

За установяване на мащабите на строителството, свързано с християнския култ, е нужно да се използват всички данни, които пряко или косвено имат отношение към него. Към преките свидетелства могат да се отнесат: църковни постройки от времето на българското средновековие, за които има данни, че продължават да функционират през първите векове на османското владичество; християнски култови постройки, възникнали върху разрушени средновековни църкви; новопостроени храмове; официални разрешения от страна на османската администрация за възстановяване и ремонт на църковни сгради; сведения за храмове, съдържащи се в официални доклади на европейските посланици; доклади до Светата Римска конгрегация; сведения на пътешественици; данни за църковни постройки, съдържащи се в преписки и летописни разкази; църковна утвар и мебелиар от храмове.

Косвени сведения за наличието на храм в дадено селище се съдържат и в самата микроструктура на християнската църковна организация. Един от най-сигурните белези за наличието на църква е струпването на няколко свещеника в селището.¹⁵ Не винаги обаче наличието на един свещеник задължително предполага съществуването на храм, изграден по канона. Често обаче в такива селища християните приспособяват за религиозни нужди някой обикновен дом-най-често този на свещеника.¹⁶ Поради тези особености считаме, че е задължително използването на турските данъчни регистри, в които може да се открие интересувашата ни информация. От тях могат да се извлекат и данни за народностния състав на населението в отделните селища, а той е пряко обвързан с разрешителния режим на шериата в частта, касаеща християнски култови постройки.

Последния въпрос, на който ще спрем нашето внимание касае няколко клишета, вкоренили се в научноизследователската литература, посветена на църковната архитектура. Едно от тях-това за „вкопаването“ на църковните постройки в земята през разглеждания период, вече получи своята корекция.¹⁷ Редица автори обаче продължават да повтарят друго такова клише - това за „скромните размери“ на храмовете, „малки църкви“ и т. н.,

използувайки го често и като аргумент за датировка на конкретни паметници. На друга крайност изпада холандският учен М. Кийл, който определя, че средната дължина на църковните постройки от XIII-XIV в. е 14,50 м, а на тези, строени през османския период - 17,70 м. От тук той прави извода, че всички храмове от XV-XVII в. са значително по-големи от тези, издигнати в епохата на българското средновековие. По наше мнение и двете становища са твърде крайни и не могат в основата, с която да се характеризира църковната архитектура от османския период. Трябва да отбележим, че според редица изисквания от страна на официалната власт църковна постройка може да се издигне или поправи върху основите на храм, съществуващ преди завладяването. Примерите в това отношение са многобройни, от което следва, че не може да се говори за драстична промяна в размерите и критерият „скромни размери“ е твърде несигурен.

Същевременно при някои църковни постройки наистина се наблюдава увеличение на размерите, резултат от стремежа да бъдат създадени равностойни по обем наос и притвор, нещо не характерно за предходната епоха. Това обаче се констатира най-вече при изцяло новопостроени църкви и най-красноречив пример в това отношение са постройките в с. Арбанаси до Търново и Арбанаси до Разград. Завършвайки тези виждания, ще отбележим, че същностната характеристика по отношение на размерите, и то при храмовете от XVI-XVII век, е промяната в съотношенията между дължината и широчината на наосите.¹⁸

В заключение ще отбележим, че искрено се надяваме нашите виждания за подхода в изучаването и проучването на църковното строителство и архитектура да провокират интерес към тази материя.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Коева, М. Паметници на културата през Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977, 5-19.

² Нешев, Г. Български до възрожденски културно-народностни средища. С., 1977.

³ Тулешков, Н. Архитектура на българските манастири. С., 1988.

⁴ Coulson, J. A history of Islamic Law. Edinburg 1971, 98-99.

⁵ Тодорова, О. Православната църква и българите XV-XVIII век. С., 1997, 60-62.

⁶ Пак там, 55-57.

⁷ Георгиева, Цв. Ролята на българските социални институции в условията на османското владичество - В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 3. С., 1983, с. 511-518.

⁸ Тодорова, О. Цит. съч., 135-136.

⁹ Моллов, Ив. Новонамерен ръкописен сборник на Софроний Врачански от 1802 година. С., 1911, с. 156.

¹⁰ Бур, М. Християнското население и православните манастири на Балканите през османското владичество - ИПр, 1984, 3, с. 43.

¹¹ Дуйчев, Ив. Ролята на църквата за запазване

на българската народност през ранните векове на османското владичество - ИБПИИ - АИ, I, 1978, 65-86.

¹² Вачев, Х. Условия и фактори за църковно строителство в Търновската митрополия през XV-XVII век. ИИМБТ, В. Търново, XII, 1997, 261-275.

¹³ Тодорова, О. Цит. съч., с. 78.

¹⁴ Тодорова, О. Особенности на енорийската организация на българските земи през периода XV-XVII век. - В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в. В. Търново, 1992, 215-217.

¹⁵ Пак там, с. 216.

¹⁶ Рефик, А. България под турско управление от 983-1255 от египта 1565-1841 от Р. Хр. Документи взети от тайните турски архиви върху търговския и стопански живот на градовете, населени с българи през време на турското управление. С., 1938, док. № 71.

¹⁷ Василева, Д. По въпроса за църковното строителство по време на османското владичество, Векове, 1979, 3, 36-41.

¹⁸ Коева, М. Цит. съч., 21-42.

ДВА ПЕЧАТА НА БЪЛГАРСКИЯ РЕВОЛЮЦИОНЕН ЦЕНТРАЛЕН КОМИТЕТ

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

ТЯНКА МИНЧЕВА

(Велико Търново)

В резултат на събирателска и активна организаторска работа в Регионален исторически музей - Велико Търново, постъпиха два печата на БРЦК.¹ Те бяха подарени от известния финансист д-р Петър Аладжов, търновец, живущ в Мюнхен, Германия.² Първият печат, с изобразен на него лъв с корона, постъпва като експонат в изложбата „Реликви на Апостола и съратниците му“ през 1997 г., а актът на дарението се извърши на 27.XI.2000 г. Вторият печат, с изобразен лъв без корона, бе подарен на 22.III.2001 г. по повод празника на град Велико Търново. Както всеки голям колекционер, така и д-р Аладжов пазеше в дълбока тайна източника на придобиването им, а за всеки изследовател тази информация е от съществено значение при изясняване автентичността на предметите. До голяма степен въпросът за произхода на печатите се изясни от данните, които д-р Парашкев Ив. Стоянов съобщава в книгата си „Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитет, столица на Васил Левски и роден град на поборника Тодор С. Кирков“, издадена 1901 г. В нея, на стр. 17, той пише: „Тука (разбирай гр. Ловеч - б.а.) въ едно отъ събранията Левски имъ говори за своите републикански идеи и казваше, че „след като се освободимъ, няма да ставаме чорбаджии и няма да имаме князе, но Република“, както бе надъханъ отъ Каравелова. Тогава стана и споръ върху печата на комитета. Знайно е, че печатътъ на Ловчанския комитет заръчанъ от Левски въ Букурещ, е кръгълъ, голямъ, почти колкото 5 лева, въ средата - рязаренъ левъ, а наоколо „при-временното правителство на България“ под лева „I отд. отъ Б.Р.Ц.К.“ (първи отделъ отъ Българския революционен централен комитет); левът е без корона. По този повод въ комитета въ Ловечъ станаха прения: Левски казваше, че левътъ трябва да е безъ корона защото България след освобождението ще я обявимъ за република, а другите, болшинството, искаше левътъ да има корона, понеже, казваше той, ний се

надяваме на Русия и следователно ще имаме князь. Реши се и се поръчало даже втори печатъ съ корона, но не можах да намеря следи отъ него.“³ На същата страница, под линия, той дава изключително ценна информация за това у кого се съхраняват двата печата: „Единътъ, безъ корона, е у Иван Драсовъ; другиятъ, съ корона, у бившия министъръ В. Радославовъ и се надяваме, че и двата печата ще минат скоро въ Ловченския музей, който сега наново уреждаме.“⁴

На настойчивите молби на музейните специалисти д-р Аладжов да им разкрие информатора си, тъй като са се появили съмнения относно автентичността на печатите, на 25.I.2001 г. той отговаря: „Аз считам категорично, че се касае за оригиналния печат на Васил Левски. Той идва от колекцията на д-р Васил Радославов. Този печат, заедно с други три оригинални и автентични печати, са били дълги години съхранявани в колекцията на д-р Васил Радославов. Един ден негов син, който аз не познавах, се среща с моя приятел Георги Георгиев - някога бивш директор на новооснованата малка търновска банка - „Търновска търговска банка“, която по-късно бе ликвидирана. Той казва на г. Георгиев, че търси да продаде тези четири печата от колекцията на баща си поради нужда. Георгиев, който знаеше, че аз съм нумизматик и събирам като колекционер антични монети и антиквариат, ми показва печатите, разбрах, че те имат историческо значение и ги откупих при прилично възнаграждение. Така запазени останаха в моята колекция „ПЕЧАТИ И ЩЕМПЕЛ“. Тук се намират освен българските четири печати, ценни византийски, турски, персийски и други монети, събирани от цял свят...“⁵

**ПЕЧАТИТЕ, ПОДАРЕНИ ОТ Д-Р АЛАДЖОВ НА
ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ ВЪВ ВЕЛИКО
ТЪРНОВО, ИМАТ СЛЕДНОТО ОПИСАНИЕ:**

ПЕЧАТ „ЛЪВ БЕЗ КОРОНА“.⁶ Състои се от две части: метална и дървена. Общата височина е

110 мм. Металната (видимата) част е 30 мм.; дървената 80 мм. Диаметърът на печатащото тяло е 47 мм. В долния край на дървената част (дръжката) е имало метален пръстен. Сега той липсва и навярно това е станало скоро, тъй като цветът на дървото не е променен. На това място дървото е пропукано вследствие набития в него клин на металната печатаща част. Дръжката е била лакирана в черно, протрита от употреба.

Непосредствено под дървената дръжка и липсващото пръстенче е оформен конструктивен елемент, усилващ устойчивостта на печата. В горния и долния си край е украсен с орнамент, наподобяващ усукана нишка.

Кръглата печатаща част носи покрай гурота си надписа в негатив: „ПРИВРЕМЕННОТО ПРАВИТЕЛСТВО ВЪ БЪЛГАРИЯ“. На втория вътрешен ред, под краката на лъва, е надписът: „I отд. отъ Б.Р.Ц.К.“. В центъра на кръглото поле е

изобразена стилизираната фигура на изправен лъв в ход на дясната хералдическа страна.

Отличителни белези: добро общо състояние. В момента на приемането не е минавал през режим на реставрация и консервация. Има видими следи за активна употреба.

Метал: бронз.

ПЕЧАТ „ЛЪВ С КОРОНА“.¹ Печатът се състои от две части: метална и дървена. Общата височина е 121 мм.; металната е 20 мм.; дървената 101 мм. Диаметърът е 37 мм. Кръглата печатаща пластинка заедно с четвъртитият клинообразен издатък е с дължина 22 мм. Клинчето е предназначено за закрепване към дървената дръжка. Четвъртитата му форма не позволява да се завърти около оста си. В момента то се вади лесно. В долния край на дървената дръжка има метален пръстен. Кръглата печатаща част носи покрай гладкия гурт надпис:

Обр. 1. Печатът с изображението на лъва без корона:

- а) Общ вид на печата;
 - б) Бронзовата печатаща част на печата;
 - в) Графичен отпечатък.
- (Снимки: З.Николов)

Обр. 2. Печатът с изображението на лъва с корона:

- а) Общ вид на печата;
 - б) Бронзовата печатаща част на печата;
 - в) Графичен отпечатък.
- (Снимки: З.Николов)

„БЪЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕНЪ КОМИТЕТЪ“ с разделителен знак - звезда. Надписът е отделен с концентричен кръг от останалите сюжетни елементи. В центъра на полето е разположен лъв с царска корона в ход на дясната хералдическа страна. Над лъва, покрай концентричния кръг, е надписът: „СВОБОДА ИЛИ СМЪРТЪ“.

Отличителни белези: добро общо състояние. Релефният ръб в долната част на дръжката има няколко малки отчесвания. Металната печатаща част до буквите „СК“ е леко подбита. В района на звездата има едномилиметрова вдлъбнатина.

Метал: бронз.

Хералдическият и художественият анализ на печатите води до висока оценка. Правени са от можещи и знаещи майстори - гравьори, но в различни ателиета. Художественият стил и графиката на буквите отчита различия. Спазени са всички закони на хералдиката.⁸ Към тях се прибавя умелата стилизация, която е постигната във фигурите на лъва. Линията е изчистена до крайност. Въпреки това изображението се възприема безпогрешно и с леснота. При по-задълбочено проучване предизвиква в зрителя представата за обемност и уплътняване. Фигурите, макар и различни по големина, са в съразмерно съотношение с останалите сюжетни елементи.

Композицията в двата печата е безупречна. Надписът на печата „Лъв с корона“, който е разположен в кръг, идва по алегоричен път да обгърне българския национален символ в своеобразен венец. Кръгът, от една страна, концентрира зрителя към символа, а от друга, със своето кръгово разположение, се превръща в метафоричен израз за кръгообразието в природата и за безконечността в нея.

При печата „Лъв без корона“ отделният кръг липсва. Лъвът е разположен в пространството. Динамиката на движението му по този начин е ускорена. Зрителната представа се засилва от текста „I ОТД. ОТЪ Б.Р.Ц.К.“, разположен като втори вътрешен ред под краката на лъва. Създава представата за движение на фигурата.

Между двата лъва има ясна художествена отлика. Докато в изображението на лъва без корона е предадена една жизнена, дори моделирана фигура, то фигурата на лъва с корона е с подчертана стилизация.

Печатите е трябвало да изпълняват не само утилитарната си функция, да узаконят и удостоверят законността на документа, но и да пропагандират българската национално-освободителна идея, да предизвикат патриотични чувства и художествена

наслада от сфрагистичната картина. Така на практика печатите редом с историческата и сфрагистичната си стойност се сдобиват и с художествена. Без опасение, в този контекст, те могат да се разглеждат като художествено произведение на дребната металопластика от втората половина на XIX век.

Историята на печатите на БРЦК в Българско е част от историята на Българското националноосвободително движение от 70-те години на XIX век.⁹ Идеята за изработването им принадлежи на Васил Левски. През пролетта и лятото на 1869 г. (времето на Втората му обиколка в Българско от 1.V.1869 г. до 26.VIII.1869 г.) той полага основите на ВРО, а през есента на 1870 г. създава нейния ръководен център в Ловеч - Централен български революционен комитет в Българско (или Български революционен централен комитет в Българско), известен още с названието „ПРИВРЕМЕННО ПРАВИТЕЛСТВО“. Липсата на печат, устав и програма на ВРО затрудняват дейността. В тази връзка Васил Левски се обръща на 28.X.1870 г. с писмо до Г. Живков и го моли да се погрижи за печат на новия БРЦК в Българско.¹⁰ Три месеца по-късно в писмото си от 5.II.1871 г. до Данаил Хр. Попов в Турну Мъгуреле - най-довереното му лице сред емигрантските дейци, той дава точни указания как трябва да се изработи висшият символ на властта и му благодари, че е приел да изпълни поръчката: „Приели сте да направите печатът - пише Левски, нека е голямшък колкото един бешлик, в средата лъвче с корона, из устата му „смърт или република“ от наоколо „Привременно българско правителство в България“.¹¹ Изисканият от Левски текст за печата съдържа качествено нов елемент - в него е вложена нова идея, отговаряща на етапа на развитието на българското национално революционно движение. Вместо свързания с четите текст „в Балкана“, сега, в началото на 1871 г., Левски определя названието на ръководния орган на ВРО като „Привременно българско правителство в България“. Всъщност в това понятие той влага националната идея, виждането си, че ВРО, като главна политическа сила, е призвана да освободи България. Разбира се, през есента на 1870 г. ВРО още не е масова, но тя е политическа реалност с основни звена - частни български революционни комитети и ръководен център.

Печатът се забавя и Васил Левски многократно настоява за по-бързата му изработка. В писмо от 26.IV.1871 г. до Данаил Попов в Турну Мъгуреле той напомня: „Пък вие по-скоро с кръстът (печатът - б.а.) и записките (военните инструкции - б.а.) от Каравелова.“¹² Четири дни по-късно, на 30.IV.1871

г., той отново пише на Данаил Попов: „И вий с кръстът (разбирай печата - б.а.) прибързайте по-скоро, че времето не спира, па и като прехвърлите време без работа, отива йоще и друга година.“¹³ Още по-настоятелен е Апостолът в писмото си от 10.V.1871 г., пак до Данаил Попов: „Днес тръгвам да пообиколя някой град и други; после 10-20 дена ще се завърна. И вие дано прибързате с печата да го изпратите, та да го намеря готов, защото без него работите ми остават назад, също и пари няма без него. Най-много за него съм чакал и седя на едно място, че на където и да отида думите ми са тъмни, като не дотам вероятни без него. Пък и той се не прави за месеци. Ако е за парите работата дайте ги сега от вас, че няма да ви ги забравим.“¹⁴ БРЦК в Българско не е подчинен на БРЦК в Букурещ и затова за всяка услуга от тяхна страна Апостолът заплаща.

Едва в началото на юли 1871 г. Левски получава дългоочаквания печат, но той не отговаря на изискванията му - лъвът е без корона. В писмо от 6.VII.1871 г. до Данаил Попов в Турну Мъгуреле Левски възразява: „Печатът - пише той, е във всичко добър, само лъвът няма корона. Защо така? Ако е събъркано трябва друг да се поръча.“¹⁵

Един внимателен обзор на документалното наследство на БРЦК показва, че печатът е бил готов месеци преди да бъде изпратен в Българско. Три месеца преди това с него е подпечатано писмото-

призив от 10.III.1871 г., съставено в Букурещ от Васил Левски и редактирано от Любен Каравелов. С него се подчертава главната задача на Привременното българско правителство - набиране на средства за организацията както в „Позива на Привременното българско правителство“, писан от Левски на 6.II.1871 г. Призивът от 10.III.1871 г. завършва с кръгъл печат, с лъвче без корона и текст: „I отд. отъ Б.Р.Ц.К. Привременното правителство въ България“, което показва, че по това време печатът е вече готов и се ползва при издаването на документи на БРЦК в Българско. Сред оцелялото документално наследство на Апостола този печат се среща под 10 документа, което е свидетелство, че е бил използван активно.

От изложеното дотук става ясно, че изработването на печат на БРЦК за Българско (на Привременното правителство) става по искане на идеолога и стратега на Вътрешната революционна организация - Васил Левски. Той дава точни указания за сюжета на печата. По негово настояване е предприета изработката на лъвът да е с корона. Придобиването на двата печата от РИМ и въвеждането в научно обръщение на информацията за тях отваря нова страница в летописа за Васил Левски и Българското националноосвободително движение от втората половина на XIX век.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Издирването на печатите и организирането на дарителския акт беше извършено от Тянка Минчева - завеждащ отдел „История на България XV-XIX в.“ на Регионален исторически музей - В. Търново.

² Минчева, Т. Българин със световна известност, в. „Новини“, бр. 232, год. IV от 27 ноември, 2000 г., с. 4.

³ Стояновъ, д-р П. Ив. Градът Ловеч като център на Българския централен революционен комитетъ, столица на Василъ Левски и роденъ градъ на поборника Тодор С. Кирковъ, Ловеч, печатница „Труд“, 1901, с.17.

⁴ П а к т а м., с. 17.

⁵ Личен архив: Писмо на д-р П. Аладжов от 25.I.2001 г. до Тянка Минчева.

⁶ Регионален исторически музей - В. Търново, Отдел „История на България XV-XIX в.“, Основен

фонд, Инв. №155 В-В/ОИМ-ВТ.

⁷ Регионален исторически музей - В. Търново, Отдел „История на България XV-XIX в.“, Основен фонд, Инв. №154.

⁸ Каменцева, Е. И., Н. В. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика, М., 1974, 52-60.

⁹ Джилов, Л. Един неизвестен печат от освободенското ни революционно минало - ИМСЗБ, 11, 1986, с. 129 и цит. лит.

¹⁰ Васил Левски, Документално наследство, С., 1973 г., с. 64, док. 10.

¹¹ П а к т а м., с. 70, док. 14.

¹² П а к т а м., с. 83, док. 21.

¹³ П а к т а м., с. 84, док. 22.

¹⁴ П а к т а м., с. 90, док. 25.

¹⁵ П а к т а м., с. 106, док. 33.

НЕПУБЛИКУВАНИ НАДПИСИ ВЪРХУ КАМЪК, ОБРОЧНИ ПЛОЧИ И КРЪСТОВЕ ОТ ЕЛЕНСКО

ВАСИЛ МУТАФОВ

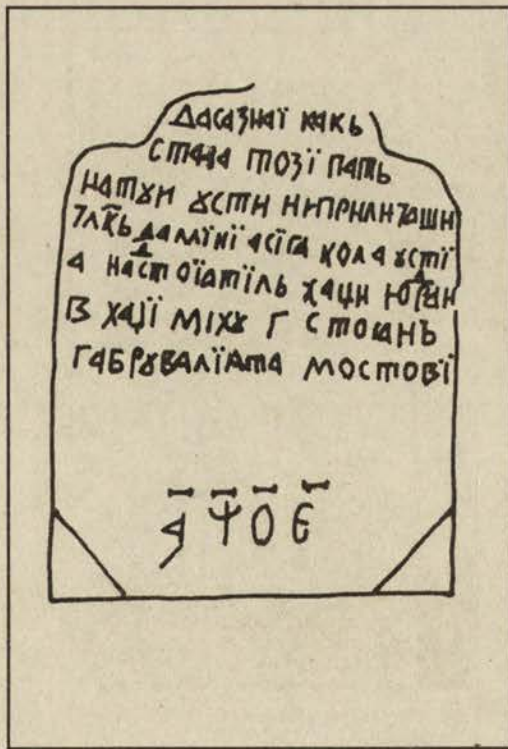
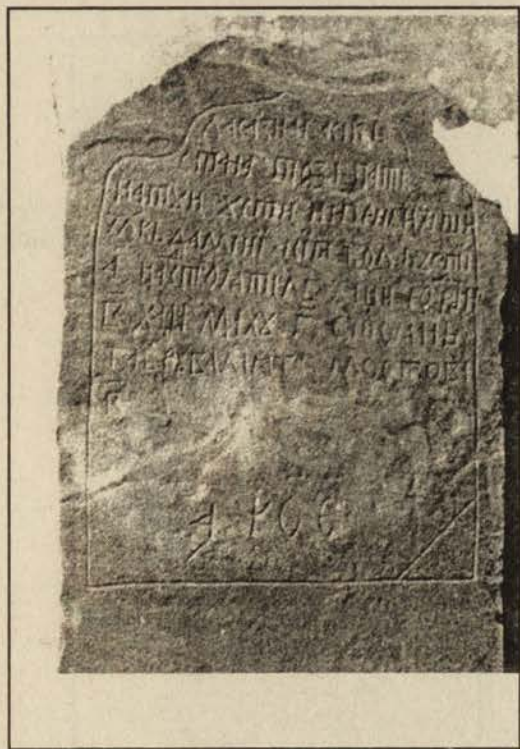
(Велико Търново)

Паметниците, обект на настоящото съобщение, са от архива на д-р Йордан Тевекелев. Той е известен краевед, роден в с. Яковци, Еленско, през 1909 г. Наред с лекарската си практика в продължение на няколко десетилетия той се отдава по възрожденски на хобито си - историята на Еленския край. Резултат на тези му занимания са три обемни ръкописа: „История на с. Яковци, Еленско“, „Надгробни кръстове и плочи от Котленско“ и „Надгробни кръстове и плочи от Еленско“. Значимостта на последните два ръкописа се определя и от обстоятелството, че проучванията му са правени преди повече от 50-60 г., документацията му е изрядна, а илюстрациите му показват автора като отличен фотограф.

От последния ръкопис на автора публикувам два строителни надписа и девет оброчни паметника, които вече не съществуват.

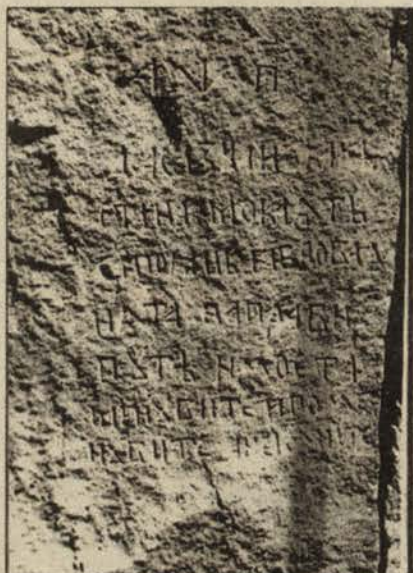
1. Първи строителен надпис.

Изсечен върху плоча. Съобщава за направата на пътя и строежа на моста през Горния боаз - под с. Йовковци, днес в чашата на язовир „Йовковци“. На плочата се чете посоченият надпис.

2. Втори строителен надпис.

Изсечен върху плоча. Съобщава за завършването строежа на пътя и построяването на моста в Горния боаз, под с. Йовковци, днес в кашата на язовир „Йовковци“. На плочата се чете посоченият надпис.

– криптограмата ЕОДЧКХЛММЛРБ, която се дешифрира Елена Откри Дърво Чудотворно Кръст Христов за Моление (на) Раба Божий. Очевидно тук каменоделецът е сгрешил, като първо е разменил местата на буквите - ЛМ, а после ги е поправил МЛ. Под постаментата на кръста е изписал годината ДУП (1780) Вляво от композицията в инверсия е изписано името на свещеника, осветил оброчището ПОПЪ СТОІНО. Във възрожденските традиции инверсията се използва като охранително средство.

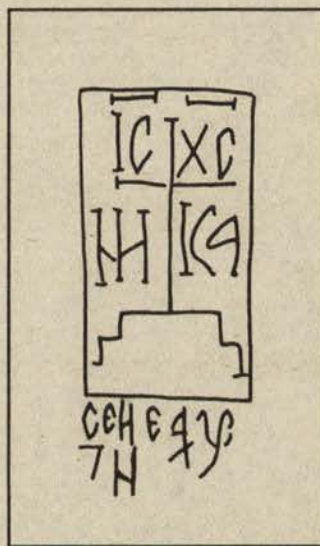
Подобна криптограма е изписана върху оброчната плоча от с. Разпоповци, Еленско, поставена на св. Дух от 1778 г.

4. Оброчна плоча от махала Христовци.

Върху пясъчникова плоча с правоъгълна форма е гравирана плитко опростената композиция „Голготски кръст“, оброчната плоча е датирана СЕНЕ

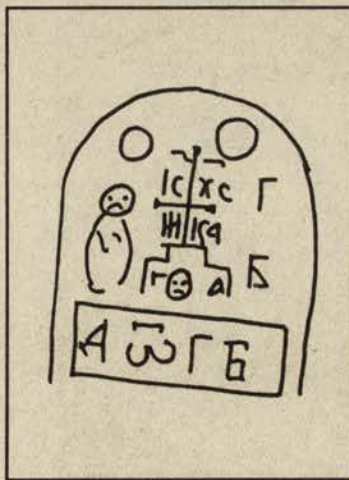
ДАЧН /1798 г./

Това е най-опростеният вариант на композицията „Голготски кръст“, която се среща по оброчните плочи във Великотърновско.

5. Оброчна плоча от махала Горни Болерци.

Върху разширена в горната си част трапецовидна плоча е вкопано плитко изобразително поле с форма на сводова арка. Централно място в нея заема композицията „Голготски кръст“. От двете страни над

кръста са изобразени слънце и луна, а между тях е изписано $\hat{I}\hat{C} \hat{X}\hat{C} \hat{H} \text{ Ka}$ (Иисус Христос Побеждава). Вляво от композицията е изобразена човешка фигура, а вдясно са изписани буквите Г Б - вероятно името на махалата Горни Болерци. Под композицията в правоъгълна рамка плочата е датирана $\Delta\omega$ (1800 г.) и отново буквите Г Б.

Подобни примитивни човешки изображения се срещат по оброчни плочи само в Еленско - гр. Елена, с. Средни колиби, мах. Куцаровци и др.

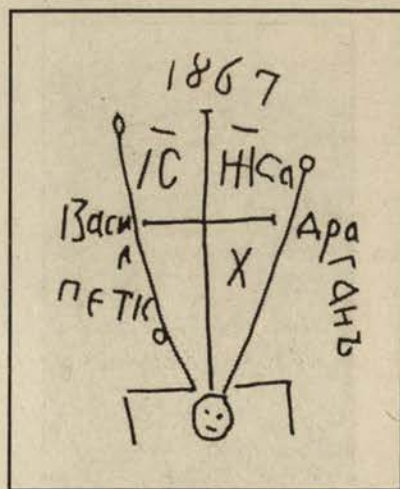
6. Оброчен кръст от махала Титевци.

На лицевата страна на кръста е гравирани контур, който следва формата му. Централно място заема композицията „Голготски кръст“ с изображение на Адамовата глава в основата му. Над кръста и между раменете му е гравирани надписът $I \ N \ C \ I$ и $\hat{I}\hat{C} \hat{X}\hat{C} \hat{H} \text{ Ka}$ Най-отгоре е изписано името на патрона на оброчището $\text{CTYI} \text{ НИКОЛАА}$, а под нея се чете посоченият надпис:

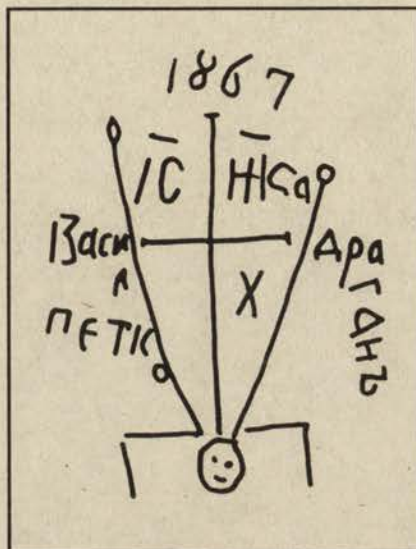
7. Оброчен кръст от махала Марафелци.

Изображенията са същите като на кръста от махала Титевци. Около композицията „Голготски кръст“ се чете посоченият надпис.

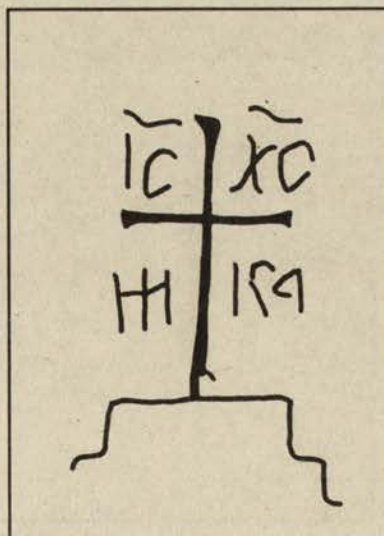
8. Оброчна плоча от махала Ребровци.

Върху плоча с неправилна форма е гравирани композицията „Голготски кръст“. Между горните рамена на кръста се чете съкращението IC XC , а буквата X - долу вдясно. От двете страни на композицията се четат имената ВАСИЛ , ПЕТКО , ДРАГАНЪ . В горната част плочата е датирана 1867.

9. Оброчна плоча от махала Синджирлии.

Плочата е с неправилна форма. Върху лицевата ѝ страна е гравирани Голготски кръст, а между рамената на кръста - IC XC NI KA .

10. Оброчен кръст от махала Марафелци.

Кръстът е изработен в плитък релеф с изобразяване на композицията „Голготски кръст“. Над нея е изписана годината 1881, а под нея в изобразителното поле, оформено като островърха арка, личат следите

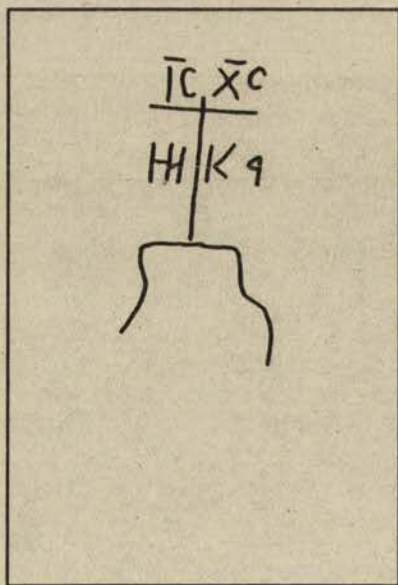
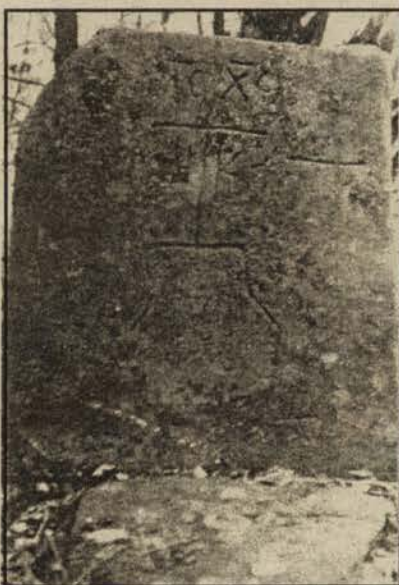
от нечетлив надпис.

Подобни по форма са оброчните кръстове от с. Капиново, с. Яковци, мах. Попрусевци.

11. Оброчна плоча от махала Махалинци.

Плочата е с неправилна форма. На лицевата и страна е гравирана плитко „Голготски кръст“, а между раменете му ІС ХС НІ Ка..

В заключение искам да благодаря на г-н Христо Медникаров за предоставените снимки от архива на д-р Тевекелев. Те допълват публикуваните от мен оброчни плочи и кръстове от Еленско в статията „Възрожденски оброчища във Великотърновско“ в ГМСБ, X, 1984. Изображенията им са представени графично в приложение.

ИСТОРИЯТА НА ИСТОРИИТЕ (ЗА ВЪЗМОЖНОСТИТЕ НА БИОГРАФИЧНИЯ ПОДХОД В ТЕРЕННАТА ФОЛКЛОРИСТИКА)

ГАЛЯ ЧОХАДЖИЕВА

(Велико Търново)

Всеки изследовател, който търси емпирично познание чрез срещи с информатори (независимо от теренните стратегии, продиктувани от неговата наука и конкретните му задачи в момента) в своята теренна практика е установил, че когато задава въпроси на събеседниците си, за да опознае някакъв детайл от традиционната култура или друг елемент на миналото, в отговор те най-често избират не описанието, а представянето на нещата в картини-случки, т.е. не просто ни казват отговори-обобщения, а ни разказват истории – селищни, родови и най-често лични – т.нар. житейски разкази.

Английският език разполага с две думи *life story* и *life history*, които се превеждат на френски с „разказ“ (*histoire*). Подобни значения думата история има и в българския език. Освен науката, означава още разказ, повествование, случка, събитие.

Ние живеем сред разкази – правим ги, възпроизвеждаме ги, употребяваме ги – от детската приказка до телевизионния сериал¹. Разказ има в мита, легендата, баснята, романа, драмата, историята, комикса, разговора. „Неизброими са разказите на света“, казва семиотикът Р. Бард². *HOMO SAPIENS* е буквално *HOMO NARRANS*. Произшествие, слух, виц, любовна история се разказват почти „от само себе си“, като част от протичащата действителност. Но това вече е друга действителност – това е реч, а не поредица от събития. Разказите изграждат свои светове, имат специфична функция и самостоятелност – те се „вторични знакови системи“³. Разказът е равностоен на живота не защото го „отразява“, а защото го конструира, „поддържа го“ или го „разбърква“ в името на нещо ново, придава му смисъл.

С разкази и разказване се занимават литературоведи, историци, социолози, антрополози, психолози, лингвисти. А от кои разкази се интересуват фолклористите?

Разбира се не става дума да се „тегли демаркационна линия“ – този разказ е фолклорен,

значи е за нас, а този – не, значи е за други изследователи. Фолклористът може да се интересува от всички разкази, стига да знае какво го интересува и защо⁴. Това всъщност е част от дискусията за предмета на фолклористиката и да бъдат представени гледищата по него в рамките на този текст е невъзможно.

Затова ще се заема с по-скромна задача. Да се опитам да намеря някои от възможните отговори на оформилия се през дългата ми теренна практика въпрос (а той не вълнува само мене!). Въпросът е ЗАЩО, независимо дали търся „чисти“ фолклорни реликти – песни, приказки или обредни действия; изявени изпълнители или репертоара на определена локална група; функционирането на фолклорни модели или появата на иновации – хората ПОЧТИ ВИНАГИ ми РАЗКАЗВАТ ИСТОРИИ?

Примери⁵:

- Когато питам за името на местност: **историята за кървавата разпра между двама братя за имота тук.**
- Когато питам за оброчището: **историята за неизлечимата болест и мъчителната смърт на онзи, който съборил кръста и отсякъл дървото.**
- Когато записвам песен за мома, любена от змей: **историята за странното и необяснимо поведение на една жена от селото.**
- Когато питам за сватбени песни, благословии и обредни действия: **историите около собствената сватба.**
- следват **историите на семейството**: успехи, разправи, болести, смърт и прочие.

КАКВА Е ИСТОРИЯТА НА ВЕЗДЕСЪЩИТЕ ИСТОРИИ, които се появяват в различни ситуации на теренната работа? Трябва да се разсъждава по този въпрос, за да е ясно каква е стойността им като емпирични единици във фолклористиката (защото те не са класическа фолклорна проза)!

Ако се вгледаме по-дълбоко в основанията за

разказване на истории (извън първо възникващата мисъл за асоциативността), ще установим, че за човека пред нас (става дума за ситуация на запис при теренна работа) това е една възможност да бъде разбран, без да е нужно да обяснява конкретното съдържание на използваните от него понятия от груповата му култура – змей, караконджул, сгледа, приставане, имотна делба, разни обредни действия и др. под.⁶ Освен това историята по-добре аргументира дадена теза, гледна точка, житейска позиция и пр., които говорещият защитава в хода на разговора. Тази комуникативна стратегия – привеждането на примери в диалога (наричана екземплификация – от *exemplum* = пример) се усвоява пасивно още в детството като част от „обучението в култура“⁷. Затова е изява на колективни знания, опит, нагласи, оценки и дори предубеждения. Може би този аспект е двигател за появата в диалога на терен на „публичните истории“, т.е. онези, които се мислят за обществено значими.

По същия начин ли стои въпросът с „личните истории“? Какво разказваме за себе си? Това, което вярваме, че сме или онова, което искаме да бъдем? Това, с което се надяваме да ни запомнят другите или онова, което травматично се е врязало в живота ни и от което искаме да се освободим? В разказа за себе си всеки сам влага акцентите на своя живот, сам отделя събитията, които създават и подкрепят неговата идентичност. Бихме могли да се питаме дали разказването се е случило и дали точно така се е случило, но няма как да се съмняваме, че то е проекция на определен възглед за себе си и за света, към който принадлежиш; проекция на особената диалектика между „пасивното случване“ и „активната позиция“ на разказващия⁸.

Срещата между записвач и информатор е един своеобразен опит. Записвачът „влиза“ в живота на непознат или малко познат човек и започва да го пита за разни неща, често пъти доста интимни. Опитва се да бъде възпитан и да спечели доверие, като едновременно следи техниката, води си бележки, „внимава“ в предварително подготвения въпросник. И какво очаква при тези странни обстоятелства – достоверност, изчерпателност, естественост? А как ли изглеждат нещата за самия информатор? Внезапно той е „изваден“ от обичайния ход на ежедневието си, „избран“ е като знаещ, готови са да го слушат. Може би това е един шанс да подреди и изрази представите и възгледите си, без непременно да се съобразява с привързаностите, враждите или дори сплетните на рутинното си общуване?

Каквито и да изглеждат на пръв поглед

емпиричните материали, резултат от срещата между записвач и информатор (доста дълго личните разкази не се записваха пълно, по различни причини), всяка от чутиите лични версии „оживява“ търсените културни реалии и механизми (за записвача) и „създава“ едно минало (за информатора)⁹.

Разказаните истории се явяват елементи на комуникативната стратегия на говорещия и единица предаден опит за слушащия.

Дори да е измислена в момента или автоматично възпроизведена, една история винаги има своя дълга история в знанията, мненията, потребностите, желанията, отношенията, нагласите, чувствата и емоциите на говорещия; в правилата, принципите и нормите на дадения тип общуване; в конкретното съчетаване на „необходимите обстоятелства“¹⁰.

Що се отнася до фолклориста – за него историята на разказваната история започва от момента на осъзнаването ѝ като РАЗКАЗ ЗА НЕЩО, от момента на отделянето ѝ в структурата на проучвателския дискурс¹¹.

И не просто отделянето ѝ, а разбирането, че „разказвачът, неговата история и неговата публика се отнасят помежду си като части на един континуум на комуникативното събитие“¹². В резултат може да следва променена теренна стратегия – съзнателно търсене на разкази, принадлежащи към разнolikата група „житейски наративи“.

Става дума за вид разкази на пръв поглед импровизирани, спонтанно пораждащи се в хода на разговора, различни от класическите фолклорни наративи, като приказките, легендите, преданията (които на терен най-често се появяват също „обрамчени“ от истории). Това са текстове, в които информаторите разказват за себе си, за значими събития от своя живот; за случки, които са им направили впечатление; за личности, които са оставили трайни следи в паметта им. Тези разкази, колкото и различни да са по съдържание, могат да се нарекат с общото название **житейски истории** или **биографични наративи**, защото всичко представено в тях се предава като *преживяно от някого*, като част от нечий *житейски опит*. Тези истории не притежават фиксираната структура, формата и функциите на традиционните фолклорни наративи и не споделят тяхната общоизвестност и общозначимост. Може да се каже, че те се характеризират с подчертан субективизъм.

В такъв случай какво повече би могъл да даде биографичният подход на фолклориста от мислените като по-обективни подходи на теренно проучване с предварително подготвени и подбрани

въпроси?

Интервюто е една от основните методики в теренната работа на фолклористите. Теоретично то почти не е разработвано. Обобщавани са предимно основните правила за осъществяване на контакт с информаторите. Това се свързва най-вече с разработването на подробни въпросници, което пък води до засилване на анкетното начало във фолклористичното интервю. Характерът на контакта между проучвателя и информатора обаче обикновено е далеч от стегнатата, изчистена структура „въпрос – отговор“ на анкетата¹³. Той е по-близо до неформалния разговор, до беседата. Така на практика се проявяват редица парадокси: интервюто е насочено към получаване на максимално пълна информация за фолклорните явления, а се ограничава до една предварително зададена структура (очертана от въпросите), която често „преобръща“ присъщата на самото явление структура. Вследствие на това, вместо да представи гледната точка на носителите на фолклорната култура, интервюто най-често представя гледната точка на проучвателя¹⁴. Самото интервю всъщност е един разговор, в който фолклорните текстове се появяват не в своя обичаен контекст, а в контекста на конкретното общуване. „Билото“ участие на информатора в ситуацията, за която става дума се проектира в комуникативната ситуация на запис чрез разказа за видяното, направеното, преживяното, т. е. чрез житейски разказ.¹⁵

Очевидно биографичният подход има повече възможности да даде на фолклориста информация за социосимволичното (преживяването), отколкото за социалните структури (начина на живот). А това са двете страни на една реалия (социалното), доколкото фолклорът е и обект на социологията. Необходимостта от по-дълбоко навлизане в същността на фолклорната култура е в основата на търсенето на най-разнообразни зрителни ъгли за нейното изследване.

Информационното богатство на свидетелствата, които откриваме на терен е в пряка зависимост от нашето „незнание“. **Дали да задаваме въпроси, дали само да поддържаме разговора или съзнателно да замълчим, зависи преди всичко от степента на осъзнаване на това, което вече знаем и това, което още търсим.**

Безспорно качество на биографичния подход още е, че държи „будна“ мисълта на изследователя-теренист за факта – „ние извличаме действителността от света на разказите“, с други думи – „научаваме за събитията от наративните форми, а не от прякото проникване в социалния свят, извън езика“ – независимо каква представа

за обективност приемаме¹⁶. Да не забравяме, че нашият свят е интерсубективен и всеки разказ до известна степен се превръща в история за лична преживелица. Дори някои от текстовете, наречени „академична проза“, за които обикновено се мисли, че са най-неперсонифицирани и до голяма степен концентрирани върху фактите, споделят тази характеристика¹⁷. Във всеки момент на говорене хората се намират в някаква ситуация, която е продукт на предходни ситуации и вече поражда следващи.

Историята в историите или историята *на* историите? Още един въпрос за фолклориста, който събира разкази за живота¹⁸. Биографичният подход не просто осигурява една нова техника за наблюдение или още един метод за събиране на материал, той дава и нови познавателни и интерпретативни възможности на изследователя, нови насоки за последващи научни анализи. Разказите присъстват в живота на хората с широк спектър от значения. Те трябва да се изследват в конкретните си връзки и прояви, като се имат предвид социалните и културните условия (макроконтекст), събитието на разказване (микроконтекст), структурата в текста, формирането на символи, взаимодействието между традиция, разказвач и слушатели¹⁹.

За „илюстрация“ в този ред на разсъждения предлагам една „извадка“ от разговор²⁰ (биографично теренно фолклористично проучване). Избрала съм го най-малко по три причини:

1. Защото става дума за гр. Велико Търново, за чиито традиции са правени различни по методика проучвания и има не малко публикации, което позволява сравнения.
2. Защото в ролята на информатор се намира един професионален (в друга ситуация) разказвач – писателката Блага Димитрова, която е и носител на фолклорната култура на този град.
3. Защото записът не е мой и така относително се избягва субективизмът, пораждащ се в резултат на директно общуване на проучвателя с информатора – герой на житейския разказ, а това е друга тема за разсъждения.

(Чудя се кой е най-подходящият начин да се въведат читателите на едно научно списание в един сериозен разговор. Сериозните разговори, както и сериозните хора, могат да изглеждат доста различно. Всичко зависи от мястото, от случая, от стила. Стилът на нашия разговор беше естествен, непринуден и непретенциозен...

Л. Парпулова – разговор с Блага Димитрова,

6. XII. 1979 г., София)²¹

„Детските страхове имат особена сладост: от тъмното, от тайнственото, от шумовете, от невидимото, от разкази за необясними случаи...

Тишината е още по-многозначителна. Старите паянтени къщи скърцат, шушукат, пъшкат под стъпките на среднощни бродници. По тавана караконджули търкалят орехи. В комина таласъми префучават и свирят зиме. Баба Шарка, „подсърдена“ от мене, е нашарила кожата ми с червени петна и люто ме сърби. Колкото повече се чеша, толкова повече я подсърдам. Баба ми вади от огнището с дилафа мигащи въглени и бързешком ги топла в менчето със студена вода – те съскат, „църват“, пушат, пръскат задушлив мирис, а тя нарежда: „Да се угаси въджишкият огън!“ Меси питка с бяло брашно, мята я в пещта. Като я извади, завива я в домоткана кърпа: „Да се отсърди Баба Шарка!“ После първото парче отчупва за нея (доста пестеливо, символично), второто по-големшко дава на мене. И така не можах да разбера от какво спадна температурата и как оздравях: дали от лекарствата на знаменития в Търново д-р Трейман, или от усилията на баба да придобри сръдливата Баба Шарка.“

„Жените от Варуша, махалата, дето живееше баба Сиси, на най-високия хълм в Търново, вечер седяха по праговете на къщите си с плетиво в ръце. Разплитаха стари чорапи, размотаваха и намотаваха кълбета, плетяха без да гледат, сякаш куките сами намираха бримките. И си разказваха разни неща. Тълкуваха си сънищата. Останало ми е в паметта това изнизване на вълнената нишка през пръстите им заедно с ниженето на приказките. Да сънуваш змия, невинаги е на зло, зависи: ако те ухапе – лошо, но ако я стъпчеш или ако избяга – на добре е. Да сънуваш, че газииш зелена трева – ядове. Че броиш пари – сълзи. Че затъваш в кал – грижи. Да се видиш гол на сън – голямо премеждие те чака. А да държиш голо бебе – тежко ти, има да патиш! Комай най-хубаво е да ти се присъни мъртвец – жив човек ще срещнеш, късмет. А за заплетените случаи – има съновник.

Една от най-популярните народни песни, нещо като химн на Търново, бе „Хаджи Минчовата“. И в нея се разказва за сбъдването на един страшен сън. Жената на прочутия търновец Хаджи Минчо сънувала: „Черно ме куче

ухапа в челото между веждите“. На другия ден мъжът ѝ бил убит в „пайтон“ към лозята на Мармарлия – знаехме от малки точно мястото. А песента – донякъде:

Във Цариград бегликът се продава.

Хаджи Минчо от Търново наддава.

Али-Мехмед ортак иска да стане.

Хаджи Минчо турчин ортак не рачи.

Али-Мехмед люто му се заклани.

Хаджи Минчо от турчин се не плаши...”

... Любомира, ти ме накара да ровя в паметта си селективно, по „фолклорната нишка“, а тя е много тънка и се къса! Но се сещам за един шлагер от младините на баба ми. Тя го пееше и закачливо клатеше глава:

Каква мода излезе,
момите докарани,
отзаде им виси
нещо кат кордела.
Тежко ви, горко ви
и на вази, момци!

Ергените и те
на зиг, на заг стъпват
бастунчета мятат
по прозорци зяпат.
Тежко ви, горко ви
и на вази, моми!

Но аз нали си нямах глас да я запея – така и не я знам.

... „Някои свързват „народното“ само със „селското“. Аз не смятам така. Напротив, това води до нещо стереотипно, до някакви шампи на народното изразяване, на народното мислене. Според мене още не е използван фолклорът на малкия град. Българският провинциален град си носеше една своя тоналност, един свой дух, една своя народност... Търново, моят роден град, бе много интересен в това отношение. Фолклорни бяха представите за морал, грях, забавление. Фолклорни бяха клюките. Цял народен епос се създаваше пред очите ми от махленките, седнали на праговете с плетките в ръце и със сплетните в уста. Какви талантливи разказвачки! Какви измишльотини – но винаги върху действителна случка. Две такива епически клюки си спомням от детството, но за тях искам да пиша... А какви фантастични прякори имаше!“

... „Ами шегите и остроумиците на търновските еснафи! Ами празниците! Панаирите. Великдената с люлките. Мечкарят напролет. Латернаджията,

папагалът с късметчетата. Точиларят. Ами човекът с куклите! „Айде, Петко-о! Айде, Тодоро-о!“ – им подвикваше. И дърпа ли дърпа конците. Ние, децата, запаме като омагьосани, а той си пее песните... И всичко това в един стар български град – в Търново. Лудият, който се разхождаше привечер сам по „стъргалото“ и съчиняваше стихове, познат на мало и голямо с прозвището Къню Фантазията. Някои негови четиристишия се повтаряха като народна песен. Те бяха духовити, наивно-недодялани, носеха вече заразата на шлагерната напаст, и все пак създаваха някаква атмосфера. Това беше част от живота на коренящите търновци.

- Всичко това, мила Любомира, може още да не е фолклор, но ще стане. Когато нещо изчезне от бита, то започва да дъхти на дим от родното огнище.“

...
- Нещо за предричане ли искаш?

Циганките бяха всепризнати гадателки. Един ден по улицата се вясна циганка от минаващ край града катун. Стара, тъмнокожа, сбърчена като сушена синя слива. Хлопаше от врата на врата и дърпаше ръката на която ѝ падне от жените: „Дай да ти гледам, ма, всичко ще ти позная! Ако не позная, езика да ми отрежеш!“ Като не успя да подлъже майка ми (трезва учителка, вярваща само на точните науки), хвана мене. Разчекна шепата ми и се затюхка: „Оле-ле! Много има да пати туй дети, ма! Като котка в чувал ще се мята!“ Майка ми не обърна внимание, но аз си глътнах езика. Съвсем наскоро се беше случило нещо, което никой друг не знаеше освен мене. Окъде катунарката-циганка видя този проклет чувал? То бе най-тежката случка през моето безоблачно детинство, която остави мрачна сянка завинаги у мене. Защо я разказвам? Защото е свързана с едно старо вярване, че котката има силата да прокълне онзи, който се отнася зле с нея. Бабичките викаха по децата: „Не мъчете котето, оставете го, че после вас така ще мъчат!“ Разправяше се дори една „баладична“ история: някакъв човек хвърлил в реката новородени котенца. Майка им се късала да мяука, търсела ги, душела навред, все обикаляла край мястото, отдето той се спуснал към Янтра. После млъкнала, всичко се забравило. Но след години на това същото дълбоко място в реката се удавило момчето на човека, като се къпало. Върви, че не вярвай в клетвите на котката!

С мене се случи нещо, което и досега ми е мъчително да си спомням. В нашата махала бай Стефан кръчмарят имаше една бяла, едра котка-

звяр. Нужна е била навярно да гони плъховете в мазето на кръчмата, пълно с каци овче сирене, луканки, пастърма, наденици и пр. Никой не можеше да се приближи до нея. Тя бягаше като дива. Ако някой дръзнеше само да я пипне, издраскваше го до кръв. Единствена аз бях спечелила доверието ѝ. Умилкваше се край мене, мъркаше и се кротваше в полата ми. Бях дете, пълно с доброта и жалост към всички живи твари. Внимавах да не настъпя буболечка, хранех птички, изсипвах чашата си с мляко в паничката на нашата котка скришно от майка си. Котката издайнически се облизваше и майка ми разбираше измамата, напляскваше ме здравата, но аз търпях от любов към животните. Добро дете ли? И у мене се е криело кръвожадно зверче, без да подозирам това. През един мързелив летен следобед, когато всичко се е изпокрило на сянка и навън не се мярка жива душа, се разрази грозната сцена.

Бай Илия, с прякор Маймунката, ме повика тихо: „Блажке, вярно ли, че онази проклета котка дава само на тебе да я пипаш?“ – „Вярно!“ – се похвалих аз. „И не те драска?“ – „Ни веднъж не ме е одраскала!“ – „Можеш ли да я хванеш ей сега? Тя ми прави големи бели!“ – усетих нещо злокобно в гласа му. „Защо?“ – „Ще видиш!“ – се заклани той. Изведнъж тъмно, свирепото детско любопитство ме заслепи. Стърчах като хипнотизирана. Той отгатна състоянието ми и доля масло в огъня: „Ех, ако не можеш да я хванеш, недей!“ – и махна с ръка. Но вече дяволът се беше промъкнал у мене. Седнах на прага. И както обикновено, котката бавно-бавно тръгна към мене. Не я виках. Тя сама се сви на кравай в полата ми и доверчиво задряма. Бай Илия дойде на пръсти с един чувал. Гледах го втрещена. Разбирах, че ще стане нещо чудовищно, и не помръдвах. Котката сепнато полуотвори очи. Две жълти цепки, които още ме пронизват. Навярно е доловила, че дъхът ми спря. В този миг ръката на Бай Илия я вкопчи за тила и – право в чувала. Завърза бързо отвора му. В чувала сякаш бе напъхана мълния. Мята се, подскача, мяуче сърцераздирателно, драска зеблото. А Бай Илия, баща на две момиченца като мене, се превърна в сатана. Започна да тълче отгоре, да скача с два крака, лицето му стана мораво-червено. Чувалът под него закипя. Дивото мяукане изведнъж мина в дрезгав, задушен почти човешки писък. Какво е станало после, не видях. Скрих се у дома, не говорех, не гледах в очите никого, не играех. Бях съучастница в престъпление. Жегата ли ме бе замаяла да допусна това? Не можех залък да сложа в уста.

Даже студената вода, която изпотяваше
 стакана, ми бе блудкава. Повдигаше ми се от
 собствената глътка. До вечерта легнах болна.
 Мятах се в „огън“. Знаех, че няма къде да избягам
 от спомена за това стръвно убийство, от своята
 вина. А след известно време циганката ми

предсказа, че цял живот ще се мятam като котка
 в чувал. Аз разбрах, че това ще да е проклятието
 на онази кетa котка, предадена подло от мене.
 Пада ми се! Все пак котката бе милостива: за
 периоди чувалът се отварява и аз си отдъхвам.“

...

БЕЛЕЖКИ

¹ Бояджиева, Ст. Гледища за разказите и
 разказването. - Български фолклор, 1994, 5, с. 4.

² Барт, Р. Увод в структурния анализ на разказа.
 - В: Р. Барт. Въображението на знака. С., 1991, с.
 358.

³ Тодоров, Цв. Поетика на прозата. С., 1985, с.
 30; Ив. Младенов. Семиотика, сега! - Семиотика.
 Между нещата и думите. С., 1991, 10 - 40.

⁴ Бояджиева, Ст. Цит. съч., с. 6.

⁵ Цялата документация от съответните теренни
 проучвания се намира във фонд „Фолклор“ - Научен
 архив на Регионален исторически музей -
 Кюстендил. Записвач: Г. Чохаджиева.
 Информатори: Георги Арсов - род. в 1920 г., с.
 Таваличево, Кюстендилско; Олга Иванова - род. в
 1911 г., с. Лиляч, Кюстендилско; Корна Порожанова
 - род. в 1910 г., с. Саволяно, Кюстендилско; Блага
 Петрова - род. в 1924 г. и Сийка Атова - род. в 1921
 г., с. Вратца Кюстендилско; Елинка Боснешка - род.
 в 1909 г., с. Дяково, Дупнишко; Велин Лехчански -
 род. в 1920 г., с. Раненци, Кюстендилско.

⁶ Бочков, Пл. Историите и тяхната история. -
 Български фолклор, 1992, 3, с. 34.

⁷ Пак там, с. 36.

⁸ Георгиева, А. Автобиографичният разказ като
 конструиране на лично минало. - В: А. Георгиева.
 Разкази и разказване в българския фолклор. С.,
 2000, с. 79.

⁹ Пак там, с. 80.

¹⁰ Тодорова-Пиргова, Ив., Пл. Бочков.
 „Ефектът на огледалото“ или фолклористът и
 информаторът в ситуацията на непосредствено
 общуване. - IV Школа по социолингвистика, Велико
 Търново, 1990; Т. А. ван Дейк. Предубеждения в
 дискурсе. Рассказы об этнических меньшинствах. -
 В: Т. А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация.
 М., 1989, 190 - 193.

¹¹ Бочков, Пл. Цит. съч., с. 38.

¹² Ben-Amos, D. Zur einer Definition der Folklore

im Kontext. - Jahrbuch für Volksliedforschung, 26,
 1981, p. 38.

¹³ Елчинова, М. Психолингвистичен анализ на
 фолклористичното интервю. - Известия на
 Исторически музей - Кюстендил, т. IV, Кюстендил,
 1992, с. 109.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ Тодорова-Пиргова, Ив., Пл. Бочков. Цит
 съч.; Ив. Тодорова-Пиргова. Кръговото интервю в
 теренната работа на фолклориста. - Известия на
 Исторически музей - Кюстендил, т. IV, Кюстендил,
 1992, с. 101.

¹⁶ Вж. списание „Български фолклор“ - 1994, 6
 - посветена на биографичния подход; Mirna Velčić.
 Otisak priče. Intertekstualno proučavanje
 autobiografije. Zagreb, 1991, 235 p.; Juan José

Pujadas. El método biografico: El uso de las
 historias de vida en ciencias sociales. Cuadernos
 metodológicos. Madrid, 1992; Биографическият метод
 в социологии: история, методология и практика.
 Москва, Институт социологии РАН, 1994, 174 с.

¹⁷ Велчич, Мирна. Персоналните наративи като
 научен метод във фолклористиката. - Български
 фолклор, 1994, 6, с. 5.

¹⁸ Гаврилова, Райна. Житетският разказ -
 между антропологията и историята (Някои
 наблюдения). - Български фолклор, 1994, 6, 48-51.

¹⁹ Holbek, B. Tendencies in Modern Folk Narra-
 tive Research. - NIF Papers, 1992, 4, p. 18.

²⁰ Разговор на Любомира Парпулова с
 писателката Блага Димитрова от 6. XII. 1979 г. - Вж.
 Български фолклор, 1980, 2, 40 - 52 (Истинското е
 естествено); Спомени на Блага Димитрова,
 написани като продължение на този разговор - Вж.
 Български фолклор, 1982, 1, 57 - 74 (Отломки от
 спомени).

²¹ Българският писател и фолклорът. Истинското
 е естествено. - Български фолклор, 1980, 2, с. 40.

**АЗБУЧЕН СПИСЪК НА АВТОРИТЕ В
„ЮБИЛЕЕН СБОРНИК В ЧЕСТ НА ПРОФ. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ“**

АНГЕЛ КОНАКЛИЕВ – археолог. Исторически музей – Търговище.

Н.с. д-р ВАЛЕНТИН ПЛЕТНЬОВ – археолог. Археологически музей – Варна.

Н.с. д-р ВАСИЛ МУТАФОВ – етнограф. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Д-р ВЪЛКА ИЛЧЕВА – археолог. Регионален исторически музей – Велико Търново.

ГАЛЯ ЧОХАДЖИЕВА – фолклорист. Регионален исторически музей – Велико Търново.

ГЕОРГИ ГИНЕВ – археолог. Исторически музей – Търговище.

ДИАНА КОСЕВА – изкуствовед. Регионален исторически музей – Велико Търново.

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ – археолог. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Д-р ЕЛЕНА ВОРОНЦОВА – археолог. Музей за история на Киев (Украйна).

Проф. д.ист.н. ИВАН ЙОРДАНОВ – сфрагистик. АИМ при БАН – филиал Шумен.

ИВАН ЧОКОЕВ – реставратор. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Гл.ас. д-р ИВАНКА ДОНЧЕВА – археолог. Великотърновски университет "Св.Св. Кирил и Методий".

Ст.н.с. д-р ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ – археолог. АИМ при БАН – филиал Велико Търново.

КИНА КОЙЧЕВА – археолог. Габрово.

Ст.н.с. д-р КОНСТАНТИН ДОЧЕВ – нумизмат. АИМ при БАН – филиал Велико Търново.

Ст.н.с. д-р КОНСТАНТИН ТОТЕВ – археолог. АИМ при БАН – филиал Велико Търново.

Н.с. МАРИЯ ДОЛМОВА – археолог. АИМ при БАН – филиал – Велико Търново.

МИЛЕНА СТАНЧЕВА – археолог - реставратор. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Н.с. д-р МИРКО РОБОВ – археолог. АИМ при БАН – филиал – Велико Търново.

НЕДКО ЕЛЕНСКИ – археолог. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Ст.н.с. д. ист. н. НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ – археолог. АИМ при БАН – София.

Ст.н.с. д-р ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ – археолог. АИМ при БАН – филиал Шумен.

Н.с. ПАВЛИНА ВЛАДКОВА – археолог. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Доц. д-р ПЛАМЕН ПАВЛОВ – историк. Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий".

Ст.н.с. д. ист. н. РАШО РАШЕВ – археолог. АИМ при БАН – филиал Шумен.

Доц. д-р СТЕФАН ЧОХАДЖИЕВ – археолог. Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий".

Ст.н.с. д-р СТОЙЧО БОНЕВ – археолог. АИМ при БАН – филиал Шумен.

Н.с. ТЕОФИЛ ТЕОФИЛОВ – архитект. Национален музей на архитектурата – Велико Търново.

Д-р ТИМУР БОБРОВСКИЙ – археолог. Музей за история на Киев (Украйна).

ТЯНКА МИНЧЕВА – историк. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Н.с. д-р ХИТКО ВАЧЕВ – археолог. Регионален исторически музей – Велико Търново.

Ст.н.с. д-р ХРИСТО ХАРИТОНОВ – нумизмат. Регионален исторически музей – Велико Търново.

